

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

उड्डट-सागरः

प्रथम-द्वितीय-तृतीय-प्रवाह-समन्वितः

उड्डटसागर श्रीपूर्णचन्द्र कविभूषण काव्यरत्न वि.ए.

सङ्कलितः

(द्वितीयावृत्तिः)

कलिकाता-कर्णश्रीयालिस् प्रीटस्थ

२०१-संख्यकभवनात्

श्रीयुक्त हरिदास चट्टोपाध्याय महाशय

(गुरुदास चट्टोपाध्याय एण्ड सन्स)

द्वारा

प्रकाशितः ।

१८४१ शकाब्दाः ।

PRINTERS :
K. C. CHAKRAVARTTY,
GIRISH PRINTING WORKS.
51-2-6 Sukea Street, Calcutta.

and

B. K. Das,
WELLINGTON PRINTING WORKS.
o, Haladhar Bardhan Lane, Calcutta.

उत्सर्ग-पत्रम् ।

वङ्गसन्तानानुरागरञ्जितहृत्पटाय
संस्कृतभाषारविन्दमधुमत्तमधुपाय

सरस्वती-शास्त्रवाचस्पति-सम्बुद्धागमचक्रवर्ति-विद्यार्णवोपाधिकाय

सि-एस्-आइ, एस्-ए, डि-एल्, डि एस्-सि, पि-एच् डि,

एफ्-आर्-ए-एस्, एफ्-आर्-एस्-इ, एफ्-ए-एस्-वि-

उपनामकाय ज्ञानीयधर्माधिकरणनायकाय

आचार्यवर्याय परमपूज्यपादाय

श्रीयुक्ताय

स्यार् आशुतोष मुखोपाध्याय नाइट्

महोदयाय उत्सृष्टोऽयं ग्रन्थः

(१)

आधिव्याधिविनाशकर्मनिपुणो गङ्गाप्रसादः पिता

वात्सल्यादिमहागुणैकवसतिर्माता जगत्तारिणी ।

पापध्वंसकरञ्च पुण्यजनकं वासो भवानीपुरं

सार्थं नाम तवाशुतोष इति च त्वत्तो महान् नापरः ॥

(२)

दीनानामाधिशान्त्यै वितरति सुफलं यः सदा प्रार्थनीयं

यस्य च्छायाऽनुकम्पा बहुलसुमनसामाश्रयः सन्ततं यः ।

संविस्तीर्य्वास्ति नित्यं य इह सुखकरीः कीर्त्तिशाखाप्रशाखा-

स्तप्तानां तापनाशी स जयति नितरामाशुतोषाख्यवृक्षः ॥

(२)

(३)

नो मालिन्यं कदाचिद् भजति हि दिवसे ग्रस्यते केनचिद् वा
नो मेघैश्छाद्यते वा नयनमुखहरैर्दूष्यते वा कलङ्कैः ।
नो कुक्षां क्षीयते वा क्वचिदपि समये पीड्यते पीडया वा
धन्यो देवाशुतोष प्रभवति भुवि ते निर्मलः कीर्त्तिचन्द्रः ॥

(४)

अन्तःश्वेतां वह्निःश्यामामाशुतोषसरस्वतीम् ।
दण्डिनाऽजानता प्रोक्ता 'सर्वशुक्ला सरस्वती' ॥

(५)

इन्द्रस्येव शची स्मरस्य च रतिः कात्यायनी शूलिनः
स्वाहाऽग्नेरिव केशवस्य कमला च्छायेव सूर्यस्य च ।
शीतांशोरिव रोहिणी च मतिमन् देवाशुतोष प्रभो
विद्या ते महती सदा फलवती त्वय्येव रंरस्यते ॥

(६)

रत्नानामिव रत्नसानुशिखरी खं तारकाणामिव
स्वर्गः कल्पमहीरुहामिव सरः पङ्केरुहाणामिव ।
पाथोधिः पयसामिव प्रभवति श्लाघ्यैः सुधीसङ्गतैः
सौजन्यादिगुणैर्भवान् मतिमतामेकाग्रयो भूतले ॥

(७)

दोषे कर्कशता गुणे प्रणयिता पापे परं भीरुता
सत्ये निर्भयता बुधे विनयिता वित्ते परित्यागिता ।
साधौ सादरता खले विमुखता शास्त्रेषु मर्मज्ञता
शक्तौ सक्षमता स्थिता च सततं देवाशुतोष त्वयि ॥

(३)

(८)

भूदेवेशाशुतोषास्यराकातारकनायकः ।

विद्वन्नेत्रचकोराणां सदास्ति सुखदायकः ॥

(९)

दारिद्र्यं दुर्बलं दुःस्थं पुनस्तस्यैव पीडनम् ।

आशुतोष स ते दोषः क्लीवे योज्यं न पौरुषम् ॥

(१०)

मित्राणां प्रियवर्द्धनो भव सदा नैदाघनीरं यथा

शत्रूणां भयवर्द्धनो भव भृशं नैदाघरौद्रं यथा ।

आयुस्ते परिवर्द्धतां प्रतिदिनं नैदाघघस्त्रो यथा

प्रत्यूहः क्षयमेतु नित्यमपि ते नैदाघरातिर्यथा ॥

(११)

अव्यायामाः सुरभिसमये कामसक्ता निदाघे

रक्ता वर्षास्त्रभिनवजले पङ्क्तिले पल्लवानाम् ।

कटुस्त्रोष्णे शरदि निरताः स्वापशीला हिमर्तौ

शीते रात्रिभ्रमणनियतास्तेऽरयः सन्तु सर्व्वे ॥

(१२)

दृष्टान्तोऽलिः कुसुमजरसं चातको वारिवाहं

तारानाथं स्मरति च यथा शुष्ककण्ठस्रकोरः ।

श्रान्तः पान्यस्तरुवरमथो दुःस्थसाहित्यसेवी

श्रीमन्तं त्वां स्मरति सततं पूर्णचन्द्रस्तथैव ॥

(१३)

चन्द्रार्द्धशीभितललाटतटाशुतोष

किं ते वदामि सुगुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकीर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाब्जरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(१४)

इष्टं शिवास्यगुणितं निधिना समेतं

क्षणावतारनिहतं वियदिन्द्रियेण ।

यच्छेषितं शरकरेण हतं तदब्दं

वङ्गेषु शिष्यवदनेषु तवाऽस्तु नाम ॥

(१५)

अस्मिन्नुद्भटसागरे नहि जडे कश्चिद् गुणो विद्यते

येन भ्रान्ततटान्तविश्रमवतां तृणानिवृत्तिर्भवेत् ।

तस्मात् स्वादुतमं पवित्रममलं पीयूषपूरोपमं

गङ्गासङ्गिसरस्वतीरसमहं संप्रार्थये साम्प्रतम् ॥

(१६)

अस्यस्मिन्नवतारणा रसनिधौ नानारसानां जनाः

क्षारत्वान्न पिबन्ति सागररसं देवाशुतोष प्रभो ।

क्षारञ्चेत् तव वामनेत्रपतनं प्राप्नोति दैवात् तदा

स्वाकारं परिहाय देवकृपया क्षीरं भवेत् तत् पुनः ॥

(१७)

यस्य श्रीः सद्ने गिरा च वदने चित्ते च चिन्तामणि-

र्यः स्थैर्यं तुहिनालयो निरूपमे धैर्यं च सर्व्वसहा ।

यो वङ्गेषु मतः सदा सुरगुरुर्विद्यार्थिनां गाहतां

तं तुच्छोद्भटसागरोऽयमतलस्यर्षं हि विद्यार्णवम् ॥

तदीयश्रीचरणश्रितेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण

मङ्गलाचरणम् ।

(१)

यो निर्माति विभर्ति संहरति च ब्रह्मादिमूर्त्तर्षा जगद्
वह्निव्योमवसुन्धराम्बुपवना यस्याऽपरा मूर्त्तयः ।
यो बाह्यान्तरसर्व्वदिक्षु विहरन्नेकोऽखिलं वीक्षते
यः सर्व्वाश्रयभूरचिन्त्यमहिमा देवाय तस्मै नमः ॥

(२)

मृध्वीपातकिपापपर्व्वतपवी पापाब्धिपारप्लवौ
पापप्रान्तरपांशुपक्वपथिकप्राणप्रदौ पादपौ ।
पापप्राज्यपयोदपालिपवनौ पापेभपञ्चाननौ
पादौ पाशुपतौ प्रपश्य परमौ प्राक् पूर्णचन्द्र प्रगे ॥

(३)

जय जय हे शिव दर्पकदाहक दैत्यविघातक भूतपते
दशमुखनाशकशायकदायक कालभयानक भक्तमते ।
त्रिभुवनकारकधारकमारक संसृतिसारक धीरमते
हरिगुणगायक ताण्डवनायक मोक्षविधायक योगरते ॥

(४)

दीर्घाक्षी दीप्रदन्ता दनुजदलदला देवतादुःखदात्री
दिव्यास्त्रैर्दिव्यकान्तिर्दरदवदमना दीप्तदेहा दुकूलैः ।
दृप्तानां दर्पदान्त्यै दशदिशि दशकं दृप्तदोषां दधाना
देवी दुर्गा दुरन्तं दलयतु दुरितं दुर्गतिद्रावदक्षा ॥

(५)

यस्याः शिल्पमनल्पकं त्रिभुवनं काव्यञ्च वेदत्रयं
यन्नाथस्त्रिपुरान्तकस्त्रिपथगा यस्याः सपत्नी मता ।
या कालत्रयमीक्षितुं सुविपुलं धत्ते च नेत्रत्रयं
सा त्रैगुण्ययुता करोतु कमलं देवी त्रिशूलायुधा ॥

(६)

(६)

सजलजलदकालं प्रेमवापीमरालम्

अभिनववनमालं क्षेमवल्लीप्रवालम् ।

भुवननलिननालं दानवानां करालं

निखिलमनुजपालं नौमि तं नन्दवालम् ॥

(७)

पुलिनवनविहारिन् वल्लवीचित्तहारिन्

दनुजदलनकारिन् योगिहृत्यघ्नचारिन् ।

भवजलनिधितारिन् पीतकौशियधारिन्

शमनदरविदारिन् पाहि मां विश्वभारिन् ॥

(८)

पण्डितान्नमरणेऽपि मूर्खान्नं नास्ति कुतचित् ।

इति मूर्खे परा प्रीतिर्यस्यास्तां त्रियमात्रये ॥

(९)

हरिप्रियां भजे सत्तो दीनञ्च न हलिप्रियाम् ।

न भुक्त्वापि नरः पूर्व्वं सत्तो भुक्त्वैव चापराम् ॥

(१०)

यो लंकेशगुरुः कुसारजनको योऽसौ गवीशध्वजो

यो गंगां धरति स्वयं हिमकरोद्दीप्ताङ्गकान्तिः सदा ।

यो नित्यं खलु भूविशेषसदनो वामाङ्गसङ्गस्तथा

भक्तयोमाधवमादिहीनमनिशं तं त्रेयसे संत्रये ॥

भगवत्तरपाद्रितस्य

त्रौपूर्णचन्द्रस्य ।

अवतरणिका

प्रथमावृत्तिः ।

इह खलु भारतभूमौ प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतभाषारविन्दमधुमत्तमधुपा वहवः पण्डिताः प्रादुरासन् । तेषु कालिदास-भारवि-भवभूति-माघ-श्रीहर्ष-वाणभट्ट-प्रभृतीनां प्रथितप्रचुरयशसां कवीनां मानसंसरोवरसमुद्भूतानि विविधरसभावमयमकरन्दपरागपूर्णानि कविताकनककमलानि सुविकाशमासाद्य पृथिव्यां सर्वेषां सचेतसां यथा चित्तमाकर्षन्ति, तथा निखिलसंसारनिगूढतत्त्वविदस्ते तद्वदन्ये च कविकुलतिलकाः प्रसङ्गपरवशतया तत्कालोचितवक्तव्यवर्णनमुखेन यानि पद्यानि रचयामासुस्तानुद्भूतकवितेति नाम्ना सहृदय-हृदयाधिष्ठानपरम्परया महार्घरत्नवदद्यापि लोके सादरं विराजन्ते । इयञ्च कविता भारतस्य क्वचित्प्रदेशे सुवचनमिति क्वचित्प्रदेशे सुभाषितमिति क्वचिच्च सूक्तमित्याख्यायते । का खलु तावदुद्भूतकविता ? कया रीत्या वा तस्या अन्वर्थता नामधेयस्येति निरूपयितुमीहमानैरस्माभिरिह मतवैधं दृश्यते । तव केचिदाहुः अन्यविशेषसन्निवेशरहिता सामयिकनिमित्तवशान्महाजनरचिता चित्तचमत्कारिणी संस्कृतकवितैवोद्भूतकवितेति, “उद्भूत”शब्दस्य महाशयार्थवाचकत्वात् प्रकृष्टार्थवाचकत्वाच्च । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ

“महेच्छे तूद्भूटीदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।

महामना महात्मा च ॥”

उत्पलमालायाञ्च—

“उद्भूतः कच्छपे सूर्ये प्रकृष्टे तु विलिङ्गकः ।”

अन्ये त्वेवं ब्रुवन्ति यत् कश्मीरदेशे उद्भूतनामा कश्चित् कविराविरासीत् । स च उद्भूतभट्टः, भट्टोद्भूतः, उद्भूटाचार्य्येति तिसृभिराख्याभिरभिहितो बभूव । कङ्कणकवि-विरचितराजतरङ्गिणीनामकश्मीरदेशजवृत्तिगणपुरावृत्तपाठादेवमवगम्यते यत् कश्मीर-देशे कदाचित् जयापीडो नाम कश्चिन्नरपतिः एकोनाशीत्युत्तरसप्तशतीमित (७७६) ख्रिष्टीयान्दादारभ्य तयोद्देशाधिकाष्टशतसंख्यक (८१३) ख्रिष्टाब्दं यावत् चतुस्त्रिंशत् (३४) वत्सरान् कश्मीरराजासनमलञ्चकार । स चात्मनः कवित्वशक्तिमत्तया बहून्

सुकविपण्डितान् सवहुमानमानाथ स्वस्य सदसि समतिष्ठिपत् । तेषु च भट्टोद्भटः,
 दामोदरगुप्तः, मनोरथः, शङ्करः, चटकः, सन्निमान्, वामनः, चीरदैतेऽष्टौ महाकवयः
 नधानपदवीमध्यरुचन् । तवाप्युद्भटकविरैव प्रधानमासीत् । स च स्वरचिताभिरुच्चा-
 वचमधुरकविताभिर्जयापीडमहाराजं सुपरितोष्य तत्सकाशात् प्रतिदिनं लचं दीना-
 रानलभत । एतेनैव महाकवेरुद्भटस्य मङ्गल्याः कवित्वशक्तेः कीदृक् चित्तचमत्कारित्वं
 तदनुमानञ्च सर्वैः सुगममेव । भूपतेर्जयापीडस्य च निरतिशयकवित्वप्रियतया तस्य
 सभा बहुसुपण्डितसनाथा शुगमे । इदमेवाभिप्रेत्य कङ्कणकवेः सूक्तमेतत्—

“समग्रहीत् तथा राजा सोऽन्विष्य निखिलान् बुधान् ।

विद्वद्भूमिचमभवद् यथाऽन्यनृपमण्डले ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८३

जयापीडस्य राज्ञः कवेरुद्भटस्य चेतित्वं सप्रमाणीकर्तुं राजतरङ्गिण्याः कश्चिदंश
 उद्धृत्यते । यथा—

“वचो मूर्खोऽयमित्येव कर्त्तुं चिद् वदते स्फुटम् ।

सर्वज्ञानं ददच्छक्ते सर्वान् विद्याभियोगिनः ॥

देशान्तरादागम्य व्याचक्षाणः क्षमापतिः ।

प्रावर्त्तयत् विच्छिन्नं महाभाष्यं महीतले ॥

चीराभिधाच्छब्दविद्योपाध्यायात् संभृतश्रुतः ।

बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥

भूपतेरात्मना स्पृष्टां चक्षमे न स कस्यकित् ।

आत्मनस्तु बुधैः स्पृष्टां शुद्धधीर्वह्ममन्यत ॥

तावत् पण्डितशब्देऽभूद् राजशब्दादपि प्रया ।

तैस्तैर्दोषैर्न तु स्नानं कालान्तरवदाययौ ॥

नृपतौ विद्वदायत्ते राजसाम्मुख्यकाङ्क्षिभिः ॥

गृहा वभूवुर्विदुषां व्याप्ताः सेवागतैर्नृपैः ॥

अध्यक्षी भक्तशालायां शक्रदन्तस्य सन्निधेः ।

विद्वत्तया धक्रियाख्यसेन स्वीकृत्य वर्द्धितः ॥

विद्वान् दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।
 भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तुः सभापतिः ॥
 स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।
 कविं कविं बलिरिव धुर्य्यं धीसंचिवं व्यधात् ॥
 मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्निमांस्तथा ।
 बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८७-४८७

“अवस्थावेदकास्तत्र यथिताः पृथिवीभुजा ।
 आर्द्रान्तःकरणैः श्लोकाः सार्धन्तेऽद्यापि सूरिभिः” ॥

राजतरङ्गिणी ४।५५०

उद्भटभट्टो हि कुमारसम्भव-काव्यालङ्कारसंग्रह-भामहलङ्कारविवरणानीति ग्रन्थवय-
 मरचयत् । प्रहरीरन्दुराजो नाम कश्चित् काव्यालङ्कारसंग्रहस्य लघुवृत्तिनाम्नीं टीकां
 प्रणीय तत्रैवोद्भटभट्टस्य तत्तदग्रन्थवयप्रणयनवार्त्तां निरदिशत् । उलार्-साहेब-महोदयेन च
 कश्मीरदेशे काव्यालङ्कारसंग्रहमेकमासाद्य कश्मीररिपोर्टनामकपत्रस्य ६५-संख्यकपृष्ठे
 एवमुक्तम् “उद्भटभट्टः किल जयापीडस्य राज्ञः सकाशात् प्रतिदिनं लक्षसंख्यकान्
 दीनारान् लभते च । स च कविर्न कश्चिद् बहुदृश्यं प्रणिनाय । तस्य स्वप्रणीते
 काव्यालङ्कारसंग्रहनामकेऽलङ्कारग्रन्थे यान्युदाहरणानि सन्ति तानि स्वरचितकुमारसम्भवा-
 देवाजहार”ति ।

पिटार्-पिटार्सन्-साहेबोऽपि वक्ष्यमाणपद्यचतुष्टयमुद्भटकविकृतमिति प्रतिपादया-
 मास । तद् यथा—

(१)

“खिन्नं स्तेन समुद्भटेन सरसं स्त्रीयं मनो जायते
 श्रुत्वाऽन्यस्य समुद्भटं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
 अज्ञानं ज्ञानवतोऽपि येन वशगान् कर्तुं समर्थः सुधीः
 कार्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥”

(१०)

(२)

“अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

पुंसामुदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”

(३)

“किं कीमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्ण्य

संयोज्य चान्तरसेन पुनः प्रयत्नात् ।

कानस्य घोरहरहुहतिदग्धमूर्तेः

सञ्जीवनौषधिरियं विहिता विधाया ॥”

(४)

“किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिरूपाः प्रलापै-

र्ह्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवनदलेगुडालालसं सुन्दरीणां

सनभरपरिखिन्नं द्यौवनं वा वनं वा ॥”

यदाहं बाल्ये वयसि वर्त्तमान उत्तरपाड़ास्थ-राजकीय-इंराजीविद्यालयप्रविष्टोऽप्य-
वसरकनेष परमपूज्यपादस्य नदीयगुरोः स्वर्गतकालीकुमारकाव्यचणनहोदयस्य चतु-
ष्पाठीमात्रित्य काव्यव्याकरणान्यधीयानः कालमनयं, तदा प्रायशो गुरुमुखाद् बहुविहङ्ग-
कविता अग्रगण्यम्, ताच्च साग्रहमलिखम् । अधोऽविद्यालयप्रवेशमासाद्य सौभाग्यवशाद्-
खिलजनमाननीयस्य महात्मनः स्वर्गतस्य ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य भूदेवमुखोपाध्यायस्य
च जेह्वास्पदीभूय तयोः सकाशात् प्रायेण पञ्चशतसंख्यकश्लोकान् सनगृहीयम् । तद्वत्
स्वर्गत-महाराज-बाहादुर-यतीन्द्रमोहनठाकुरस्य नाट्यशास्त्रावसरे नानादिग्देशादागतानां
परमपूज्यपादानां ब्राह्मणपण्डितानां कृपया छद्मश्लोकानां त्रीणि सहस्राणि मया
समाहृतानि । एवंक्रमेण भारतस्य नानास्थानेभ्यो बहुतरप्राचीनपुस्तकेभ्यश्च श्लोकसंग्रहेण
सान्प्रतं नदन्तिके द्वाविंशतिसहस्राधिकलघुसंख्यका छद्मश्लोकाः सन्ति ।

एषूद्भटश्लोकेषु रसभावभूयिष्ठा बहवो सधुरश्लोका वङ्गभाषात्मकपद्यानुवादेः सह
हितवादि-एडुक्केशनगेजिट-प्रभृतिसु संवादपत्रेषु प्रकाशिताः सौष्ठवातिशयेन सर्व्वेषां
सचेतसां हृदयान्यनन्दयन् ।

स्वदेशीया वैदेशिकाश्च बहवो गुणग्राहिणः पण्डिता मन्मुखनिःसृतानुष्टुप्श्लोका-
नाकार्ण्यं परमानन्दमलभत । भिनस्-टनि-धिव-पिटार-सन्-प्रभृतयः कतिपये संस्कृत-
भाषानुरागिणः साहेब-महोदयाः संस्कृतोऽष्टश्लोकान् समाकार्ण्यं संस्कृतभाषाया नाधुर्यम्
उद्भटश्लोकरचयितृणां कवीनाञ्च नैपुण्यं नितरां प्राशंसिपुः ।

अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकनिचयस्य पाठच्छन्दोव्याकरणशुद्धिनिमित्तं मया बहुलः प्रयासः
कृतः । परन्तु केषाञ्चित् श्लोकानां तात्पर्यं किञ्चिदस्पष्टमस्ति । तदर्थं समन्वयस्तु
पाठकहृदयैः कृपया कार्यं इत्यभ्यर्थये । अन्यच्च ईदृशा अपि हिवाः श्लोका अत्र निष्ठेयुः
ये च ग्रन्थान्तरविशेषेऽपि सन्निविष्टाः सन्ति । तज्जनितो ममापराधः सदयैः सहृदय-
पाठकैः क्षन्तव्य इत्यपि प्रार्थये । बहुजनसुखत आकर्ण्य संगृहीतेऽस्मिन् श्लोकसमूहे
यदि कुतश्चित् काञ्चिद् धमः प्रमादो वा स्यात् तन्न विचित्रम् । तदर्थं पाठकहृदं
च विनयं निवेदयामि यटि तच्चङ्गुण्यं कृपया मां विज्ञापयेत्, तदा मे परमोपकारी
भवेत्, तदर्थञ्चाहं तेषां चरणतले कृतज्ञः स्यास्यामि । कर्तव्यञ्चैतन्महद्भिः । तथाचोक्तं

“गच्छतः पतने भूमीं प्रमादान्नहि विमयः ।

हसन्ति दुर्जनास्ततोत्तलयन्ति तु सज्जनाः ॥”

बहुभाषावित् पण्डितप्रवरो मदीयपरममुहृत स्वर्गतो हरिनाथ दे एम्-ए महोदयः
मन्मुखाद् उद्भटकवितां श्रुत्पूजमाणो विश्वविद्यालयस्य सहकारि-रजिष्टार-पदाभिषिक्तं
श्रीयुक्त गिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम्-ए महानुभवमनुसङ्गवान् । अहमपि तदर्थं
“दम्पिरिव्याल लाइब्रेरी”-नामकपुस्तकालयं गत्वा तावुभाषुद्भटकवितामभ्यावयम् । तौ च
तानाकार्ण्यं परां प्रीतिमलभेताम् । स च हरिनाथस्तदानीमेवमुक्तो मया, यत् बहुभाषाभिज्ञः
पण्डितो भवान् यदि मां यत्र कुतश्चिद् भाषायां यं कसपि रसभावमयं श्लोकं ब्रूयात्,
तदा ततोऽप्यधिकप्रकर्षवत्तया चित्तचमत्कारिणं संस्कृतश्लोकं भवन्महं यावयितुं
शक्नोमीति मन्ये । अथैतदाकार्ण्यं सोऽपि ल्याटिन्-ग्रीक-फ्रेञ्च-जार्मैयान्-इंग्रजी-आरव्य-
पारसीकाद्यनेकभाषाणां विविधविषयभेदभिन्नान् भावान् मानववीत् ; अहञ्च तत्तद्भाव-
मयमधुरोद्भटश्लोकान् यावयित्वा तं नितरामप्रीणयन् । तदानीं तथा प्रीणितेन
तेनोक्तम् “अस्मद्देशीयब्राह्मणपण्डिता यथा सकौशलं मधुरभावसन्निवेशनेन संस्कृतोद्भट-
श्लोकान् रचयामासुस्तथा रीत्या श्लोकान् रचयितुं संस्कृतभाषाविदम्यः कोऽपि पार्थिव-

कविर्न शशाक । इयञ्च दैवी भाषा सगुणालङ्कारा सती यथा रसभावादिकं पुष्पाति,
काप्यन्या मानवी भाषा न तथे”ति ।

यदाहं जयपुरप्रदेशमगमं तदा परमपूजनीयस्य पण्डितप्रवरस्य महामहोपाध्याय
श्रीयुक्त हरप्रसाद शस्त्रि एम्-ए, सि-आइ-इ महोदयस्य कनिष्ठसहोदरेण प्रव्रतस्त्ववित्-
पण्डितेन स्वर्गतं सेवनाद भट्टाचार्य वि-ए महानुभवेन सह मम सप्रेमपरिचयः
सञ्जातः । स च मां जयपुरमहाराजस्य पुस्तकागारं गत्वा बहूनामुद्भूतकवितानां
प्राचीनपुस्तकान्यदर्शयत् । मन्त्रास्त्रिभुङ्गतसागरे पाठान-मोगल-नवाव-प्रभृतीनां वर्णन-
सनाया ये श्लोकाः सन्ति, तान् सर्वान् स एव मे प्रादात् । साम्प्रतं स महात्मा यद्यजीविष्यत्
तदा मे सहोपकारोऽभविष्यत् । मनेऽ मनेव दुरदृष्टतया स इदानीं दिवं गतः ।

अथैकदा माननीयो धर्माधिकारणिकचरः प्रातःस्मरणीयो संस्कृतभाषाविशारदः
संस्कृतोद्भूतकवितासु परानुरक्तिमान् स्यात् श्रीयुक्त गुरुदास बन्धोपाध्याय केटि,
एम्-ए, डि-एल्, पि-एच् डि महोदयो मत्तो बहुरुद्भूतकविता निश्चय तासां प्रशस्ति-
प्रसङ्गेन मामवदत्—“एकैका उद्भूतकविता एकैकमनर्घरत्नम् । ईदृश्यः प्राज्याः कविता-
स्तथैव सन्तीति रत्नाकरोऽसीति” । अथ तस्यैव महात्मनः कतिपयैस्तामकूटविषयकैः
श्लोकैः प्रयोजनमासीदिति तद्विषया बह्वानुवादसनायाः कतिपये श्लोका मया तदन्तिकं
प्रेषिताः । स चैतान् इराजीभाषयानूय माननीयं सुपण्डितं लायनाभिधं राजपुरुषं
श्रावयित्वा परमप्रीणयत् । ततः स मामबोचत्—“भद्र ! एतान्यनर्घाणि भारत-
रत्नानि साधारणसमक्षमुपस्थाप्य विधीयतां परोपकृतिर्देशस्य । आविद्यन्तां राजपुरुषा
भवतोऽभिमतम् । अहमपि साहायकं ते करिष्यामि । लायन्-साहेवोऽपि भवत्प्रदत्तान्
उद्भूतश्लोकानाकर्ण्य परां तुष्टिसुपागमत् ।”

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षी मदीयपरमहितैषी महाम्ना पण्डित-
प्रवरो महामहोपाध्यायो उक्त्वा श्रीयुक्त सतीशचन्द्र विद्याभूषण एम्-ए, पि-एच् डि,
एफ्-ए-एस्-वि महोदयो मत्सकाशात् श्रुतोद्भूतश्लोकः परां प्रीतिसुपागतस्तेषां श्लोकानां
सुदृष्टाय च मां प्रीत्साहितवान् ।

हितवादि-पत्रिकायां समोद्भूतश्लोकानां सुदृष्टकाले अहमेकदा भ्रमणार्थं कटक-
प्रदेशमगमम् । ततस्तस्य प्रधानस्य व्यवहाराजीवस्य श्रीयुक्त जानकीनाथ वसु एम्-ए,

वि-एल् महोदयस्य साहायकेन परमविद्यानुरागिणा स्वर्गतेन मधूरभञ्जाधिपतिना महा-
राज बाहादुर श्रीश्रीरामचन्द्र भञ्ज देव महोदयेन सह संवत्तो मे संस्तवः । असौ महात्मा
मत्त उद्भटश्लोकान् शुश्रूषुरिति विज्ञाय तमहं कतिपयान् श्लोकानश्चावयम् । स च नितरां
प्रीतो मुद्रासहस्रं मे प्रत्यश्रूणोत् । परं मन्मुख्यतया सोऽचिरादेव पञ्चत्सुपागतः ।

कलिकाता-पाथुरियाघाटा-वास्तव्यो महाराजः स्वर्गतो महानुभावो यतीन्द्रमीह्न
ठाकुरः संस्कृतभाषायां सुपण्डित उद्भटकवितायां परमानुरक्तश्चासीत् । हितवादि-पत्ति-
कायाम् एडुकेशनगेजेटे च यानुद्भटश्लोकानहं प्राकाशयं स सबहुनानं तानपठत् परां
प्रीतिञ्चालभत । अथ मन्मुखाद् उद्भटकविताः श्रोतुकामस्तदीयं सभापण्डितं नैयायिक-
चूडामणिं मदीयपरमहितैषिणं सुहृदं परमपूज्यपादं श्रीयुक्त पार्व्वतीचरण तर्कतीर्थं महो-
दयमनुरुद्धवान् । ततोऽहं “एमारेल्ड् वाओयारं” गत्वा तमुद्भटश्लोकान् आवितवान् ।
ततः प्रभृति स प्रतिसप्ताहमेव मन्मुखाद् उद्भटकविताः श्रूणोति स्म । अतिविरलो हि
वत्सदृशः सुरसिकः सुपण्डितश्च श्रोता । अहो मे दुर्दैवं यत् सोऽधुना दिवं
गत इति ।

उद्भटकविताकोविदो मनस्विवर्यः पण्डितप्रवरो महात्मा राय श्रीयुक्त राजेन्द्र-
चन्द्र शास्त्रि बाहादुर एम्-ए, पि-आर्-एस् महोदयः कृपयाऽतीतपञ्चविंशतिसंख्यकवल्करेषु
वह्नि नवीनानुद्भटपद्यानि संगृह्य मच्चं समर्प्य च मम महोपकारमकार्षीत् ।
उद्भटकवितासु तस्य सहजः परमनुरागो वर्तते । तत एव यच्च कुतचिदुद्भटकवितार्थं
याच्यमानोऽप्यसौ कदाचित् पराङ्मुखो नाभूत् । पण्डिताग्रगण्येन मदीयपरमहितैषिणा
उद्भटकवितानुरागिना कलिकाता-संस्कृत-विद्यामन्दिरस्य अध्वक्षचरेण महामहोपाध्याय
श्रीयुक्त कालीप्रसन्न भट्टाचार्य विद्यारव एम्-ए महोदयेन तथा नववीपपुण्यभुमिवास्तव्येन
शैपालङ्कारसनाथश्लोकरचनासिद्धहस्तेन मदीयपरमभक्तिभाजनेन महामहोपाध्याय श्रीयुक्ता-
जितनाथ न्यायरव महानुभवेन च समैतदुद्भटसागरस्य पाण्डुलिपिः कृपया
परिहृता ।

“हितवादि”-सम्पादको स्वर्गतकालीप्रसन्नकाव्यविशारद-श्रीचन्द्रोदयविद्याविनोदो,
“वङ्गवासि”-स्वत्वाधिकारी स्वर्गत योगेन्द्रनाथ वसुः, “वङ्गवासि”-सम्पादकः श्रीविहारि-
लाल सरकारः, “एडुकेशन-गेजेट”-स्वत्वाधिकारी श्रीसुकुन्ददेव सुखोपाध्याय राय

विषयः			पत्राङ्कः
गङ्गा	८
मूर्ति-समष्टिः	१०
हरगौरी-मूर्तिः	८
शिव-राम-मूर्तिः	१०
जीव-तरङ्गः	१०
राजा	१०
मन्त्री	११
विशिष्टराजः ।			
आकबरः	११
प्रतापादित्यः	११
कृष्णचन्द्रः	१२
जन्तुवर्गः ।			
अश्वः	१२
उष्ट्रः	१२
काकः	१३
काककोकिलौ	१३
कोकिलः	१३
खद्योतः	१४
गर्दभः	१४
घातकः	१४
धेनुः	१५
मेकः	१५
धमरः	१५

विषयः

मत्स्यरङ्गः

मयूरः

मृगः

हृदिकः

शफरी

शुक्रः

सर्पः (अनन्तः)

सिंहः

हंसः

उद्भित्-तरङ्गः

सामान्य-वृक्षः

अर्कः

अमृत्यः

इक्षुः

कल्पतरुः

कार्पासः

केतकी

चन्दनः

तालः

दूर्वा

द्राक्षा

नारिकेलः

निम्बः

यमम्

१५

१६

१६

१६

१७

१७

१७

१८

१८

१८

१८

१८

२०

२०

२०

२१

२१

२१

२१

२२

२२

२२

२३

२३

विषयः

पत्राङ्कः

पनसः	२३
पलाशः	२४
वेतसः	२४
शालिः	२४
सहकारः	२४
स्वभावोक्ति-तरङ्गः	२५
पर्यंतः (मलयः)	२५
सागरः	२५
सुवर्णम्	२६
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	२७
(क) निन्दा-तरङ्गः	२७
अप्रवास-निन्दा	२७
असन्तोष-निन्दा	२७
उदर-निन्दा	२७
ऋण-निन्दा	२८
कुक्कवि-निन्दा	२८
कुपुत्र-निन्दा	२८
कुवैद्य-निन्दा	२८
कुसंसर्ग-निन्दा	२८
कृतघ्न-निन्दा	२८
कृतपथ-निन्दा	२८
खल-निन्दा	२८
गृहविशेष-निन्दा	३०
दारिद्र्य-निन्दा	३०

विषयः

पत्राङ्कः

दुष्कृत-निन्दा	३१
धनि निन्दा	३१
निर्गुण-निन्दा	३१
परगृहवास-निन्दा	३२
भिक्षुक-निन्दा	३२
मद्यपान निन्दा	३२
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	३३
उद्भट-कविता-प्रशंसा	३३
कवि-प्रशंसा	३३
काव्य-प्रशंसा	३३
गुण-प्रशंसा	३४
गृहविशेष-प्रशंसा	३४
चरित्र-प्रशंसा	३४
दान-प्रशंसा	३५
धनि-प्रशंसा	३५
नारी-प्रशंसा	३५
पण्डित-प्रशंसा	३६
परोपकार-प्रशंसा	३६
पुत्र-प्रशंसा	३६
प्रवास-प्रशंसा	३७
सहचर-प्रशंसा	३७
मित्र-प्रशंसा	३७
विद्या-प्रशंसा	३७
वीर-प्रशंसा	३८
सन्तोष-प्रशंसा	३८

विषयः	पत्राङ्कः
सहाय-प्रशंसा	३८
सुजन-प्रशंसा	३८
सुपुत्र-प्रशंसा	३९
सुसंसर्ग-प्रशंसा	३९
रस-तरङ्गः	३९
(क) करुण-रसः	३९
(ख) शान्त-रसः	४०
उपदेशः	४०
कर्मफलम्	४०
कालचरिवम्	४०
दैवबलम्	४०
विवेकः	४१
विषय-भोग-द्रवणम्	४१
वैराग्यम्	४२
(ग) हास्य-रसः	४२
विविध-तरङ्गः	४२
आय-व्ययौ	४२
कसूरी	४३
तुलादण्डः	४३
दारिद्र्य-विमोचनीपायः	४३
विद्याधनीपार्जनम्	४३
अज्ञा-यदौ	४४
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम्	४४
परिशिष्टम् (टिप्पणी)	४५

उड्डट-सागरः ।

प्रथम-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

(अ)

श्लोकाध्यांशः

श्लोकाङ्कः

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त	५८
अगाधजलसञ्चारी विकारी	५७
अधःकरोषि यद् रत्नं मूर्ध्नि	८६
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानी च	१५६
अधो गत्वा स्वयं जुद्धा उत्थाप्यन्ते	१३०
अपूर्वं तव भाण्डारं मात	७
अपूर्वा दृश्यन्ते व्याली खलानन	१००
अयि तुरङ्ग कुरङ्गशिखी	४१
अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः	१५१
अवगाहस्य वाग्देवि रम्य	६
अस्ति चेत् पानसं बीजं	७६
अहं पिकी भवान् काकः	४५
अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसौ	४३

(आ)

आयं व्ययस्य मध्यस्था व्ययमेव	१५०
------------------------------	-----	-----	-----

(उ)

उच्चैस्तरोऽपि विटपी	७३
उदारस्य दृष्टं वित्तं शूरस्य	१३४
उद्घाटितनवद्वारे पद्मरेऽक्षविहङ्गमः	१४८
उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु	१२५
उपभोक्तुं न जानाति	८८

(ए)

एक एव खगो मानी चिरं	४८
एकचक्री रयी यन्ता विकली	१३३

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

एकमूरुद्वयीरेकदलयी	८२
एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति	१०८
एका भाव्या समररसिका	२६
एकेनापि सुपुत्रेण सिंही	१३७
एको हि दीपो गुणसन्निपाते	१०२

(क)

कंसारिचरण्योद्धतसिन्धुकलील	६१
कमले कमला शैते हरः शैते	१४८
करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामौति	१४६
करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी	१३१
कस्पृहचोऽपि कालेन भवेद्	६८
काकिनाह्वयते काको भिद्युषा न तु	११०
कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि	६८
कालीघटे कलौ काले किल्लिष	३२
किं काव्येन कवेत्सेन	८५
किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा	८४
किमकारि न कार्पण्यं कस्यालङ्घि	८२
केतकीकुसुमं ध्वजम्किन्नगावोऽपि	७१
क्षणशः क्षणशैव विद्यामर्थश्च सञ्चयेत्	१५४
क्षीरसारमपहत्य शङ्कया स्वीकृतं	१८

(ख)

खरोऽपि प्रचुरं भारं नित्यं वहति	४८
---------------------------------	-----	-----	----

(ग)

गिरिमहान् गिरिरन्ध्रमहान्ध्र	८१
गुणदीपो गुणी गृह्णन्	१२६
गुणाः सर्वत्र ध्रुवन्ते	११७
गुणैः सर्वज्ञकस्योऽपि सीदत्येको	१३५
गृह्णी चेत् समवाप्नोति गृह्णिणी	१२४
गोपाल इति मत्वा त्वां प्रचुर	१६
ग्रीष्मकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु	१०५

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

(च)

चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि	१३८
-----------------------------	-----	-----	-----

(छ)

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति	१३९
---------------------------------	-----	-----	-----

(ज)

जठरवसतिकाले क्रीडशी यन्त्रणा स्यात्	२८
-------------------------------------	-----	-----	----

जलमग्नं तथा काव्यं वीणि रवाणि	११६
-------------------------------	-----	-----	-----

जिता धनवता दारा जिता वस्त्रवता	१५३
--------------------------------	-----	-----	-----

ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वं	११८
--	-----	-----	-----

ज्योतिरिङ्गण कथं न लज्जसे	४७
---------------------------	-----	-----	----

(त)

तं वन्दे पद्मसद्मानमुपवीत	५
---------------------------	-----	-----	---

तावद् गर्जति मण्डूकः	५१
----------------------	-----	-----	----

तुल्यवर्णदः कृष्णः कोकिलैः सह सङ्गतः	४४
--------------------------------------	-----	-----	----

दृष्टादपि लघुसूत्रसूत्रादपि च	१११
-------------------------------	-----	-----	-----

दृष्टानि शृङ्गाणि वने चरित्वा	५०
-------------------------------	-----	-----	----

त्वयि वर्षति जौमूत सर्व्वे	६६
----------------------------	-----	-----	----

(द)

दलानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते	५२
-------------------------------	-----	-----	----

दासेरकस्य दासीयं वदरी यदि	७५
---------------------------	-----	-----	----

दासीऽहमिति मे बुद्धिश्चिर	१७
---------------------------	-----	-----	----

दिग्वाससं गतग्रीडं जटिलं धूलिधूसरम्	१२८
-------------------------------------	-----	-----	-----

दिग्गण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि	८३
-------------------------------	-----	-----	----

द्राक्षा ज्ञानमुखी जाता शर्करा	११३
--------------------------------	-----	-----	-----

(ध)

धन्यं भारतभूतलं प्रियतमं सारस्वतं	१
-----------------------------------	-----	-----	---

धन्याः कवीश्वरास्ते हि रससागरपारगाः	११५
-------------------------------------	-----	-----	-----

(न)

न केवलं मनुष्येषु देवं देवेष्वपि	१४४
----------------------------------	-----	-----	-----

न दुःखं दहने घर्षे हृदने	८६
--------------------------	-----	-----	----

न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त	८८
----------------------------------	-----	-----	----

नमोऽस्तु विष्णवे सृष्टिस्थितिप्रलय	९
------------------------------------	-----	-----	---

ः श्लोकाद्याः

न विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि	१०१
नादामुधैः परं पारं किं न वेत्ति	८
निष्कलङ्को निरातङ्गः पद्मिनी	४०
निष्पिष्टापि पदाघातैः खरतापै	७४
निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजनो	१३६
नीरसान्यपि रोचन्ते कार्पासानां	७०
नैरुज्याय निषेव्यसे कथमहो	२४

(प)

पत्रपुष्पफलच्छायाभूलवत्कल	६४
पार्वतौफणियास्तेन्दुभस्ममन्दाकिनी	२२
प्रतापादित्य भूपात्र भात्रं सम विलोक्य	३८
प्रथमवयसि पादौ तीयमलं स्मरन्तः	७६
प्रवन्ते प्रस्तरा नीरे मानुषा	१४२

(व)

यद्वद फणिनः सन्ति मेकभक्षणदक्षकाः	५८
-----------------------------------	-----	-----	----

(भ)

भक्ते द्वयो जडे प्रीति	१०७.
भवन्ति नरकाः पापात् धामं	१२१
भापासु मधुरा मुख्या	११४
भुजङ्गानां विषं दन्ते मक्षिकाणां	१०६

(म)

मत्स्यरङ्ग निरातङ्को लयणाभसि	५३
मन्यिती लङ्घिती वद्धः	८५
मधुसूदनपादाजजातं मधु	१०
मन्ये लक्ष्मि त्वया सार्द्धं समुद्राद्	१२
मातापितृभ्यां कन्याया	१४
मातापितृमयी बाल्ये यौवने	१४७.
मूर्तिर्मृदा विल्लदक्षेन पूजा	२३
मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्रवङ्गैः	७२
मृता सम वयो दारा विद्यावुद्धिविभूतयः	१०३
मृत्योर्विभेपि किं मूढ भौतं	१४५

ः श्लोकाः

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाङ्कः

(य)

यत्नाक्ति भोगो न च तव	२८
यथा तथापि यः पूज्यो	४
यदा यदा यान्ति नरा हि	३१
यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते	८०
यो हि भ्रमति देशेषु सेवते	१२८

(र)

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च	१८
रसने त्वं रसतेति हयैव क्षूयसे	१३
रसालशिखरासीनाः शतं	४६
राजा वन्धुरवन्धूनां राजा	३५
राजानं प्रथमं विन्देत्	३६
रात्रौ जानु दिवा भानुः कृशाशुः	१०४
राधिकां नौमि नीलाञ्जलमदमोचनलीचनम्	२०
रोपितैः सेवितैः किं तेः	८७

(ल)

लज्जि क्षमय्य वचनीयमिदं भयोर्धनं	११
लघुना सङ्गतो लोको लघुतामेति	८७

(व)

वन्दे भूदेवपादार्जं यत्प्रसादात्	२
वन्देऽहं विश्वकर्तारं विश्वपं	३
वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः	४२
वरं भागीरथीतीरे नीरिणीदर	३०
वरमश्रीकता लोके नास्मान	७८
वसन्त्यरथेषु चरन्ति दूर्वा	५५
वाय्वर्याविव संयुक्तौ वाय्वर्य	३३
वातोद्धासितकञ्जोलं	८७
विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु	१२०
विधिना तुलितावेतौ सेकेन्द्रपुरन्दरौ	३८
विपरीते विधौ सर्वं वैपरीत्याय	१४२
विद्यान्तश्शकाः सन्ति सर्व्वत्र	६५
विप्रकुम्भसहस्रेण गर्व्वं	५६

श्लोकाद्यांशः

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितं	११२
वैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमव्येष्ट	८६
व्यजनैरातपवैश्व भूत्वा पिच्छैः	५४

(अ)

अर्कराष्टतयोगेन निम्बवीजं प्रतिष्ठितम्	७७
शिरसा धार्यमाणोऽपि	१०८
शिशिरकिरणधारी श्लेष्मालाविहारी	२१
शिशुं प्रविशतः प्रायः	८५
शुभवासनया चैती मङ्गला जायते	१४०
अज्ञायत्री यदि स्यातां मेघया	१५५
अनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम्	१५

(ष)

षष्ठीतत्पुरुषं रानी बहुव्रीहिं	५४
--------------------------------	-----	-----	----

(स)

सत्यं सत्यं मनीर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते	१२२
सदाऽमन्दमदस्यन्दिमातङ्गपिशिताशनः	६०
सद्विद्या यदि का चिन्ता धराकीदरपूरणे	१३२
सर्व्वेपानपि वृक्षाणां काय्येजो वितसद्गुप्तः	८१
सविप्रपादोदककर्द्दमानि	११८
सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रैः	३७
सुमङ्गलं फलवैषम्यं कर्मणामिह	१४१
सुरक्तेन सुरस्येण किं पलाशेन	८०
सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य	१२५
सूर्य्यश्चन्द्रो घनो वृक्षो नदी	१२७
स्त्रीकेनोद्यतिमाधाति स्त्रीकेनाया	१५२
श्रुते सौदन्ति गात्राणि दृष्टे	८५
स्वयं पञ्चमुखः पुष्पी गजाननपङ्कानमौ	२७
स्वयं सुरेशः अश्वरी नर्गेशः	२५

(ह)

हंस श्रेतो बकः श्रेतः स्त्री भेदी	६२
हा हिम किं न तत्तेव विलीनं दहनीदरे	८८
हृदयाप्रापयातोऽसि दिक्षु सर्वांसु	१३८

उद्घट-सागरः ।

प्रथम-प्रवाहः ।

ग्रन्थारम्भः ।

(१)

धन्यं भारतभूतलं प्रियतमं सारस्वतं मन्दिरं
धन्या संस्कृतवाक् सुधापरतरा गीर्वाणसंसेविता ।
धन्या ब्राह्मणपण्डिताः सुकावितापाण्डित्यसंमण्डिता-
स्तेषामुद्घटभाषितं चितितले जीयात् समाः शाश्वतीः ॥
(उद्घटसागरस्य)

(२)

वन्दे भूदेवपादाब्जं यत्प्रसादान्नवं नवम् ।
उद्घटश्लोकपीयूषं पिबन्तु भुवि मानवाः ॥
(उद्घटसागरस्य)

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(३)

वन्देऽहं विश्वकर्त्तारं विश्वपं विश्वनाशकम् ।

विश्वदिग्देशकालङ्गं विश्वेशं विश्ववन्दितम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४)

यथा तथापि यः पूज्यो यत्र तत्रापि योऽर्चितः ।

योऽपि वा सोऽपि वा योऽसौ देवस्तस्मै नमोऽस्तु मे ॥

(पण्डित-जगद्धरस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

त वन्दे पद्मसद्भानमुपवीतच्छटाच्छलात् ।

गङ्गा स्रोतस्त्रयेणैव यं सदैव निषेवते ॥

(राजशेखरस्य)

सरस्वती ।

(६)

अवगाहस्व वाग्देवि रम्यमुद्भटसागरम् ।

उद्भटश्लोकपद्मेन रचय श्रुतिभूषणम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(७)

अपूर्वं तव भाण्डारं मातर्भारति दृश्यते ।
अव्यये व्ययमाप्नोति व्यये चाव्ययतामियात् ॥

(८)

वाणीं लक्ष्मीकृत्य कथयति :—

नादाम्बुधेः परं पारं किं न वेत्ति सरस्वति ।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बीं वहसि वक्षसि ॥

विष्णुः ।

(९)

नमोऽस्तु विष्णवे सृष्टिस्थितिप्रलयहेतवे ।
खगेन्द्रकेतवेऽपारसंसारपारसेतवे ॥

(१०)

मधुसूदनपादाब्जजातं मधु किमद्भुतम् ।
यत्पायिनो न मुह्यन्ति मुह्यन्ति यदपायिनः ॥

लक्ष्मीः ।

(११) ✓

लक्ष्मीकुहकेन पुरुषा अम्बा इव भवन्तीति दर्शयति :—

लक्ष्मि क्षमस्व वचनीयमिदं मयोक्त-
मन्धीभवन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन ।

नो चेत् कथं कमलपत्रविशालनेत्रो
नारायणः स्वपिति पद्मगभोगतल्पे ।

लक्ष्मी-लौला ।

(१२)

मन्ये लक्ष्मि त्वया सार्द्धं समुद्राद् धूलिरुत्थिता ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति श्रीमन्तो धूलिलोचनाः ॥

रामचन्द्रः ।

(१३)

रसनां तिरस्कुर्वन् रामनामोत्कर्षं सूचयति :—

रसने त्वं रसज्ञेति द्वयैव स्तूयसे बुधः ।
अपारमाधुरीधामरामनामपराङ्मुखी ॥

सौता ।

(१४)

मातापितृभ्यां कन्याया यन्नाम क्रियते नहि ।
रामेण सह तन्नाम समास्येऽस्तु निरन्तरम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

कृष्णः ।

(१५)

श्रीनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम् ।

गोगोपगोपिकागोपं गन्धानाथं नमाम्यहम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(१६)

श्रीकृष्णभक्तस्य पुनर्जन्म न भवतीत्याह : —

गोपाल इति मत्वा त्वां प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितो मातुः स्तनक्षीरमपि लब्धुं न शक्नुयात् ॥

(१७) ✓

दासोऽहमिति मे बुद्धिश्चिरमासीद् ब्रजेश्वरे ।

दाकारोऽपहृतस्तेन गोपीवस्त्रापहारिणा ॥

(१८) ✓

कथिद् भक्तो भगवति कृष्णे चित्तमावेशयितुं वाग्वैचित्र्यामवलम्ब्य भवन्तं प्रार्थयते :—

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च पद्मा

किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ।

आभीरवामनयनाहृतमानसाय

दत्तं मनो यदुपते कृपया गृहाण ॥

कृष्णलीला ।

(१८) ✓

कश्चिद् भक्तः नन्दनन्दनपलायनं मनसि कृत्य कथयति :—

क्षीरसारमपहृत्य शङ्कया

स्वीकृतं यदि पलायनं त्वया ।

मानसे मम घनान्वतामसे

नन्दनन्दन कथं न लीयसे ॥

राधिका ।

(२०)

राधिकां नौमि नीलाञ्जमद्रमोचनलोचनाम् ।

श्रौनन्दनन्दनप्रेमवापीखेलन्मरालिकाम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

शिवः ।

(२१)

शिशिरकिरणधारी शैलबालाविहारी

भवजलनिधितारी योगिहृत्पद्मचारी ।

शमनजभयहारी प्रेतभूमिप्रचारी

कृपयतु मयि देवः कोऽपि संहारकारी ॥

(उड्डटसागरस्य)

(२२)

पार्वतीफणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुता ।
पवर्गमण्डिता मूर्तिरपवर्गफलप्रदा ॥

(२३)

शिवाराधनं सर्वैरेव सुलभमित्याह :—

मूर्तिर्मृदा विल्वदलेन पूजा-
ऽप्रयाससाध्यं वदनञ्च वाद्यम् ।
फलञ्च तद् यन्मनसाभिकाङ्क्षं
निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥

(२४) ✓

नृदेववशादपूर्णमनोरथस्य कस्यचिद् भक्तस्य अभिमानभरेण शिवं प्रति सामूह्योक्तिरियम् :—

नैरुज्याय निषेव्यसे कथमहो शूली त्वमेव स्वयं
किं वाऽन्नाय कपालभृत् विवसनो वस्त्राय वा किं पुनः ।
कामायापि कथं नु कामशमनोऽर्थेभ्यः कपर्दी कथं
किं तर्ह्यन्तर्दिने श्मशानचर इत्यालोकनार्थ्यसे ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

शिवलीला ।

(२५) ✓

स्वयं सुरेशः श्वशुरो नगेशः
सखा धनेशस्तनयो गणेशः ।

उद्भट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

तथापि भिक्षां कुरुते महेशः

सल्लाटवक्त्रेरयमेव शेषः ॥

(२६) ✓

अश्रान्तिमयः खलु संसारभावः सर्वाभेवाभिभवतीति दर्शयितुं तदवस्थं शिवं वर्णयतिः—

एका भार्या समररसिका निम्नगा च द्वितीया

पुत्त्रोऽप्येको हिरदवदनः पद्ममुखश्च द्वितीयः ।

नन्दौ भृङ्गौ च कपिवदनो वाहनं पुङ्गवेशः

स्मारं स्मारं खगट्टचरितं भस्मदेहो महेशः ॥

पार्वती ।

(२७)

स्वयं पञ्चमुखः पुत्त्रौ गजाननपङ्काननौ ।

दिगम्बरः कथं जीवेदन्नपूर्णा न चेद् गृहे ॥

(२८)

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षो

यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ।

उमापदाम्भोजयुगाच्चेने तु

भोगश्च मोक्षश्च करस्य एव ॥

गङ्गा ।

(२९)

जठरवसतिकाले कीदृशी यन्त्रणा स्यात्
सक्तर्दापि मनसि स्वे जङ्गुजे चिन्तय त्वम् ।
जठरवसतिनाशे साभिलाषो जनन्या-
स्तव जठरनिवासं याचते पूर्णचन्द्रः ॥
(उड्डटसागरस्य)

(३०)

वरं भागौरथीतीरे नीरेणोदरपूरणम् ।
तत्र चैक्ष्मभ्यते शाकाः कः काकः पाकशासनः ॥

(३१) ✓

यदा यदा यान्ति नरा हि जाङ्गवीं
रुदन्ति पापानि वदन्ति चाप्रियम् ।
अरे कृतघ्ना नितरां नराधमाः
स्वयं समुत्पाद्य निहन्तुमुद्यताः ॥

(३२)

कालौघे गङ्गा कथं तनुतरेत्याह :—

कालौघे कलौ काले किल्विषकुलनाशने ।
सपत्नीविभवं दृष्ट्वा गङ्गाऽभून्मलिना कृशा ॥
(राजकुमार न्यायरत्नस्य)

मूर्त्ति-समष्टिः ।

हरगौरी-मूर्त्तिः ।

(३३)

वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।

जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणोशशिशेखरौ ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

शिवराम-मूर्त्तिः ।

(३४)

सेतुबन्धे रामेश्वरमूर्त्तिस्थापनात् परं नारदेन रामेश्वरशब्दे कः समास इति
रामः शिवो ब्रह्मा च पृष्टः । ततोत्तराणि :—

षष्ठीतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं महेश्वरः ।

रामेश्वरपदे ब्रह्मा कर्मधारयसब्रवीत् ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(३५)

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्व्वेषां न्यायवर्त्तिनाम् ॥

(३६)

राजानं प्रथमं विन्देत् ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकेऽस्मिन् कुतो भार्या कुतो धनम् ॥

मन्त्री ।

(३७)

मन्त्रिगुणमाह :—

सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥

आकवरः ।

(३८)

विधिना तुलितावेतौ सेकेन्द्रपुरन्दरौ ।
गुरुः सेकेन्द्रः पृथ्वीं लघुरिन्द्रो दिवं ययौ ॥
(नायक-गोपालस्य)

प्रतापादित्यः ।

(३९)

राज्ञः प्रतापादित्यस्य समीपे कस्यचित् भिक्षुकस्योक्तिरियम् :—

प्रतापादित्य भूपाल भालं मम विलोक्य ।
स्वेदेन प्रोञ्छिताः सन्तु विधेर्दुर्लभपन्तयः ॥
(अविलम्ब-सरस्वत्याः)

कृष्णचन्द्रः ।

(४०)

नवद्वीपाधिपति-महाराज-कृष्णचन्द्रं प्रति कवेरुक्तिरियम् :—

निष्कलङ्को निरातङ्गः पद्मिनीप्राणवल्लभः ।

चतुःषष्टिकलो भाति कृष्णचन्द्रः सदा सुवि ॥

(भारतचन्द्र-रायगुणाकरस्य)

अश्लः ।

(४१)

हरिणशिरोः शीघ्रगामित्वं पराभवितुं तत्पञ्चाङ्गवमानं घोटकं प्रत्युक्तिरियम् :—

अयि तुरङ्ग कुरङ्गशिरोर्जवं

जयसि चेदिह किं तव पौरुषम् ।

यदि विधातृवशेन मनागपि

स्रवसि विश्वविसारियशःक्षतिः ॥

उष्ट्रः ।

(४२)

अमाधारण एकीऽपि गुणः सर्वान् दीपानाहणीतीत्याह :—

वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः ।

करभस्याशुगत्यैव च्छादिता दोषसंहतिः ॥

(भट्टभक्तस्य)

काकः ।

(४३)

गुणवतां समचे निर्गुणानामसङ्ख्योच्यवहारो दोषायेत्याह :—

अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसौ पुरः ।

सरोसर्त्ति नरोनर्त्ति शिखण्डिराजहंसयोः ॥

(४४)

तुल्यवर्णच्छदः कृष्णः कोकिलैः सह सङ्गतः ।

केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥

काक-कोकिलौ ।

(४५)

मूर्खपण्डितयोरारुक्तिसाम्येऽपि गुण एव तयोर्भेदं जनयतीत्याह :—

अहं पिको भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

प्रभेदं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥

कोकिलः ।

(४६)

सदव यस्य संसर्गं कुर्वन्ति तस्य विशेषगुणवत्त्वं न हि सर्वे जानन्तीत्याह :—

रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतत्त्रिणः ।

तन्मञ्जरौरसाखादं जानन्त्येव कुहमुखाः ॥

खद्योतः ।

(४७)

यस्य यादृक् मानस्यं तस्य तदनुसरणमेव त्रये इत्याह :—

ज्योतिरिङ्गण कथं न लज्जसे

यत्तमः शमयितुं समौहसे ।

एतदेव बहु किं न मन्यसे

यत् त्वमत्र तिमिरेषु लक्ष्यसे ॥

गर्दभः ।

(४८)

कण्ठदीपो हि गुणवन्तमपि दूषयतीत्याह :—

खरोऽपि प्रचुरं भारं नित्यं वहति दूरतः ।

खरस्वरतया त्वेष नहि स्पृश्योऽवरैरपि ॥

चातकः ।

(४९)

माननाशात् प्राप्नोतीति वरमित्याह :—

एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।

पुरन्दरं प्रार्थयते म्रियते वा पिपासया ॥

धेनुः ।

(५०)

हृणानि शुष्काणि वने चरित्वा
पीत्वापि तोयान्धमृतं संवन्ति ।
यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान्
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

भेकः ।

(५१)

तावद् गर्ज्जति मण्डूकः कूपमाश्रित्य निर्भयः ।
यावत् करिकराकारः कृष्णसर्पो न दृश्यते ॥

भ्रमरः ।

(५२)

यत्र यस्य विशेषेणैषुष्यमस्ति तस्य गुणदोषविवेचने तस्यैवाधिकारी नान्यस्येत्याह :—

दलानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते विवेकिनः ।
मकरन्दविशेषज्ञो विना भृङ्गमिहास्ति कः ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(५३)

उक्तिप्रत्युक्ती :—

मत्स्यरङ्ग निरातङ्गो लवणाम्भसि मज्जसि ।
इयं हि जाठरी ज्वाला व्याकुलीकुरुते न कम् ॥

मयूरः ।

(५४)

ये च परोपकारो व्रतमिति गणयन्ति ते नूनं यत्र तत्र स्थिता अपि तद्

पानयन्तीत्याहः—

व्यजनैरातपत्रैश्च भूत्वा पिच्छैः कलापिनाम् ।

क्रियतेऽपि पदभ्रष्टैः परेषां तापवारणम् ॥

मृगः । ✓

(५५)

वसन्त्यरण्येषु दृढं चरन्ति

पिबन्ति तोयान्यपरिश्रद्धानि ।

तथापि वध्या हरिणा नराणां

को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥

(सुक्तापीडस्य)

हृश्चिकः ।

(५६)

विषकुम्भसहस्रेण गर्ब्वं नाप्नोति वासुकिः ।

हृश्चिको विन्दुमात्रेण वहत्यूर्ध्वं स्वकण्टकम् ॥

कार्पासः ।

(७०)

नीरसान्यपि रोचन्ते कार्पासानां फलानि नः ।

येषां गुणमयं जन्म परेषां गुह्यगुप्तये ॥

केतकी ।

(७१)

केतकीकुसुमं भृङ्गश्छिन्नगात्रोऽपि सेवते ।
 दोषः करोति । हं नाम गुणापहृतचेतसाम् ॥

चन्दनः ।

(७२)

(इति दानवर्जितं प्रत्युक्तिरियम् :—

मूलं भुजङ्गैः शिखरं भ्रुवङ्गैः

शाखा विहङ्गैः कुसुमञ्च भृङ्गैः ।

श्रितं सदा चन्दनपादपस्य

परोपकाराय सतां-विभूतिः ॥

तालः ।

(७३)

उच्चैस्तरोऽपि विटपी श्रुततालसंज्ञो

मार्त्तगण्डचण्डकिरणैरतितप्तमूलः ।

योग्यः कथं भवति तापकलापशान्त्यै
लोकस्य शोकसंहितस्य तृष्णातुरस्य ॥

दूर्वा ।

(७४)

अन्तःसारवत्ता क्षुद्रमपि न जहातीत्याह :—

निष्पिष्टापि पदाघातैः खरतापैश्च तापिता ।
अजायैश्चर्विताप्येषा न दूर्वा म्रियते क्वचित् ॥

द्राक्षा ।

(७५)

दासेरकस्य दासीयं वदरी यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रदा ॥

(कर्पूरस्य)

नारिकेलः ।

(७६)

उपलब्धः प्रत्युपकृतिः सर्वा स्वाभाविकीत्याह :—

प्रथमवयसि पादे तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेरा नराणाम् ।

ददति परममिष्टं तीयमाजीवनान्तं
नहि कृतसुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥

निम्बः ।

(७७)

स्वभावो दुष्परिहर इत्याह :—

शर्कराष्टतयोगेन निम्बबीजं प्रतिष्ठितम् ।
अपि क्षौरसदाक्षेपैर्निम्बः किं मधुरायते ॥

पद्मम् ।

(७८)

अथाकथमपि नीचसायं न स्पृहणीयमित्याह :—

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।
इतीव कुमुदोद्भेदे कमलं मुकुलायते ॥

पनसः ।

(७९)

अस्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ।
नास्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ॥

पलाशः ।

(८०)

सुरक्तेन सुरस्येण किं पलाशेन पक्षिणाम् ।
यस्य पुष्पे न सौरभ्यं फले न मधुरो रसः ॥

वेतसः ।

(८१)

सर्वेषामपि वृक्षाणां कार्यज्ञो वेतसद्रुमः ।
नस्त्रीभूयाऽवति प्राणान् नदीपूररिपूदये ॥

शालिः ।

(८२)

वृक्षरूपायपि वलूनि गुणविशेषादन्यस्माद् भिद्यन्ते इत्याह :—

एकभूरुहयोरेकदलयोरेककाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥

सहकारः ।

(८३)

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हंहो रसाल फलवर्यं तथापि दूये
यद् ग्रन्थिलं स्वहृदयं कठिनं विधत्से ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

पर्वतः (मलयः)

(८४)

यो हि आश्रितानां सर्वथा हितं साधयति स एव गरीयानित्याह :—

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
शास्त्रोदनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

— —

सागरः ।

(८५)

निलेज्जी हि मुहुर्निरस्तुतीऽपि स्वभावं न जहातीत्याह :—

मन्यितो लङ्घितो बद्धः पीतो यद्यपि सागरः ।
गर्जत्युच्चैस्तथाप्येष जडात्मानो हि निस्तृपाः ॥

(८६)

पातापावे अविचार्य आदरानादरौ न युक्तौ इत्याह :—

अधःकरोषि यद् रत्नं मूर्ध्नि धारयसे त्वणम् ।
दोषस्तवैष जलधे रत्नं रत्नं त्वणं त्वणम् ॥

(८७)

यस्य यद् वस्तु परार्थं न साधयति तेन स्पृहमानः स निन्द्यते इत्याह :—

वातोक्तासितकल्लोलं धिक् ते सागर गर्जितम् ।
यस्य तीरे तृषाक्रान्तः पान्थः पृच्छति कूपिकाम् ॥

सुवर्णम् ।

(८८)

हा हेम किं न तत्रैव विलीनं दहनोदरे ।
पाषाणशकलाधीनं यत् ते गुणपरीक्षणम् ॥

(८९)

नङ्गान्तः कष्टसहसाख्यपि सीदुं शक्नुवन्ति नीचसंसर्गस्तु तेषामसत्त्वं एवेत्याह :—

न दुःखं दहने घर्षे क्सेदने ताडनेऽपि मे ।
एकं मे विषमं दुःखं गुञ्जया सह तोलने ॥

(अमरुकस्य)

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

अप्रवास-निन्दा ।

(६०)

यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते बुधान् ।
तस्य सङ्गुचिता बुद्धिर्घृतविन्दुरिवान्धसि ॥

असन्तोष-निन्दा ।

(६१)

आशया असीमत्वं दर्शयति :—

गिरिर्महान् गिरिरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महत् द्रव्यं ततस्तृष्णा महीयसी ॥

उदर-निन्दा ।

(६२)

किमकारि न कार्पण्यं वास्यालङ्घि न देहली ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थं किमनाटि न नाटकम् ॥

ऋणा-निन्दा ।

(६३)

स्मृते सौदन्ति गात्राणि दृष्टे प्रज्ञा विनश्यति ।
यत्किंस्तद्विषमत्युग्रम् उत्तमर्णाभिश्चिदितम् ॥

कुक्कवि-निन्दा ।

(६४)

कूटकाव्यरचनापक्षपातिनः कवीरुक्तिरियम् :—

किं काव्येन कवेस्तेन किं काण्डेन च धन्विनः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥
(त्रिविक्रमभट्टस्य)

कुपुत्त-निन्दा ।

(६५)

शिशुं प्रविशतः प्रायः प्रतिवेशिगुणागुणौ ।
गन्धोऽन्यसन्निधेरेव संक्रामति समीरणे ॥
(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(६६)

वैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमज्येष्ठसोदरः ।
यमः संहरति प्राणान् त्वन्तु प्राणान् धनानि च ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(६७)

लघुना सङ्गतो लोको लघुतामेति निश्चितम् ।
पश्य तुम्बीफलालम्बी लौहोऽपि भूवते जले ॥

कतप्त-निन्दा ।

(६८)

न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त सागराः ।
निन्दका हि महाभारास्तथा विश्वासघातकाः ॥

क्वपण-निन्दा ।

(६९)

उपभोक्तुं न जानाति कदापि क्वपणो जनः ।
आकण्ठजलमग्नोऽपि कुङ्कुरो लेदि जिह्वया ॥

खल-निन्दा ।

(१००)

अपूर्वा दृश्यते व्याली खलाननविलास्यया ।
कर्णमूले दशत्येकं हरत्यन्यस्य जीवितम् ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(१०१)

न विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि ।
 न वेदपाठध्वनिगर्जितानि ।
 स्वाहास्वधाकारविवर्जितानि
 श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१०२)

एको हि दोषो गुणसन्निपाते
 निमज्जतीन्दोरिति यो वभाषे ।
 नूनं न दृष्टं कविनापितेन
 दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥
 (१०३)

मृता मम त्रयो दारा विद्याबुद्धिविभूतयः ।
 चतुर्थी दुर्गतिः साध्वी मुञ्चन्तं मां न मुञ्चति ॥
 (१०४)

श्रीतवन् प्रार्थयमानस्य भित्तुकस्य सक्तिरियम् :—

रात्रौ जानु दिवा भानुः क्लृप्तानुः सन्ध्ययोर्द्वयोः ।
 इत्थं श्रीतं मया नीतं जानुभानुक्लृप्तानुभिः ॥

(जयन्तीदेव्याः)

दुर्जन-निन्दा ।

(१०५)

शौष्मकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु शर्व्वरी ।

परोपतापिनः सर्व्वे प्रायशो दीर्घजीविनः ।

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

(१०६)

भुजङ्गानां विषं दन्ते मक्षिकाणाञ्च मस्तके ।

वृश्चिकाणां तथा पुच्छे सर्वाङ्गेषु दुरात्मनाम् ॥

धनि-निन्दा ।

(१०७)

भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरुलङ्घनम् ।

मुखे च कटुता नित्यं धनिनां ज्वरिणासिव ॥

(आनन्दवर्द्धनस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(१०८)

एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति निर्गुणाः ।

विना तेन न शोभन्ते संख्याङ्गेष्विव बिन्दवः ॥

परगृहवास-निन्दा ।

(१०८) ✓

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।
हृशत्वं परमं धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥

भिक्षुक-निन्दा ।

✓ (११०)

काकेनाह्वयते काको भिक्षुणा न तु भिक्षुकः ।
काकभिक्षुकयोर्मध्ये वरं काको न भिक्षुकः ॥

(१११)

दृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुनाः नीयते नासौ स्वतः प्रार्थनशङ्कया ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(११२) ✓

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥

(भक्तटस्य)

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(११३) ✓

द्राक्षा स्नानमुखी जाता शर्करा चाश्मतायुता ।

उद्भटस्य रसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥

(११४) ✓

भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती ।

तत्र सुमधुरं काव्यमुद्भटस्तु ततोऽपि च ॥

कवि-प्रशंसा ।

(११५) ✓

धन्याः कवीश्वरास्ते हि रससागरपारगाः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

काव्य-प्रशंसा ।

(११६) ✓

जलमत्तं तथा काव्यं त्रीणि रत्नानि भूतले ।

सूदैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

गुण-प्रशंसा ।

(११७)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।

वसुदेवं परित्यज्य वासुदेव उपास्यते ॥

(११८)

ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।

गुणाद् गुरुत्वमायाति दुग्धं दधि घृतं क्रमात् ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(११९)

सविप्रपादोदककर्दमानि

सवेदपाठध्वनिगर्जितानि ।

स्वाहाखधाकारनिरन्तराणि

स्वर्गेण तुल्यानि गृहाणि तानि ॥

चरित्र-प्रशंसा ।

(१२०)

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।

परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥

दान-प्रशंसा ।

(१२१) ✓

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥

(१२२) ✗

सत्यं सत्यं मनोर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते ।
अम्बुभिः पूरिता पृथ्वी चातकस्य मरुस्थली ॥

धनि-प्रशंसा ।

(१२३) ✓

धनमदमत्तं प्रति कस्यचित् कवेः सूक्तिरियम् :—

सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य न स्यात् कथं मदः ।
नामसाम्यादहो यस्य धुस्तूरोऽपि मदप्रदः ॥

नारी-प्रशंसा ।

(१२४) ✗

गृही चेत् समवाप्नोति गृहिणीं हृदयङ्गमाम् ।
सारं पश्यति संसारं न तु भारं कदाचन ॥

(नीलकाण्ठस्य)

परिडित-प्रशंसा ।

(१२५)

अज्ञानदूरीकरणाय ज्ञानवन्तमाशयेदित्याह :—

उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु शतमिन्दवः ।

न विना विदुषां वाक्यैर्नश्यत्याभ्यन्तरं तमः ॥

(भट्टमल्लस्थ)

(१२६)

महान्ती हि अन्येषां गुणमाकर्ण्य सर्वत्र प्रशंसन्ति दीपन्तु निगूहन्तीत्याह :—

गुणदोषौ गुणी गृह्णन्निन्दुच्चेडाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे सुरक्षति ॥

(जेन्दुकस्थ)

परोपकार-प्रशंसा ।

(१२७)

सूर्यश्चन्द्रो घनो वृत्तो नदी धेनुश्च सज्जनः ।

एते परोपकाराय विधात्रैव विनिर्मिताः ॥

पुत्त-प्रशंसा ।

(१२८)

दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुष्पवन्तो हि पश्यन्ति महादेवमिवात्मजम् ॥

प्रवास-प्रशंसा ।

(१२६)

यो हि भ्रमति देशेषु सेवते च सुपण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(१३०)

अधो गत्वा स्वयं क्षुद्रा उत्थाप्यन्ते महात्मना ।
जलेन नीयते तैलमूर्ध्नि संमिश्रणात् परम् ॥

मित-प्रशंसा ।

(१३१)

करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी नीरपङ्क्तयोः ।
रविणा शोषिते नीरे पङ्क्तदेहो विदीर्यति ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(१३२)

सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे ।
शुकोऽप्यशनमोप्नोति रामरामेति च ह्रुवन् ॥

वौर-प्रशंसा ।

(१३३)

एकचक्रो रथो यन्ता विकली विषमा हयाः ।
अखिलं व्योम तेजस्वी तथाप्याक्रमते रविः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(१३४)

कर्मव्यपराधेना हि कर्तव्यपालने कथमपि न परासुखीभवन्तीत्याह :—

उदारस्य त्वणं वित्तं शूरस्य मरणं त्वणम् ।
विरक्तस्य त्वणं भार्या निस्पृहस्य त्वणं जगत् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(१३५)

सर्वगुणसम्पन्नोऽपि सहायं विना नीत्कर्षं लभते इत्याह :—

गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सीदत्येको निराश्रयः ।
अनर्घमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(१३६)

निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजनो व्यजनोपमः ।
परसन्तापशान्त्यर्थं परिभ्रमति सर्वदा ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(१३७)

निर्गुणवद्वयेवया गुणवदेकोऽपि ज्ञात्वा इत्याह :—

एकेनापि सुपुत्तेण सिंही स्वपिति निर्भयम् ।

सहैव दशभिः पुत्तैर्भारं वहति गर्दभी ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(१३८)

चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।

ताभ्यां चन्दनचन्द्राभ्यां शीतलः साधुसंगमः ॥

रस-तरङ्गः ।

(क) करुण-रसः ।

(१३९)

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।

वत्स राम गतोऽसीति सन्तापेनाऽनुमीयते ॥

(ख) शान्त-रसः ।

उपदेशः ।

(१४०)

शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
आत्मानं चिन्तयन् रुद्रं नन्दो रुद्रत्वमागतः ॥

कर्म-फलम् ।

(१४१)

सुमहत् फलवैषम्यं कर्मणामिह दृश्यते ।
बहन्ति शिविकां केचिदारोहन्त्यपरे सुखम् ॥

काल-चरित्रम् ।

(१४२)

भवन्ते प्रस्तरा नीरे मानुषा घ्नन्ति राक्षसान् ।
कपयः कर्म कुर्वन्ति कालस्य कुटिला गतिः ॥

दैव-बलम् ।

(१४३)

विपरीते विधौ सर्वं वैपरीत्याय कल्पते ।
दग्धशम्बूकचूर्णानि दह्यन्ते सलिलरपि ॥

(१४४) ✕

न केवलं मनुष्येषु दैवं देवेष्वपि प्रभु ।

धनदेऽपि स्थिते मित्रे चर्माग्निरधरो हरः ॥

(रविगुप्तस्य)

विवेकः ।

(१४५) ✓

सृत्योर्विभेषि किं मूढं भीतं मुञ्चति नो यमः ।

अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥

विषय-भोग-दूषणम् ।

(१४६) ✓

विषयासक्तिमृत्युचिन्तां विस्मारयतीत्याह :—

करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति चिन्तया ।

मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति विस्मृतम् ॥

(१४७)

मातापितृमयो बाल्ये यौवने दयितामेयः ।

शेषेऽपत्यमयो मूढो हन्त नात्ममयः क्वचित् ॥

वैराग्यम् ।

(१४८)

अरण्यजीवनयोर्जीवनमेव विचित्रमित्याह :—

उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरेऽसुविहङ्गमः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ।

(ग) हास्य-रसः ।

(१४९)

कमले कमला श्रेते हरः श्रेते हिमालये ।

क्षीराब्धौ च हरिः श्रेते मन्ये मत्कुणशङ्कया ॥

विविध-तरङ्गः ।

आय-व्ययौ ।

(१५०)

आयं व्ययञ्च मध्यस्था व्ययमेव सुहृज्जनाः ।

आतयः शत्रवश्चैव पश्यन्धायं न तु व्ययम् ॥

कस्तूरी ।

(१५१)

अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।
खेदेनालं महीपालाः किं न सन्ति महीतले ॥

तुलादण्डः ।

(१५२)

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

दारिद्र्य-विमोचनोपायः ।

(१५३)

जिता धनवता दारा जिता वस्त्रवता सभा ।
अभ्यागतो जितो गोभिर्दारिद्र्यं कृषिभिर्जितम् ॥

विद्याधनोपार्जनम् ।

(१५४)

स्वल्पमपि हितकरं नीपिचेत इत्याह :—

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थञ्च सञ्चयेत् ।

क्षणत्यागी कुतो विद्या कणत्यागी कुतो धनम् ॥

श्रद्धा-यत्नौ ।

(१५५)

श्रद्धा-यत्नौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थिव्यम् ।

(१५६)

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

इति प्रथम-प्रवाहः समाप्तः ।

परिशिष्टम् ।

प्रथम-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(३) विश्वपं—विश्वं पाति रचतीति विश्व + पा + कर्त्तरि ड ।

(४) तथा च "तव तत्त्वं न जानामि कौटुशीऽसि महेश्वरः" यादृशत्वं महादेव तादृशाय नमो नमः ॥"—इति शिवस्तोत्रे ।

(५) पद्मसद्गानम्—कमलासनं चतुर्मुखम् । उपवीतम्—यज्ञसूत्रम् ।

(६) सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्द्रीषरादौति कविसमयप्रसिद्धिः । यथा काचिन्नागौ उदधिगतेन पद्मेन कर्णभूषणं रचयति तददित्यर्थः ।

(७) भारति—सरस्वति । इयात्—प्राप्नुयात् । लौकिकं हि धनं व्यथितश्चेत् चौवते, भारतीभाण्डारन्तु व्यथितमप्युपचीयते इति वैचित्र्यम् । तथाचोक्तं—
'न दानेन चयं याति विद्यारत्नं महाधनम्' इति ।

(८) खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः पक्षिणः तेषु इन्द्रः श्रेष्ठः गरुडः स एव कैतुश्चिह्नं यस्य तस्मै, गरुडवाहनाय इत्यर्थः ।

(११) वचनौयम्—निन्दावादम् । त्वदुपासनेन—उप समीपे आसनमवस्थान-मुपासनम्, तव उपासनं तेन, तवेति कर्त्तरि षष्ठी । स्वपिति—निद्राति । पन्नग-भीगतत्वे—सर्पफणारूपशय्यायाम् । का कपा प्राकृतजनेषु, यतो नारायणीऽपि लज्जीकुहकेन अस्वीभूतः, अन्यथा कथमनन्तशय्यामधिषेते इति भावः ।

(१४) क्रियते नहि—नहि रच्यते, सीतावद् दुःखप्राप्तिशङ्कया इति भावः ।
रामेण—रामनाम्ना ।

(१५) कन्दुकः—क्रीडनकविशेषः, भांटा, गोला इति भाषा । गीपं—रक्षकम् ।

(१६) श्रितः—शरणं प्रपन्नः । गोपाल इति मत्वा—गाः पालयतीति अन्वर्थ-नामधरणात् । त्वामाश्रितानां पुरुषाणां पुनर्जन्मविरहात् मातुः स्तनचौरस्यापि अलभ्यत्वम्, अपरप्रचुरचौरवाञ्छा तु सुदूरपराहतेति भावः ।

(१८) एवंविधैश्च शालिनोऽपि भवतो मनो नास्तीत्येकमभावं पूरयितुं प्रार्थयते आभीरिति । वामे सुन्दरे नयने यस्याः सा वामनयना रमणी । आभीरवामनयना गोपरमणी, तथा हतं मानसं यस्य तस्मै ।

(१६) चौरस्य सारसं नवनीतमित्यर्थः । घनान्वतामसे—अन्वयति चतुष्पलमसं करोतीति अन्व ; घनं सूचिमेव ; तस एव तामसे, घनम् अन्व च तामसे र्यास्मिन् तस्मिन् ; निविडाज्ञानान्वकारपूर्णे इत्यर्थः । न लीयसे—आत्मगोपनं न करोषि, घनतिमिरमयस्थानस्यैव आत्मगोपनोपयोगित्वात् ।

(१७) नीलाब्जस्य नीलपद्मस्य मदभीचने गर्वनाशके लीचने यस्याः ताम् । वायो—दौर्धिका । मरालिका—हंसी ।

(१८) शिशिरकिरणः—चन्द्रः । शैलवाला—पार्वती । प्रेतभूमिप्रचारी—प्रेतभूमौ स्मशाने प्रचरति यः सः । कृपयतु—कृपां करोतु, कृपाशब्दात् करोत्यर्थे ऋषिः कृपि इति नामधातोः कृपम् । कोऽपि—अनिर्वचनीयस्वरूपः । देवः—दौर्घ्यतोति देवी द्योतनशैलः । शिवः इति शेषः, असाधारणविशेषणप्रयोगात् विशेष्योपस्थितिः ।

(१९) स्वयमेव शूली त्वं कथं नैरुज्याय आरोग्यकामनया मया निषेव्यसे, स्वयमेव कपालभृत् त्वं किं कथम् अत्राय वा निषेव्यसे । एवं परवापि यथायथं योज्यम् । तत्र शूली—विशूलधारी, शूलरोगाक्रान्तश्च । य आत्मरोगं शमयितुं न शक्नोति, स कथमन्यथै आरोग्यं प्रयच्छतीति भावः । एवं अन्यथापि । कपालभृत्—नर-शिरोऽस्थिरूपमिक्षापात्रधारी, भिक्षुक इत्यर्थः । कामः—विषयभोगः, कन्दर्पश्च । कपर्दी—जटाजूटधारी, वराटकनावधनश्च । “कपर्दः खण्डपरशीर्णटाजूटे वराटके,” —इति मेदिनी । किं तर्हि—तदा कथं निषेव्यसे इत्यत आह अन्तर्दिन इत्यादि । आलोकनाय—(तत्कर्तृकाय) दर्शनाय । स्मशानचारी त्वमिति हेतोः मदीये जीवच्छरीरे अपतन्नापि मरणदिने स्मशानं नीते अवशरीरे यदि तव कृपाकटाक्षः पतति इति मत्वा अर्च्यसे इति भावः ।

(२०) नगेशः—हिमालयः । धनेशः—कुबेरः । ललाटवक्त्रेः—ललाटे स्थितो वज्रियस्य स तस्य हतभाग्यस्येत्यर्थः । शेषः—परिणामः ।

(२१) शिवशरीरे भस्महेतुर्वर्ण्यते एकेति । एका भाव्या—पार्वती । समर-रक्षिका—समरस्य रक्षं वेति या सा, महिषासुरादिभिः युद्धव्यापृतत्वात् । द्वितीया—नङ्गा । निम्नगा—शिरसि स्थापितापि निम्नं गच्छति या सा तथाभूता, पयसा निस्सर्गेण निम्नगामित्वात्, कुलटानामपि खामिनं वक्ष्यित्वा दासादौ नोचजने आसक्तत्वाच्च । हिरदवदनः—हौ रदौ दन्तौ यस्य स हिरदो हस्ती ; हिरदवदनो गयेशः । यण्मुखः—कार्तिकेयः । भस्मदेहः—चिताभयाक्षिप्तकायः, खण्डं परित्यज्य गमशानवासोत्यर्थः ।

(२२) स्वयं पञ्चमुखः शिव इति ऽपः । गृहे चेत् अन्नपूर्णा न तिष्ठेदिति शेषः । तदा दिग्गवरः—दिश एव अन्वरं वस्त्रं यस्य स शिवः, निर्धन इत्यर्थः ; तथा च—“दिग्गवरत्वेन निवेदितं वसु” इति कुमारः । अतएव दिग्गवर-गजानन-

षडाननरूपेषु बहुषु आननेषु अन्नदानासमर्थ इति भावः । एतेन अन्नपूर्णाप्रभावात् शिवगृहसमि अन्नपूर्णं जातमिति अन्वर्थनामा सा देवीत्युक्तं भवति ।

(२८) यत्र यच्चिन् कर्मणि कृते भोगः ऐहिकं सुखं भवतीति शेषः, तत्र मोक्षो न परस्परविरुद्धकर्मत्वात् ।

(२९) जङ्गुजठरस्थिता त्वं जठरवासक्लेशं जानासीति त्वां याचते इत्यर्थः ।

(३०) काकः—काकवत् तुच्छः । भागीरथीतीरे शाकलाभः इन्द्रत्वलाभादपि सुखकर इति भावः । पाकशासनः—इन्द्रः ।

(३१) अथ वचनभङ्गा गङ्गायाः पापनाशिनीं शक्तिमाह यदेति । पापान्--जाङ्गवीगामिभिर्नरैः कृतानीति शेषः । वदन्ति—जाङ्गवीगामिनी नरानिति शेषः । अप्रियम्—वक्ष्यमाणं श्रुतिकटु वचनम् । कृतघ्नाः—कृतानि प्राक्स्मृतादितानि पापकर्माणि घ्नन्ति जाङ्गवीसेवया विनाशयन्ति ये ते कृतघ्नास्तत्त्वबोधने, कृतेष्टक् प्रत्ययः । नितरां—नृशं । समुत्पाद्य—जनयित्वा । स्वयमुत्पाद्य स्वयमेव जननस्य अयौक्ति-कत्वात् । तथाच—“विषहृत्सोऽपि संवर्द्धं स्वयं ह्येतुमसाम्प्रतमि”ति कुमारैः ।

(३२) रघुवंशस्य प्रथमश्लोकस्यानुरूपः श्लोको वाणीति । वाणी वाक्यम् अर्थः अभिधेयः, संयुक्तौ नित्यसम्बद्धौ, प्रतिपत्तये सम्यग्ज्ञानाय, जनकौ मातापितरौ, शर्वाणी पावतौ, शशिशेखरः शिवः । अहं वाण्यर्थाविव संयुक्तौ जगतौ जनकौ शर्वाणी-शशिशेखरौ वन्दे इत्यन्वयः । वाक्यार्थो यथा नित्यसम्बद्धौ पार्वतीपरमेश्वरौ अपि तथा—अङ्गनारीश्वरमूर्त्तौ एकां परित्यज्य अपरस्य चणमप्यनवस्थानात् । अतएव वाक्यार्थयोः सम्यग्ज्ञानलाभाय तयोरेवाराधनमुचितमिति भावः । यतस्तौ जगतौ मातापितरौ अतो वन्दे । एतेन तयोरेवाराधने कारणान्तरमपि दर्शितम् ।

(३३) रामस्य ईश्वर इति षष्ठीतत्पुरुष इति रामस्योत्तरम् । राम एव ईश्वरो यस्येति बहुव्रीहिरिति शिवस्योत्तरम् । राम एव ईश्वर इति कर्त्तृधारय इति ब्रह्मण उत्तरम् । षष्ठीतत्पुरुषं वदता रामेण सापेक्षया शिवस्य गौरवं ज्ञापितम् । बहुव्रीहिं स्वीकुर्वता शिवेन तद्विपरीतं कृतम् । अथ ब्रह्मा कर्त्तृधारयेण रामशिवयोरभेदं बोधितवान् ।

(३४) विन्देत्—लभेत् । रामानि दुष्टानां शासितरि सति भाव्यां घनञ्च लभेत् । अन्यथा प्रवलैरपहायेत्वात् इति भावः ।

(३५) सारगर्भैः—सारवद्भिः, पक्षे निखिलकायाणां सारमूर्तं तत्त्वं जानद्भिः । अकुटिलैः—सरलैः, पक्षे कुटिलतादीष्वरहितैः । अक्लिष्टैः—नीरन्ध्रैः, पक्षे दीपशून्यैः । सुपरीक्षितैः—कृतगुणदीपविकारैः, उभयव तुल्यमेतत् । धार्यते—रक्ष्यते ।

(३६) सेकेन्द्रः—आकवरापरनामधेयो भारतसत्ताट्, पुरन्दर इन्द्रः, एतौ

विधिना तुलितौ—गुरुलाघवपरिजानाय तुलादण्डे स्थापितौ । सैन्ध्वरस्य घराधिपत्वं
इन्द्रस्य च स्वर्गाधिपत्वं गुरुलाघवमूलकमेवेति भावः ।

(३६) आदित्यस्य तव विलोकनजनितेन स्नेहेन धर्मवारिणा सम भालस्थितानि
विधिलिखितानि दुःखसूचकाचराणि नश्यन्तु, भवदीयकृपावलीकनेन सम दुःखानि
दूरीभवन्तु इति भावः ।

(४०) निष्कलङ्कः—निर्दोषः, पचे कलहो । निरातङ्कः—निर्मयः, पचे राहुयासाद
भीतः । पद्मिनीप्राणवल्लभः—पद्मिनी सुन्दरस्त्रीविशेषः । राजमहिषी च तल्लचणोपेता ।

(४१) विषादवशेन—दैवाधीनतया । मनागपि—ईवदपि । खलसि—मष्टी
भवसि । स्वसदृशक्रिचिद्गुणवती निष्कटस्य तद्गुणपराभवाय उत्कृष्टेन कदापि न
चेष्टितव्यमिति भावः ।

(४२) विषमम् उन्नतावनतं संस्थानं अवयवसन्निवेशे यस्य तादृशं वपुः । करभस्य
—उद्ग्रासकस्य ।

(४३) मोहः—मूढता । वराकस्य—नीचस्य । सरीसर्पिः—मुहुरितसती
गच्छति, नरीनर्पिः—पुनःपुनः वृत्त्यति । तस्य ससङ्गीचमवस्थानमेव युक्तमिति भावः ।

(४४) तुल्यवर्णः—समानवर्णः कृदौ पक्षौ यस्य तादृशः । सङ्गतः—एकत्रावस्थितः ।

(४५) कालिमा—कृष्णत्वम् । काकलीकीविदाः—अव्यक्तासूक्ष्मपुरुषानिः
काकली तथा रसज्ञाः । पुनः—किन्तु ।

(४६) रसालः—आसक्तः । पतन्निधः—पक्षिणः । तन्मञ्जरीरसास्वादं—तस्य
रसालस्य मञ्जरी अभिनवचुद्रपक्षवः तस्य रसास्वादस्तम् । कुहमुखाः—कीकिलाः ।

(४७) ज्योतिरिङ्गणः—खद्योतः, “जीनाकी” इति भाषा ।

(४८) खरः—गर्दभः । खरस्वरतया—कर्णपीडकतीक्ष्णस्वरवत्त्वेन हेतुना ।
श्वरैः—नीचैः ।

(४९) पुरन्दरम् इन्द्रं प्रार्थयते याचते पिपासीपशमनाय जलमिति शेषः ।
असति प्रार्थनापूरणे पिपासया मियते, मियमाणोऽप्यन्यं न प्रार्थयते इत्यर्थः ।

(५१) विद्याधारिवादिगुणैरसम्पन्नस्य तावदेव बावदूकता न यावत् महतामुदयः ।

(५२) दलानाञ्च—पद्मानाञ्च । विवेकिनः—विवेचकाः । सकरन्दः—मधु ।

(५३) मत्सरदः—मत्सरदरिद्रपक्षिविशेष । ‘माह्वराज’ इति भाषा । “मत्सरदो
मत्सरज्ञो भग्न्याशी च मणौचकः”—शब्दरत्नावली । निरातङ्कः—निर्मयः । लवण-
असि लवणमिश्रं अग्नी यस्य तद्धिन् समुद्रे मज्जसि हिंस्रजलचरसङ्ख्येयं समुद्र
इत्यविच्छेद्यैव मग्नी भवसि । जाठरी—उदरसम्बन्धिनी ।

(५४) व्यजनेः—तालवन्तैः । आतपवैः—ऊर्ध्वैः । कलाधिनां पिच्छैः—
मयूरपुच्छैः । पदभटैः—स्थानच्युतैः ।

(५५) चरन्ति—भक्षयन्ति । अपरिग्रहाणि—नास्ति परिग्रहः अन्यस्य स्वीकारो येषां तानि, अस्वात्मिकानि निर्भरतोयादीनौत्तर्यः । आराधयितुं—तोषयितुम् ।

(५७) विकारी—चापल्यादिविकारविशिष्टः । शफरी—क्षुद्रमत्स्यविशेषः, 'पुँठौ-माक' इति भाषा । फर्फरायते—फर्फरः गर्ज्जभरेण अङ्गभङ्गा सञ्चरणशीलः, स इव आचरति ।

(५८) दक्षकाः—दक्षा एव दक्षकाः, स्वार्थे क-प्रत्ययः ।

(६०) सदेत्यादि—निरन्तरप्रचुरमदस्त्राविहस्तिमांसभोजनशीलः । अकृतम् असम्पादितम् अभीष्टं भक्ष्यं येन सः ।

(६१) कंसारिविष्णुः तस्य चरणोद्धृता या सिन्धुर्नदी गङ्गेति यावत् तस्याः कल्लोलेन महातरङ्गेण लालितं पोषितं ते मनः कुल्यानां क्षुद्रकृमिसर्पिता नारी जले न रमते नानुरज्यते ।

(६२) नीरचौरविभागे—नीरमिश्रचौरविभागे, नीरं विहाय चौरपानरूपे कम्पेण हंस एव समर्थो वक्तुं नेति ।

(६३) परार्थाय—परीषां प्रयोजनं साधयितुं । साधुजनाश्च स्वयं दुःखमनुभूय परेषां सुखमुत्पादयन्ति । तेषाञ्च सम्पदमपरे परिगृह्य भुञ्जते इति परस्परसादृश्यमवगम्यमिति ।

(६४) महीरुहाः—वृक्षाः । अर्थिनः—याचकाः ।

(६५) विश्रान्ताः शशकाः येषु ते । शाखी—वृक्षः । शाम्यति—विश्रामसुखं लभते । कुङ्करः—हस्ती ।

(६६) अर्कवृक्षः—'आकन्द' इति ख्यातो वृक्षविशेषः । वर्षासु अर्कवृक्षाणां पत्रापगमो भवतीति प्रसिद्धिः ।

(६७) अरिष्टानि—दुरदृष्टानि अशुभानि वा । किम्—अन्येषां पादपानां वर्धनं सेवनञ्च निरर्थकमिति भावः ।

(७०) नः अस्मभ्यं रोचन्ते । "रुच्यर्थानां प्रीयमाण" इति चतुर्थी । गुणमयं स्वात्मकं, प्रशंसनीयमित्यपि व्यज्यते । गुच्छं—शिखादि । महात्मानोऽपि गुणमयजन्मानः परेषां गुच्छगोपनञ्च कुर्वन्ति, अतस्तत्सादृश्यमेवामिति ।

(७४) खरतापैः—प्रखरसूर्यकिरणैः । अजायैः—छागलादिभिः ।

(७५) दासेरकस्य—उष्टस्य । दासी—प्रीतिकरी । एतावतैव—वदर्थ्या रुचिकरत्वेनैव ।

(७६) प्रथमवयसि—रोपणदशायाम् । पादे—मूलदेशे ।

(७८) इतीव—अस्मात् कारणादिव । उद्भेदः—विकाशः ।

(७९) पनसस्य इदं पानसं कण्टकिफलबीजम् अस्ति चेत् व्यञ्जनैः सूपदिभिः किं प्रयीजनम् ।

(८१) कार्यज्ञः—कर्त्तव्यावधारणपटुः । अवति—रक्षति । पूरः—प्रवाहः ।

(८२) एकस्यां भुवि चैवे रोहत उत्पद्येते यौ तयोः । एकं समानरूपं दत्तं ययोः । एककाण्डयोः—समानरूपगुच्छयोः । शालिश्यामाकयोः—हैमनिकधान्य-श्यामाकधान्ययोः ।

(८४) हैमगिरिणा—सुमेरुणा । रजताद्रिणा—हिमालयपर्वतेन । मन्यामहे—प्रशंसामः । शाखोटः—वृक्षविशेषः, 'शेओड़ा' इति भाषा । कुटजः—'कुर्चि' इति भाषा ।

(८५) मन्यितः—मयि धातु + क्त (कर्मणि वाच्ये) मन्यितादिचतुर्णां देवासुरैः, हनुमता, कपिभिः, अगस्त्येनेति कर्त्तृपदचतुष्टयं क्रमाद्हनूनीयम् । कडात्मानः—कण्डस्वभावाः, पक्षे डलयोरभेदात्-जलात्मानं इत्यपि । निस्त्रपाः—नास्ति तपा लज्जा येषां ते ।

(८६) अधः—नीचं । भूर्ध्वि—शिरसि । रवं रवं दृशं दृशनित्यत्र पूर्व्वरव-दृश्योरुद्देश्यता, परयोर्विधेयता । अतोऽर्धभेदाभासात् न हिरुक्तिदोषः । तवैतदा-चरणेन स्वानामपकर्षं दृष्टानाच्चोत्कर्षं न कोऽपि ज्ञास्यति, प्रत्युत तवैव दोषं कौर्त्त-यिष्यतीति भावः । धारयसे इति धृशङल्यतावित्यकर्मकस्य दृधातोर्णिजन्तरूपम् ।

(८७) कूपिकाम्—कुद्रूपम् ।

(८८) छा—खेदे । हैम—स्वर्णम् । दहनोदरे—दहनस्य अग्रेरुदरे मध्ये । शकलं—खण्डम् ।

(८९) गुञ्जया—गुञ्जा, 'कुञ्च' इति भाषा, तथा ।

(९१) अनन्ताया आशया पूरणासम्भवात् परिहार एव श्रेयानिति भावः ।

(९४) तेन काव्येन—प्रसादगुणवता सरलकाव्येन । काण्डेन—वाणिन । धन्विनः—धनुर्धारिणः । न घूर्णयति—न व्याकुलीकरोति ।

(९५) अन्यसन्निधिः—अन्येषां सन्निधिः समीपस्थानं तस्मात्, हेतौ पञ्चमी ।

(९७) तुम्बीफलम्—अलावु । प्रवते—सन्तरति, गुरुत्वाभावाच्च निमज्ज-तीत्यर्थः ।

(९८) पर्वता भारा अपि न तादृशा भारा इत्यर्थः । तथा—सङ्काभारा इत्यर्थः ।

(१००) दष्टसत्त्वस्यैव जीवमनाशनियमः, खलन्तु एकं दशति अपरं विनाशयति, अत इयं व्याली (सर्प) अपूर्वा अपरव्यालीभ्यो विलक्षणीत्यर्थः ।

(१०१) न विमपादीदकपदिलानि—येषु गृह्येषु ज्ञानीपदेशकपूज्यपादव्रातणानि

पादप्रचालनं न भवति, यानि गृहाणि तेषां गतायातरहितानीत्यर्थः । स्वाहा च स्वधा च तयोः कारः करणं तेन विवर्जितानि, दैवपैत्रक्रियाकाण्डशून्यानीत्यर्थः ।

(१०६) जानु आश्रयणीयमिति शेषः ।

(१०७) भक्ते अनुरक्ते कने वेषः विरागः, पक्षे भक्ते अत्रे । जडे मूर्खे प्रीतिरासक्तिः, पक्षे उलयीरेकत्वात् जडे जले प्रीतिः तत्त्वानिष्ठा । अरुचिः खाद्यद्रव्ये विरागः, लीकिषु अन्नसुरागः । ज्वरिणाम् अन्नद्वेषः जलपिपासा च स्वतःसिद्धा । गुरुलङ्घनं महतामतिक्रमः, घनिनामेतत् स्वाभाविकं ; ज्वरिणान् गुरुलङ्घनं महत् लङ्घनं दीर्घपिपासः गुरुपाकद्रव्यवर्जनं वा न्यायमेव । मुखे च नित्यं सर्वदा कटुता कठोरभावित्वं, ज्वरिणां तु कटुरसवत्ता, अतएव उभयरीकरूपता ।

(१०८) सौम्येन—शान्तमूर्तिना । कटः—क्षेशकरः ।

(११०) काकः कुलचित्, शङ्खल्यमासाद्य शब्दायते, तः शब्दैरन्येऽपि काकास्तद्वीपगच्छतीति प्रसिद्धिः । यथा परे ।

(१११) असौ याचकः वायुना, तूलापेक्षया अस्य लघुत्वेऽपि स्थानात् स्थानान्तरं न प्राप्यते । कुत इत्याह स्वतः इत्यन्ति । सर्गसातेष्वेव यदि मां याचेत इति भयादेव ।

(११२) वैकल्यम्—मानसं विकलभावम्, शोषपातम्—पृथिवीपृष्ठे पतनम् । अयथोचितजल्पनम्—युक्तिविरुद्धं वाक्यम् । निपातस्य—विदोषात्मकस्य रोग-विशेषस्य । चिह्नानि—लक्षणाणि ।

(११४) सुख्या—श्रेष्ठा । गौर्वाणभारती—देवभाषा, संस्कृतभाषा इति यावत् ।

(१२३) मदी मत्तता हिताहितविवेकशून्यत्वमिति यावत् । नामसा ११ सुवर्णस्य नाम्नः सादृश्यात्, “धूसूरः कनकाऽद्वय” इत्यमरात् । धूसूरफ ११ जनयतीति लोकप्रसिद्धमेव ।

(१२६) खेडं—विषम् । ईश्वरः—शिवः । ईश्वरः शिवो चन्द्रं विषञ्च गृह्णन् पूर्वम् इन्द्रं शिरसा ग्राहते शिरसि धृत्वा प्रशंसति, १२ १३ सुरचति, तथा गुणौ गुणदोषौ अन्येषामिति शेषः, गृह्णन् ज्ञानम् १३ ग्राहते शिरः चन्द्रमस्य प्रशंसतीत्यर्थः, परं दोषं कण्ठे सुरचति, गो- १३ कस्यचित् ब्रवीतीत्यर्थः । १५

(१२७) एते येन येन कर्मणा परोपकारं कुर्वन्ति ते १७ स्वीयकारोऽस्तीति । ... १८

(१२८) गतब्रीडं—निर्लज्जं । जटिलं— १८ ... १९

जटावन्तम् । आत्मजं—शिशुसुतम् । ... २०

(१३१) कर्हमितं स्थानं रविते २१ ... २२

(७६) पनसस्य इदं पानसं कण्टकिफलबीजम् अस्ति चेत् व्यञ्जनैः सूपदिभिः किं प्रयोजनम् ।

(८१) कार्यञ्जः—कर्तव्यावधारणपटुः । अवति—रक्षति । पूरः—प्रवाहः ।

(८२) एकस्यां सुवि चित्ते रोद्धत उत्पद्येते यौ तयोः । एकं समानरूपं दलं ययोः । एककाण्डयोः—समानरूपगुच्छयोः । शालिश्यामाकयोः—हैमन्तिकधान्य-
श्यामाकधान्ययोः ।

(८४) हेमगिरिणा—सुमेरुणा । रजताद्रिणा—हिमालयपर्वतेन । मन्यामहे—
प्रशंसामः । शाखोटः—वृक्षविशेषः, 'श्रीओढ़ा' इति भाषा । कुटलः—'कुर्वि'
इति भाषा ।

(८५) मन्यितः—मयि धातु + क्त (कर्मणि वाच्ये) मन्यितादिचतुर्णां दीशसुरैः,
हनुमता, कपिभिः, अगस्त्येनेति कर्तृपदचतुष्टयं क्रमाद्दृहनीयम् । जडात्मानः—
अज्ञसमावाः, पक्षे जलधोरमेदात् जलात्मानं इत्यपि । निस्त्रपाः—नास्ति वपा लज्जा
येषां ते ।

(८६) अक्षः—नीचं । भूर्ध्वि—शिरसि । रजं रजं दृणं दृणमित्यत्र पूर्व्वरज-
दृणयोरुद्देश्यता, परयोर्विधेयता । अतोऽर्थमेदाभासात् न विरुक्तिदोषः । तवैतदा-
चरणेन रत्नानामपकर्षं दृणानाञ्चोत्कर्षं न कोऽपि ज्ञास्यति, प्रत्युत तवैव दीपं कीर्त्त-
यिष्यतीति भावः । धारयसे इति वृश्छन्त्येतावित्यकर्मकस्य वृधातोर्णिजन्तरूपम् ।

(८७) कूपिकाम्—क्षुद्रकूपम् ।

(८८) हा—खेदि । हेम—स्वर्णम् । दहनोदरे—दहनस्य अग्रेरुदरे मध्ये ।
शकलं—खण्डम् ।

(८९) गुञ्जया—गुञ्जा, 'कुञ्ज' इति भाषा, तथा ।

(९१) अनन्ताया आशया पूरणासम्भवात् परिहार एव श्रेयानिति भावः ।

(९४) तेन काव्येन—प्रसादगुणवता सरलकाव्येन । काण्डेन—वागेन ।
धन्विनः—धनुर्धारिणः । न घूर्णयति—न व्याकुलीकरोति ।

(९५) अन्यसन्निधेः—अन्येषां सन्निधिः समीपस्थानं तथात्, हेतौ पञ्चमी ।

(९७) तुम्बौफलम्—अलावुः । अवते—सन्तरति, गुरुत्वाभावात् निमज्ज-
नीत्यर्थः ।

(९८) पर्वता भारा अपि न तादृशा भारा इत्यर्थः । तथा—सहाभारा इत्यर्थः ।

(१००) दृष्टसत्त्वस्यैव जीवनाशनिमित्तम्, खुलन्तु एकं दृशति अपरं विनाशयति,
अत इयं व्याली (सर्प) अपूर्वा अपरव्यालीभ्यो विलक्षणीत्यर्थः ।

(१०१) न विप्रपादोदकपट्टिलानि—येषु गृहेषु ज्ञानीपदेशकपूज्यपादत्राघणानि

उड्डट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः	पत्राङ्कः
देवता-तरङ्गः	१
परब्रह्म	१
ब्रह्मा	२
सरस्वती	२
विष्णुः	३
लक्ष्मी	४
लक्ष्मी-चरित्रम्	५
अनन्तः	५
रामचन्द्रः	६
सीता	७
कौशल्या	८
कृष्णः	९
कृष्णलीला	१०
मुरली	११
कृष्णविरहे गोकुलामय्या	११
राधिका	१२
यशोदा	१२
गोपी	१३
बलरामः	१३
शिवः	१५
शिवलीला	१७
अर्धनारीश्वरः	१८
पार्वती	१८
शक्तिलीला	२०
गङ्गा	२१
हरशिरश्चन्द्रः	२१
काशीधाम-महिमा	...

विषयः

पत्राङ्कः

मूर्चितयम्	२२
हरिहर-मूर्तिः	२२
प्रश्नोत्तराणि	२२
(१) कृष्णयशोदा-प्रश्नोत्तराणि	२२
(२) दुर्गाकान्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	२३
(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि	२३
(४) भरतकैकेयी-प्रश्नोत्तराणि	२४
(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि	२४
(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि	२४
(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि	२५
(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि	२५
(९) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	२६
(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	२६
(११) विष्णुशस्त्र-प्रश्नोत्तराणि	२७
(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	२७
जीव-तरङ्गः	२८
राजा	२८
राजसभा	२९
मन्त्री	२९
साधारण-राजस्तुतिः	२९
जन्तुवर्गः	३०
काकः	३०
कोकिलः	३१
चक्रवाकः	३१
चक्रवाकौ	३२
घातकः	३२
ह्यगः	३२
दात्यूहः	३३
वकः	३३
भेकः	३३
धमरः	३४

विषयः

मत्स्यरङ्गः	३४
मयूरः	३४
शङ्खः	३५
शशकः	३६
शृगालः	३६
सर्पः	३६
सिंहः	३७
हंसः	३७
हरिणः	३७
हस्ती	३७
उज्जित्-तरङ्गः	३७
सामान्य-वृक्षः	३७
श्रावः	३७
द्रुतः	३७
कदली	४०
कल्पवृक्षः	४०
केतकी	४१
चन्दनः	४१
तिन्त्रिङ्गी	४२
धुसूरम्	४२
पद्मम्	४३
पलाशः	४३
शालिः	४३
स्वभावोक्ति-तरङ्गः	४३
तडागः	४४
नदी	४४
मलय	४४
मेघः	४५
वायुः	४५
सरोवरः	४६
सागरः	४६
सूर्यास्त-वर्णनम्	४८

विषयः			पत्राङ्कः
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	४८
(क) निन्दा-तरङ्गः	४८
असन्तोष-निन्दा	४८
उदर-निन्दा	४९
कृष-निन्दा	४९
कलिकाल-निन्दा	५०
कापुरुष-निन्दा	५०
कुकादि-निन्दा	५०
कुपुत्र-निन्दा	५१
कुवैद्य-निन्दा	५१
कुसंसर्ग-निन्दा	५१
हातघ्न-निन्दा	५२
कृपण-निन्दा	५२
जामाढ-निन्दा	५२
दारिद्र्य-निन्दा	५३
दुर्जन-निन्दा	५५
नारी-निन्दा	५६
निर्गुण-निन्दा	५६
मित्रा-निन्दा	५७
भृत्य-निन्दा	५८
मद्यपान-निन्दा	५८
मूर्ख-निन्दा	५८
पुत्र-निन्दा	५८
प्रेम-निन्दा	५९
लोकवाद-निन्दा	५९
लोभ-निन्दा	५९
स्थानच्युति-निन्दा	६०
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	६०
उद्भट-कविता-प्रशंसा	६०
उद्यम-प्रशंसा	६१
गुण-प्रशंसा	६१
गृहविशेष-प्रशंसा	६१

विषयः

पत्राङ्कः

दान-प्रशंसा	६२
दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा	६३
धन-प्रशंसा	६३
धर्म-प्रशंसा	६३
धीर-प्रशंसा	६४
पण्डित-प्रशंसा	६४
परिच्छद-प्रशंसा	६४
परोपकार-प्रशंसा	६५
पौरुष-प्रशंसा	६५
प्रार्थनाकौशल-प्रशंसा	६५
प्रेम-प्रशंसा	६६
ब्राह्मण-प्रशंसा	६६
मधुर भाषित्व-प्रशंसा	६७
मनस्वि-प्रशंसा	६७
मानि-प्रशंसा	६७
यज्ञोपवीत-प्रशंसा	६८
विद्या-प्रशंसा	६८
विनय-प्रशंसा	६८
श्यालक-प्रशंसा	६९
सन्तोष-प्रशंसा	६९
सुकवि-प्रशंसा	६९
सुकाव्य-प्रशंसा	७०
सुलन-प्रशंसा	७०
सुपुल-प्रशंसा	७१
सुवैद्य-प्रशंसा	७१
सुतंसर्ग-प्रशंसा	७२
रस-तरङ्गः	७२
(क) अद्भुत-रसः	७२
(ख) करुण-रसः	७२
(ग) शान्त-रसः	७३
अनित्यता	७३

विषयः

पत्राङ्कः

उपदेशः	७३
कर्मफलम्	७४
कालचरित्रम्	७४
दैवबलम्	७४
प्रार्थना	७५
विवेकः	७५
विषय-निन्दा	७५
(घ) हास्य-रसः	७६
विविध-तरङ्गः	७६
श्राय-व्ययौ	७६
उपनेत्रम्	७६
काण्डकः	७७
कासूरी	७७
कुम्भः	७७
गोपौयन्त्रम्	७८
घटिका-यन्त्रम्	७८
जिह्वा	७८
तमाखुः	७९
तुलादण्डः	७९
दुग्धम्	७९
धनुर्वाणौ	८०
धूमः	८०
नखरञ्जनी	८०
नस्यम्	८१
नौका	८१
प्रदीपः	८१
वडिशदण्डः	८२
मध्यस्थः	८२
विधि-विडम्बनम्	८३
विवाह-पणः	८३
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम्	८३
स्वभावाख्यानम्	८४

उद्भट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाद्यांशः (अ)	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः (आ)	श्लोकाङ्कः
अज्ञत्वा परसन्तापमप्राप्य ... २१६		आकोपितोऽपि सुमनो (क) २५८	
अग्रे तार्किककौशरी प्रचलति ... २१८		आघातो भृगुणा कृतो ... १०	
अग्रे व्याधः करधृतशरः ... २२७		आदावेव विनीतः सन् ... २१४	
अणुरप्यसतां सङ्गी नितरां ... १५७		आनीता नटवन्मया तव ... २६	
अत्यन्तप्रेमसम्बन्धी न सुखाय ... १८३		आपेदिरेऽम्बरपथं ... १३२	
अन्तर्कोपि हि जन्तूनाम् ... १५०		आ सृष्टीः सेव्यतामौश ... ३८	
अनन्तचरणोपात्तचारिणी ... २५१		आविष्कृतान् परगुणान् ... १७२	
अनाहताः स्वयं यान्ति ... १७७		आहत्य चिनुमः स्वर्गम् ... १६७	
अन्तरायपरिग्रहं स्वीयमित्य ... २०६		(इ)	
अन्धा विद्वज्जनैर्हीना ... ८६		इदमेव सुपाण्डित्यं चातुर्यं ... २३८	
अनामा भूषणं धत्ते ... २१०		इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं ... ८५	
अमात्यः स सदा श्रेयान् ... ८७		इयं ब्राह्मणनौ राजन् अपूर्वैव ... २०८	
अयं वारां पूर्णो निलय ... १४३		(उ)	
अयि वत गुरुगर्वं मा स्य ... २४१		उज्ज्वला दिशमन्वरं ... ४६	
अरुणोपरि विधुपाली ... २४		उद्भटाः कविताः प्राचां ... १८६	
अर्थिनं याचकं रक्षा ... १८४		उद्भटश्लोकसङ्गीतवाललीला ... १८८	
अलभ्यं यदायुःपलः ... २४४		उद्भटश्लोकसङ्ख्य ... १८७	
अलावुतन्तुकाष्ठानां ... २४३		(ए)	
अवयः केवलकवयः कौराः स्युः ... १५४		एकाः स एव जीवति ... १४६	
अशनं मे वसनं मे जाया मे ... २३१		एणः क्रौडति शूकरश्च खनति ... ११२	
अस्ति यद्यपि सर्व्वव ... ११३			
अस्मान् विचित्रवपुषश्चिर ... १०५			

श्लोकाद्यांशः

एतञ्जन्मनि वित्तवत्त्वमतुलं ... ४१

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद ... १७२

(औ)

औत्पातिकं तदिह देव ... ३७

(क)

कतिपयदिवसस्यायी ... १३३

कथय किमपि दृष्टं ... ८५

कन्यायै रोचते रूपं मात्रे च ... २५८

करीन्द्रश्च कवीन्द्रश्च भूभृत्तुष्टि ... २१७

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य ... १६९

कल्याणकूरकेलिः क्रतुकदम ... ४०

कल्लोलवेल्लितदृषत् ... १४२

कवलितमिह नालं कन्दलच्छेद ... ८६

कत्वं कस्यासि पुत्रः ... ७४

कत्वं खर्व्वं द्विजोऽहं ... ६९

कत्वं चक्रौ नहि मम ... ७६

कत्वं भी रजनीमुखे पश्यपतिः ... ८२

कत्वं शूली मृगय भिषजं ... ८४

कल्मात् पार्वति निष्ठुरासि ... ८३

कस्यै किं कथनीयं कस्य मनः ... २२६

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे ... २२०

काली कान्ता विषमनयना ... ४७

किं जन्मना पैदगुणेन किं वा ... २०४

किं दातुरखिलैर्दण्डैः ... १८५

किंशुके शुक्र मा तिष्ठ ... १३०

कुक्कविः कवितादोषं धत्ते ... १५३

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरि ... २

हृष्येनाम्न गतेन रन्तुमधुना ... ६७

श्लोकाङ्कः

... ४१

... १७२

... ३७

... १३३

... ८५

... २५८

... २१७

... १६९

... ४०

... १४२

... ८६

... ७४

... ६९

... ७६

... ८२

... ८४

... ८३

... २२६

... २२०

... ४७

... २०४

... १८५

... १३०

... १५३

... २

... ६७

श्लोकाद्यांशः

कीका कर्णामृतं ते ... १०६

केयं भूर्भृग्वन्कारे ... ८१

की हि तुलामधिरोहति ... २४८

कीटिद्वयस्य लामेऽपि नतं ... २४९

(ख)

खद्योताक्षरलीभवन्ति ... १२९

खरतरशरह्रात ... ६

(ग)

गङ्गाजलनयनामल ... ४५

गङ्गा पाप शशी तापं ... २२१

गङ्गे तव महिमानं वक्तु ... ५९

गरलपानजनिर्भर ... ५१

गुणाः सर्व्वव पूज्यन्ते दूरेऽपि ... १८२

गुणो वित्तवतां त्यागी ... १८५

गुरुजनपरिचर्याधैर्यगाम्भीर्य्य ... ३०

गुरुषु मिलितेषु शिरसा ... २४०

गृहिणीसोदरस्येह गृहिण्या ... २१५

(घ)

चक्र ब्रूहि विभो गदं जय ... ७९

चन्द्रार्द्धशोभितललाट ... ३९

चापल्यादिह वः सहाऽस्मि ... ६८

(छ)

छायया कति न तर्पिता ... १२५

(ज)

जगन्प्राणो हरेत् प्राणान् ... १२६

जलस्य वज्रिना वैरं विधात्रा ... २५६

जातोऽहं जनको समीप जननी ... २२८

श्लोकाङ्कः

... १०६

... ८१

... २४८

... २४९

... १२९

... ६

... ४५

... २२१

... ५९

... ५१

... १८२

... १८५

... ३०

... २४०

... २१५

... ७९

... ३९

... ६८

... १२५

... १२६

... २५६

... २२८

श्लोकाद्यांशः

कामातरि कृष्णसर्पे पावके ... १६२
 नायमानो हरेद् दारान् ... १८२
 जीवनं सुखदं यव मरणञ्च ... ६४
 ज्ञानं वर्द्धयति श्रियं वितनुते ... २२५

(त)

तन्मायां परमां मन्ये ... २३५
 तव करकमलस्थी ... ३
 तवैव शरणागतं भवदधीन ... १३५
 ताताज्ञया तात वनं ... २०
 तालीतरोरनुपकारि ... १२१
 तिमिरारिक्तामो हन्ति ... ८१
 तीरेऽस्मिन् शफरीं गिलन्ननुदिनं ... १००
 तुरगशतसहस्रं गोगणानाञ्च ... १८६
 तृणै कृण्वेऽपि ते शक्तिः ... १४७
 तृणैवास्ति मनुष्याणाम् ... १४८
 त्यक्तं जन्मवनं तृणाङ्कुरवती ... ११५

(द)

दग्धं खाण्डवमज्जुनेन वलिना ... १६८
 दानार्थिनी मधुकरा यदि ... ११६
 दिव्यं चूतरसं पीत्वा ... १०१
 दिशि दिशि विलसन्तः ... १४५
 दुःखिनीपार्श्वेति धर्मः ... १८१
 दुन्दुभिय सुतरामधीतन ... १८८
 दुर्याधनः सकर्णोऽसि ... ८८
 दूये कान्ताकरं वीक्ष्य ... १६७
 दृढतरगलविनिवद्धः ... २४२
 दृग्गतेऽणुर्महत्त्वेन महानशतया ... २३८
 देहसेहो यदि तव ... ६२

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

दोषाकरः शिरसि भाति ... ४१
 दोहः प्रायो न भवति गर्वा ... ३१
 द्वाविंशद्वृत्तनक्षत्रे ... २४५
 द्वारं खड्गभिराहतं ... ८०
 द्विगुरपि सङ्ख्योऽहं गृहे च मे ... १६४

(ध)

धन्येयं धरणी ततोऽपि मधुरा ... ३२
 धरित्रि पुष्पाञ्जलिरेष ... १२०
 धूमः पयोधरपदं कथमप्य ... २५०
 ध्वान्तौघः कवलीकरोति ... १४६

(न)

न कालिन्दीनीरं नवजलधरं ... ३३
 न चीरहायं न च राजहायं ... २१३
 नन्दगोपगृहपण्यबीधिका ... ७३
 नभसि निरवलम्बे सीदता ... १३६
 नवीनघनमुन्दरे विमलहेम ... २७
 नवीनदीनभावस्य याचमानस्य (क) १७६
 नवीनदीनभावस्य याचमानस्य (ख) १७६
 नखं भूसुरसूरिसेवितमलं ... २५२
 नाथे कृतपदघात ... ८
 निःशेषक्षयकारिणी ... ८४
 निधानं चर्माणां किमपि च ... ६१
 निर्घोषन्नवनीलनीरदचयेऽम्बुने ... १०७
 निर्व्याणदानगीर्वासर्वसर्वार्थ ... ५२
 निष्पन्नं शिशिरैश्च धीवरगणैः ... १५८
 निष्पीतपीनतिसिराणि ... १४४
 नूतनेर्दलसन्दोहेः ... ११७
 नो चारु चरणी न चापि ... ८९

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूल ...	२५३
न्यस्तं यथा मूर्ध्नि मुदाऽस्ति ...	२३६

(प)

पथि घावन्निष्ठ पतितो ...	२५
परं प्रचण्डा कटुवाक्यवादिन ...	१७४
परार्थं यः पौडामनुभवति ...	११९
पलाशकुसुमभान्या ...	१०३
पशुपतेरखिलेषु गलेषु सा ...	५५
पिकः कृष्णो नित्यं परमरूपया ...	८३
पिता रत्नाकरी यस्य ...	१०८
पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्नः ...	२०३
पुनः पुनर्भुवि क्षिप्तः ...	२३४
पुरा सरसि मानसे ...	११४
घूर्णोऽपि कुम्भी न करोति ...	१०५
पृथ्वि त्वं भव कौमला ...	१७
पृष्ठेन कुलशरणेन खड्गी ...	२५७
प्रत्याशं प्रतिपद्यति प्रतिपलं ...	११०
प्राणास्तमेव जगतः ...	१३७
प्रावृत्काले गृहं त्यक्त्वा ...	८९

(ङ)

बीधयन्ति न याचन्ते भिक्षुकाः ...	१५९
ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाकरश्च ...	१५८

(भ)

भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं ...	१६
भयं शम्भुधनुर्धुपैरुपहतं ...	७५
भापन्ते वनिताः कलौ प्रतिवची ...	१५१
भिक्षुः क्वाप्ति वलेर्मखे ...	७७
भूतिविभूषितमपि यं ...	४६

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

भूशय्या ब्रह्मचर्य्यञ्च कृशत्वं लघु ...	१७९
भूपा भवामुजङ्गमास्थिनिचय ...	४१
भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते ...	२१२
भातः कर्त्तुं तमाखुर्गमनमिह ...	२४६

(म)

मङ्गेहं सुपलीव मूपिकवधूः ...	१६५
मद्यपस्य कुतः सत्यं दया ...	१८०
मस्ते दुःसहवेदनाकवलिते ...	२२४
महतामाश्रयः कार्यः फलं ...	२३०
मा कुरु गुरुतागर्व्यं ...	१४१
मातः कालि तवाङ्घ्रिपुल्लकमलं ...	५६
मातस्तातः क यातः ...	७०
माधुर्य्यसाराधरितान्दतस्य ...	१२७
मानुषीकरणरिणुरस्ति ते ...	१६
मित्रोदये ग्लानिमुपैति सम्यक् ...	१७१
मूर्खाय द्रविणं ददासि ...	१२
मृतिरपि भिचोः सुकृति ...	४४
मौलौ किं नु महेश ...	८०

(य)

यत् सदृगणीऽपि सरलीऽपि ...	२५५
यत्ताभ्यागतदानमान ...	८
यदि रामा यदि च रसा ...	१८३
यद् ध्यायेत् सततं विधिः ...	२८
यद्यपि बद्धः शैलेः ...	१४०
यन्माता विष्णुनाभिः समजनि ...	१२८
यशोदया समा कापि देवता ...	३४
यशो धर्मो नयो दात्वम् ...	१८०
यस्य तनूरुहकुहरे गटनं ...	६५

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकद्यांशः	श्लोकाङ्कः
यां मत्वा यमुनेति	... २१	विद्योतन्ते कति न गिरय	... १२४
याचके मशके तुल्या	... १७८	विधाता चैत् सष्टा सज्जतु	... ६५
यावदेव कमला कृपावित्ता	... ११	विधीयते यद् यदुनन्दनेन	... २२
याविर्भूता मुरहरपदात्	... ५८	विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं	... ६६
युक्तोऽसि भुवनभारे	... १३	वृद्धोच्चः प्रपलायते प्रतिदिनं	... ४८
येऽभिज्ञा मुकुलीदमाद्	... ११८	वैद्यं व्याधिषाणकुली	... १
योऽन्यमुखे दुर्वादः प्रियतमवदने	... २०७	वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशिताग्निष	... १५६

(२)

रक्ष पात्रगतं स्नेहं प्रदीप	(क) २५४
रक्षैरमूल्यैस्तुपु	... २००
राधे चौर्यगुणासि केशव	... ७२
राधे त्वं परिमुञ्च नीलवसनं	... ७१
रामेण सीता कथिता त्वरस्त्रं	... २३२
रामो राजमणिः सदा	... १५
रे पक्षिन्नागतस्त्रं	... १०२

(ल)

लक्ष्मीः स्थिरा कचिदही	... ८८
लभन्ते न विनीयीगं	... १८१

(व)

वाग्वाधुर्यात् सर्वलोकाभियन्त्रम्	... २०६
वाते शीकरवर्षिभिः श्रुति	... १३६
वामे भागे जनकतनया	... १४
वासः प्रसूतिः खलु योग्यतायाः	... २०२
वासः समं नेत्रद्वयाश्रमेन	... ६३
वासः सार्धं मलयजगणैः	... १११
विकसामि रवावुदिते	... १६६
वितर वितर वाचं कुत्र	... १८

(श)

शक्यते येन केनापि	... ८७
शनैः शनैर्विनीयन्ते	... १५५
शब्दशास्त्रविदां चित्त	... २०५
शाखासन्ततिसन्निरुद्ध	... १३१
शान्तिकथालसत्करुही	... २३३
शून्यमापूर्णतामेति सृष्टुश्चाप्य	... २०१
शूलं शूली चक्रमादाय	... ५३
श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान्	... २११
श्लोको हि भवति श्लोकी	... २१८
श्वश्रू विना वृत्तिरिह	... ४

(स)

संसार तव निःसारपदवी न	... २२६
सञ्जनस्य हृदयं नवनीतं	... २२२
सत्कुलं भूषणं पुंसः	... २२३
सति द्राक्षाफले चौरि	... १६०
सन्त्येव गलिताकाशा	... १२४
स पातु श्रीपतिर्युष्मान्	... ५
समाकुलकुलावलाकुलदुःख	... २६

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
सरटकुसरकङ्काः काककादम्ब ...	१०४	सुरतरूमूलनिवासी ...	१२२
सरलयोः खलु सख्यमनारतं (ख) २५६		सूर्यादयो ग्रहाः सर्वे ...	१६१
सर्वस्वदं वलिमधो नयसि ...	७	स्थापितमपहरतीयम् ...	६०
सह्यं तेजोयसां तेजस्तेन ...	१५२	स्यात् कृष्णानामचरितादि ...	२३
साधुरेव न जहाति साधुतां ...	२६०	खरोचिषा कमलमलं ...	१८
साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया ...	२३७	खर्गोक्तां स्तुतिगिराऽभिनवेन्दु ...	५७
सानन्दं सदनं सुताञ्च सुधियः ...	१६४	(ह)	
सिंहचक्षुःकरौन्द्रकुम्भप्रतिपतं ...	१८६	हन्याद् द्विषमविनौतं (ख) २५४	
सिंहिकासुतसन्तप्तः ...	१०८	हरेः पादावतिः श्लाघ्या ...	१८१
सीमन्तिनौ यस्य गृहेऽन्नपूर्णा ...	५०	हे गङ्गाधरपति चक्रिषध किं ...	७८
सुनिष्णतोऽपि वेदान्ते ...	१७०	हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धौऽहं ...	१६३
सुमुखोऽपि सुहृत्तोऽपि ...	२४०	ज्जीरुपाऽपि दिगम्बरा त्रिजगती ...	५४

उड्डट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(१)

वैद्यं व्याधिविषाकुलो धनपतिं दारिद्र्यदुष्टो जनः
खायञ्च क्षुधितो हिमाम्बु लपितश्छायातरुं तापितः ।
शोकार्तः स्वजनं वियोगविधुरो वत्सो यथा मातरं
तद्वत् तत् सततं स्मरामि परमं ब्रह्माभिधेयं महः ॥
(उड्डटसागरस्य)

ब्रह्मा ।

(२)

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरिकर्णिकम् ।
नमोऽधितिष्ठतेऽनन्तनालं कमलविष्टरम् ॥
(जगद्धरस्य)

सरस्वती ।

(३)

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
 तलकिरणविमित्रां दाडिमीबीजवृद्धा ।
 प्रतिपलमनुकर्षन् येन कीरो निषिद्धः
 स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥

(कमलाकरस्य)

(४)

श्वश्रू विना वृत्तिरिह स्वतन्त्रा
 प्रायः क्षुषाणामपवादहेतुः ।
 यद्वाणि लोके रमया विह्वला
 सतीमपि त्वामसतीं वदन्ति ॥

विष्णुः ।

(५)

स पातु त्रीपतिर्युष्मानलक्ष्मीश्च पलायते ।
 यन्नामस्मरणाच्चापि न लक्ष्मीश्चपलायते ॥

(उद्धटसागरस्य)

(६)

खरतरशरकृतसुरपरमथनं

खगचर नगधर फणधरशयन ।

परपदलयकर भवदरशमन

जगदधमपहर सरसिजनयन ॥

(७) ✓

सर्वस्वदं बलिमधो नयसि च्छलेन

प्राणाधिकां जनकजां विपिने जहासि ।

उत्पाद्य यादवकुलं स्वयमेव हंसि

कस्त्वां भजेत यदि कालभयं नु न स्यात् ॥

लक्ष्मीः ।

(८)

यत्राभ्यागतदानमानचरणप्रक्षालनान्नाशनं

सत्सेवा पितृदेवतार्चनविधिः सत्यं गवां पालनम् ।

धान्यानामपि संग्रहो न कलहश्चित्तानुरूपा प्रिया

तत्राहं निवसामि नित्यमचलेत्यूचे श्रिया श्रीपतिः ॥

लक्ष्मी-चरितम् ।

(८)

लक्ष्मीः कथं ब्राह्मणेभ्यः कुप्यतीत्याह :—

नाथे कृतपदघात-

श्रुलुकिततातः सपत्निकासेवौ ।

इति दोषादिव रोषाद्

माधवयोषा द्विजं त्यजति ॥

(१०) ✓

अन्यच्च :—

आघातो भृगुणा कृतो निजपतेः पादेन विष्णोरुर-
 स्यम्भोधिं किल कुम्भसम्भवमुनिस्तातं निजं पीतवान् ।
 उच्छिन्दन्ति निजं प्रियं शतदलं वासस्थलं ब्राह्मणा
 इत्थं दुर्नयतो भवत्यकरुणा पद्मालया तान् प्रति ॥

(११)

लक्ष्मीदेव्या आगमने गमने च गृहस्थानामवस्थामेदं वर्णयति :—

यावदेव कमला कृपान्विता

तावदेव भवनं वधूः सुखम् ।

पौरुषान्विततनुर्जनादरो

नास्ति चेत् प्रथमवर्णवर्जितम् ॥

(कृष्णजीवनं न्यायालङ्कारस्य)

(१२) ✓

निर्घना हि पण्डिताः मूर्खास्तु कथं न तथेति प्रश्नः लक्षणा उत्तरञ्च :—

मूर्खाय द्रविणं ददासि कमले विद्वत्सु किं मत्सरो
नाहं मत्सरिणी बुधेषु न च मे मूर्खे रतिर्विद्यते ।
मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि यदहो तत्कारणं श्रूयतां
विद्वान् सर्वगुणैर्विभूषिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥

अनन्तः ।

(१३)

अनन्तदेवं भूकम्पनिवारणार्थमर्थयते :—

युक्तोऽसि भुवनभारे
मा वक्रां वितनु कन्धरां शेष ।
त्वय्येकस्मिन् दुःखिनि
सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥

रामचन्द्रः ।

(१४) ✓

वामे भारे जनकतनया राजते यस्य नित्यं
भ्रातृप्रेमप्रवणहृदयो लक्ष्मणो दक्षिणे च ।
पादाम्भोजे पवनतनयः श्रीमुखे बद्धनेत्रः
साक्षात् ब्रह्म प्रणतवरदं रामचन्द्रं तमीडे ॥

(उड्डटसागरस्य)

(१५) ✓

सर्व्वसु विभक्तिषु रामशब्दस्य रूपं दर्शयन् लोकं रचयति :—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
 रामान्नास्ति शुभायनं परतरं रामस्य दासोऽस्मग्रहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

(१६)

अहल्या मातृषीकृत्य गच्छन्तं नदीतरणकाले नावमारुह्युं रामं प्रति नाविका
 स्योक्तिरियम् :—

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते
 पादयोरिति कथा प्रथीयसी ।
 क्षालयामि तव पादपङ्कजे
 नाथ दारुदृषदस्य का भिदा ॥

सौता ।

(१७)

वनगमनकाले श्रीरामचन्द्रस्य सकरुणीक्तिरियम् :—

पृथ्वि त्वं भव कीमन्ता दिनमणे त्वं शैत्यमङ्गीकुरु
 त्वं वर्त्मन् लघुतां प्रयाहि पवन त्वं खेदमुत्सारय ।
 सान्निध्यं त्रय दण्डकावन गिरे त्वं गच्छ मार्गाद् बहिः
 सीताऽसौ विपिनं मया सह यतो निर्गन्तुमुत्कण्ठते ॥

(१८)

सङ्कावस्थानकाले कथञ्चित् राक्षसा स्वपरिचयं पृष्टा सीता माहं पापीयसी तेषां
नामग्रहणेऽपि शक्तेति मन्यमाना इदमाह :—

स्वरोचिषा कमलमलङ्करोति य-

स्तदन्वये द्विशरशताङ्ग एकराट् ।

तदात्मजौ विपिनचरौ तयो रमां

यमाह च स्वरविगमेऽस्मि तद्वधूः ॥

(१९)

मायानृभं निदृश्य पर्षशालामागतौ रामचन्द्रः सीतामपश्यन् यदि नाम परिहास-
च्छलेन कापि लुक्कायिता भवेदिति विचिन्त्य सीतामुद्दिश्याह :—

वितर वितर वाचं कुत्र सीते गता त्वं

परिहर परिहासं सर्वथा दुःसहं मे ।

त्वमसि खलु तनूजा हन्त सर्वसहायाः

सुतविरहविमुक्तप्राणराजात्मजोऽहम् ॥

कौशल्या ।

(२०)

यनगमनकाले रामं प्रति कौशल्योक्तिरियम् :—

ताताज्ञया तात वनं प्रयाहि

व्याजेन बाल क्षणमत्र तिष्ठ ।

पन्थानमावेदयितुं मदौयाः

प्राणा बहिर्भूय पुरःसरन्तु ॥

क्षणाः ।

(२१)

यां मत्वा यमुनेति हृत्परिगतो व्यूहो गवां गाहते
विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिवहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।
उत्तंसाय तमालपत्रमिति संगृह्णन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ॥

(२२)

विधीयते यद् यदुनन्दनेन
नापेक्ष्यते तत्र सहायशक्तिः ।
पाञ्चालबालाञ्चलदीर्घता या
न तत्र तन्तुर्न च तन्तुवायः ॥

(२३)

स्यात् क्षणानामचरितादिसिताऽपविद्या-
पित्तोपतप्तरसनस्य न रोचिकैव ।
किन्त्वादरादनुदिनं खलु सैव सेव्या
स्वाहौ भवेदपि च तद्गदमूलहन्त्री ॥

(२४)

हरिचरणाश्रितानां शत्रुभावी नास्येव इत्याह :—

अरुणोपरि विधुपाली
तदुभयपार्श्वे तमःस्तोमः ।
हरिपदभजनगुणोऽयं
शात्रवमात्रं न कुत्रापि ॥

(२५)

काचित् अभिज्ञा गोपी कृष्णं प्रत्याह :—

पथि धावन्निह पतितो

रोदिष्यस्वाकरावलम्बाय ।

पतितोद्धारणसमये

किं न स्मरसि त्वमात्मानम् ।

(२६)

भगवत्समीपे भक्तस्य निवेदनमेतत् :—

आनीता नटवन्मया तव पुरः श्रीकृष्ण या भूमिका

व्योमाकाशखखास्वराब्धिवसवस्त्वप्रीतयेऽद्यावधि ।

प्रीतो यद्यसि ताः समीक्ष्य भगवन् तद् वाञ्छितं देहि मे

नो चेद् ब्रूहि कदापि मानय पुनर्भामीदृशीं भूमिकाम् ॥

कृष्णलीला ।

(२७)

श्रीकृष्णस्य गोपीमनोहरमूर्तिधारणमाह :—

नवीनघनसुन्दरे विमलहेमपीताम्बरे

त्रिभङ्गिमकलेवरे सुरलिचुम्बिविस्वाधरे ।

मनोज्ञरसलम्पटे सखि विलोक्य वंशीवटे

मनो मम निरन्तरं मदनमोहने मज्जतु ॥

(२८)

श्रीकृष्णस्य चूडायाः कार्यं वामवक्रता इत्याह :—

यद् ध्यायेत् सततं विधिः पदयुगं नाभ्यम्बुजे संस्थितो
 गङ्गां यत्पदसन्भवां स्मररिपुर्धत्ते स्वशीर्षे सदा ।
 यन्नित्यं कमला च सेवति परं यत्नेन पादद्वयं
 तद् द्रष्टुं कमलापतेः मुकुटिला वामा च चूडा चिरम् ॥

(२९)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूलराशिं हरन्
 कलिन्दतनयातटे निभृतनीपशाखां श्रय
 स्मिताननसरोरुहे मधुरवेणुमारोपय-
 न्नपायदवपावकादवतु कोऽपि गोपीपतिः ॥
 (हरिहर शास्त्रिणः)

मुरली ।

(३०)

गुरुजनपरिचर्या धैर्यगाम्भीर्यलज्जा
 निजनिजगृहकर्म स्वामिनि प्रेमसेवा ।
 इति कुलरक्षणौनां वर्त्म जानन्ति सर्वा
 सुरमयन समस्तं हंसि वंशीरवेण ॥

कृष्णविरहे गोकुलावस्था ।

(३१)

कृष्णविरहेण ब्रजवासिनां गोपानां गोपीगणानाञ्च अवस्थां वर्णयत उद्धवस्योक्तिरियम् :—

दोहः प्रायो न भवति गवां दोहनञ्चेन्न पाकः

क्षीराणां स्यात् स यदि घटते दुर्लभं तद्वधित्वम् ।

दध्नः सिद्धौ क खलु मथनं मन्यने कोपयोग-

स्तक्रादीनामिति गतिरभूदय गोधुग्गृहेषु ॥

राधिका ।

(३२)

धन्येयं धरणी ततोऽपि मथुरा तत्रापि हृन्दावनं

तत्रापि ब्रजवासभाग्युवतयस्तत्रापि गोपाङ्गनाः ।

तत्राचिन्त्यगुणैकधामपरमानन्दात्मिका राधिका

लावण्याम्बुनिधिस्त्रिलोकरमणीचूडामणी काचनं ॥

(भट्टमाधवस्य)

(३३)

सखीं प्रति राधिकायाः हेतोक्तिरियम् :—

न कालिन्दीनीरं नवजलधरं नीलनलिनं

वयस्यां श्यामाभां पिकसधुकरौ गञ्जनभिया ।

दृशोरग्रे कुर्वे तदपि सखि मर्माण्यविरतं

ननान्दुर्दृग्मङ्गी हरि हरि भुजङ्गी दशति मे ॥

यशोदा ।

(३४)

यशोदया समा कापि देवता नास्ति भूतले ।
उदूखले यया बद्धो मुक्तिदो मुक्तिमिच्छति ॥

गोपी ।

(३५)

यस्य तनूरूहकुहरे
नटनं ब्रह्माण्डकोटीनाम् ।
तमिमं गोपकशाङ्गी-
लोचनभङ्गी विवूर्णयति ॥

(३६)

हन्तावनं विद्याय मथुरामागतं कृष्णं प्रति गोपीनामुक्तिरियम् :—

भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतं
चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहामङ्गमेतत् ।
विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतं तत् त्वयाद्य
हृद् गृह्णासि त्यजामि च वपुर्नाथ कोऽयं विचारः

बलरामः ।

(३७)

कदाचिद् भगवतो जगन्नाथदेवस्य रथयात्रायां सहसा रथात् पतितं बलरामं विलोक्य पुरौराजेन चंलद्विष्णुना 'श्रौत्पातिकम्' इति समयमुक्तम् । तत्रावस्थितो जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्तदाकर्ण्य 'श्रौत्पातिकम्' इत्यस्य वक्ष्यमाणश्लोकेन पूरणं कृतवान् :—

श्रौत्पातिकं तदिह देव विचिन्तनीयं

नारायणो यदि पतेदथवा सुभद्रा ।

कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम् ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

शिवः ।

(३८)

आ मृत्योः सेव्यतामौश आ विश्वादस्ति यः सदा ।

तस्मादाराद् भृशं दुःखं तस्मादाराद् भृशं सुखम् ॥

(उद्घटसागरस्य)

(३९)

चन्द्रार्द्धशोभितललाट महामहिम्नः

किं ब्रूम ईश्वर गुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकीर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाब्जरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४०) ✓

अनुप्रासमुखेन शिवं स्तौति :—

कल्पान्तक्रूरकेलिः क्रतुकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः

क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कान्तकायः ।

कङ्कालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालौकलतः

कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिकः कौ ॥

(४१) ✓

कथित्-शिवम् आचिष्य कथयति देव तव पारिषदानां मध्ये एतादृशः कोऽपि
नास्ति यो मम दुःखं तवान्तिके निवेदयेदिति :—

दोषाकारः शिरसि भाति गले द्विजिह्वः

पाषाणजा सहचरौ पशुरन्तरङ्गः ।

दुःखं निवेदयति को भवदन्तिके मे

त्वच्च त्रिलोचन निमीलितलोचनोऽसि ॥

(४२)

भूषा भस्मभुजङ्गमास्थिनिचयः स्थानं श्मशानं प्रियं
त्रेलोक्यापचयोद्यतं विषमपि त्यक्त्वाऽमृतं स्वीकृतम् ।

यत् त्यक्तं सकलैः सुरासुरनरैस्तत्ते प्रियं प्रायश-

स्त्यक्तुं नार्हसि देव मामपि यतस्त्यक्तोऽस्मि सर्वैः प्र

(४३)

कस्यचित् शैवस्य खेदोक्तिरियम् :—

एतज्जन्मनि वित्तवत्त्वमतुलं जन्मान्तरे शम्भुता
शम्भो सेवनया तवेत्यवधृतं व्यासादिवाक्यैर्मया ।
त्वत्सेवाविधिर्नैव सम्प्रति गतं जन्मैव न श्रीरभूद्-
देवाज्ञापय पारलौकिककथाऽप्येवं यथार्था नु किम् ॥

शिवलीला ।

(४४)

शवस्य गलदेशे विषस्य चिरस्थितिकारणमाह :—

मृतिरपि भिक्षोः सुकृति-

मृत्वति महाविषं समाश महेशः ।

तत् तत्कण्ठे तस्थौ

जठरानलहेतिभीतिहेतोः सततम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

(४५) ✓

शिवस्य चन्द्रकलाधारणकारणं कथयति :—

गङ्गाजलनयनानल-

मिलनादेकात्र नैव कल्याणम् ।

तत् किं धूर्जटिस्मूर्धनि

मध्यस्था वैधवौ लेखा ॥

(४६)

भूतिविभूषितमपि यं

गायति विद्वान्भूतिकत्वेन ।

मृडमुडुपरिवृद्धचूडं

तमनिशमौढे प्रपन्नोऽहम् ॥

(हरिहर शास्त्रिणः)

(४७)

शिवस्य मृन्मयदेहत्वकारणमाह :—

कालो कान्ता विषमनयना सर्वदा युद्धशीला

पुत्त्रोऽप्येकः करिवरमुखो षण्मुखश्च द्वितीयः ।

भृत्यश्चेष्टः कपिवरमुखो वाहनं वृद्ध उक्षा

स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं मृन्मयो विश्वनाथः ॥

(४८)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति :—

वृद्धोक्षः प्रपलायते प्रतिदिनं सिंहावलोकाद् भिया

पश्यन् मत्तमयूरमन्तिकचरं भूषाभुजङ्गव्रजः ।

क्षन्तिं क्षन्ति मूषिकोऽपि रजनौ भिक्षान्नमाभक्षयन्

दुःखेनेति दिगम्बरः स्मरहरो हालाहर्ल पीतवान् ॥

(४९)

अमशानवासिनः शिवस्य गृहस्थाश्रमवासकारणमाह :—

उज्जित्वा दिशमम्बरं वरतरं वासो वसानश्चिरं

ह्रित्वा वासरसं पुनः पितृवने कैलासहमर्गश्रयः ।

त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागनिचयः श्रीखण्डसारद्रवै-

र्देवेशोऽपि हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥

(५०) ✓

शिवस्य भिक्षाकरणप्रवृत्तेः कारणं कथयति :—

सीमन्तिनी यस्य गृहेऽन्नपूर्णा

त्रिलोकरक्षां कुरुतेऽन्नदानैः ।

भिक्षाचरः सोऽपि कपालपाणि-

र्ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥

अर्द्धनारीश्वरः ।

(५१)

शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वग्रहणकारणं कथयति :—

गरलपानजनिर्भरसंज्वरं

वपुर्वेक्ष्य हरस्य हरप्रिया ।

हिमयितुं हिमभूमिधरात्मजा

किमु तदर्द्धमयी करुणामयी ॥

पार्वती ।

(५२)

निर्वाणदानगीर्वाणसर्वगर्वापहारिणि ।

कर्मनिर्मूलनार्थाय दयस्व विन्ध्यवासिनि ॥

(उद्घटसागरस्य)

(५३)

दुर्गानामोच्चारणमहिमानं दर्शयति :—

शूलं शूली चक्रमादाय चक्रौ

दण्डं दण्डी वज्रमस्तञ्च वज्री ।

धावन्यग्रे पृष्ठतः पार्श्वतश्च

दुर्गादुर्गावादिनो रक्षणाय ॥

(५४)

देव्या लोकविद्धं भावं वर्णयन् तस्या एवानुग्रहं याचते भक्तः :—

कौरूपाऽपि दिगम्बरा त्रिजगतो माताऽपि सदयौवना

कन्याऽद्रेरपि कोमला त्रिभुवनव्यासाऽप्यदृश्या जनैः ।

साध्वी च क्रमते स्वभर्तृहृदयं श्यामा जगन्मोहिनी

चित्रं रूपमवस्थितं भवतु ते मत्तम्यदे सर्वदा ॥

शक्तिलीला ।

(५५)

कथं नाम दुर्गा दशभुजेत्युपेक्षते :—

पशुपतेरखिलेषु गलेषु सा
युगपदर्पयितुं कुसुमस्रजम् ।
परिणये द्विभुजा हिमशैलजा
दशभुजा किमभूदपि लीलया ॥

(५६)

शिवस्य वचोदेशे कालीमूर्त्तिधारणस्य कारणं कथयति :—

मातः कालि तवाऽङ्घ्रिफुल्लकमलं कैवल्यदं शीतलं
संन्यस्योरसि कालकूटकवलज्वालापनुत्थै हरः ।
कालग्रासविनाशकारिणि करालास्ये महेशप्रिये
संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिं किमु भयादद्यापि तन्नोज्झति ॥

(५७)

स्वर्गौकसां स्तुतिगिराऽभिनवेन्दुचूड-
वचोऽधिरूढचरणा शरणागतानाम् ।
संग्राममुक्तवसना दशनाग्रदष्ट-
नम्रप्रसारिरसनाऽतिक्लियेव काली ॥

गङ्गा ।

(५८)

याविर्भूता सुरहरपदाच्छम्भोः शिरोराजिनौ

या त्रैलोक्ये विहरणपरा कुण्डरां विधेः स्थायिनौ ।

या स्वं गर्भं समधिवसतां गर्भाक्षिविध्वंसिनी

सा मन्दस्य प्रभवतु ममाऽनन्दाय मन्दाकिनौ ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५९)

गङ्गे तव महिमानं

वक्तुमनीशः फणीशोऽपि ।

वितरसि तत् पदमच्युत-

मच्युतचरणच्युताऽपि त्वम् ॥

(६०)

स्थापितमपहरतीयं

भा कुरु विश्वासमेतस्याम् ।

इह हि समर्पितवपुषो

न भवति वपुषः पुनर्लाभः ॥

(६१)

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां

प्रधानं तीर्थानामसलपरिधानं त्रिजगतः ।

समाधानं बुद्धेरथ खलु त्रिगोधानमधियां

श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव तनुः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(६२)

गङ्गाया दर्शनान्मुक्तिरित्याह :—

देहस्नेहो यदि तव सुखे मद्बचः पालनीयं
गङ्गां द्रष्टुं कथमपि न तत्सन्निधौ यास्यसि त्वम् ।
मुक्तिव्याघ्री तदुभयतटव्यापिनी चित्ररूपा
तत्रायान्तं ग्रसति न पुनर्देहसम्बन्धगन्धः ॥

हरशिरश्चन्द्रः ।

(६३)

शिवशिरसि स्थिता शशिकला कथं क्षीणाऽसौति केनचित् पृष्ठा पृच्छन्तं प्रत्याह :—

वासः समं नेत्रहुताशनेन
गर्जन् फणीन्द्रो भयमातनोति ।
किं पृच्छसि त्वं वपुषः कशत्वं
भागीरथी जीवनमादधाति ॥

काशीधाम-महिमा ।

(६४)

(क)

जीवनं सुखदं यत्र मरणञ्च ततोऽधिकम् ।
नौमि तां मुक्तिदां काशीं यत्रास्ते सशिवः शिवः ॥
(उद्भटसागरस्य)

(ख)

लोलाकंकेशवौ कोटी गङ्गा ज्या नगरं धनुः ।
कलिर्लक्ष्यं शरो धर्मः शिवो धन्वी करोतु शम् ॥

मूर्त्तित्रयम् ।

(६५)

विधाता चेत् स्रष्टा सृजतु शुभकार्यं मम शतं
 हरिश्चेत् पाता मां जनिमृतिभयात् पातु नियतम् ।
 हरश्चेत् संहर्ता हरतु मम पापञ्च बहुलं
 यतन्तां ते सर्वे मम सकलं मोचनविधौ ॥
 (उद्भटसागरस्य)

हरिहर-मूर्त्तिः ।

(६६)

विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं
 मकरकुण्डलि कुण्डलिकुण्डलि ।
 वपुरिदं कमलेशमहेशयो-
 र्जयति चन्द्रकिचन्द्रकि चन्द्रकि ॥

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(६७)

कृष्णेनाऽस्व गतेन रन्तुमधुना सृद् भक्षिता स्वेच्छया
 सत्यं कृष्ण क एवमाह सुषली मिथ्याऽस्व पश्याऽननम् ।
 व्यादेहीति विकाशितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
 न्माता यस्य जगाम विष्णयरसं पायात् स वः केशवः ॥
 (लीलाशुकविल्बमङ्गलस्य)

(२) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(६८)

चापल्यादिह वः सदाऽस्मि विधुरा यास्यामि तातालयं
तातस्ते जनयित्वा को गिरिगणस्थेशो हि तातो मम ।
मातस्त्वं किमहो गिरीशदुहितेत्याभाषमाणे गुह्ये
प्रोन्मीलत्स्मितमुग्धनम्रवदना गौरी चिरं पातु वः ॥
(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि ।

(६९) ✓

कस्त्वं खर्वं द्विजोऽहं कुत इह नृपतेर्दक्षिणार्थी मखेऽस्मिन्
स्वर्णं गां वा गृहाण त्रिपदपरिमितां भूमिमभ्यर्थयेऽहम् ।
तुभ्यं दत्तेति यावद् वदति बलिरसौ तावदेव त्रिपादै-
स्त्रैलोक्याक्रान्तभूर्त्तिः प्रहसितवदनो वामनः पातु युष्मान् ॥

(४) भरतकैकेयी-प्रश्नोत्तराणि ।

(७०) ✓

मातस्तातः क्व यातः सुरपतिभवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।

प्राप्तोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ बभाषे
 मद्वाग्वदः फलं ते किमिह तव धराधीशता हा हतोऽस्मि ॥
 (हनुमतः)

(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७१) ✓

राधे त्वं परिमुञ्च नीलवसनं प्रारुह्य नौकामिमां
 वातो वारिदसम्भमाद् यदि वह्नेन्मग्ना भवेन्नौरियम् ।
 शुक्तं तद् वसनान्तरं परिदधाम्यादौ तवेदं वपुः
 श्यामं श्याम नवीननीरदसमं तन्नैः समाच्छाद्यताम् ॥

(७२)

राधे चौर्यगुणाऽसि केशव हृतं किं ते परस्यैव वा
 हंसीजानु मृगेक्षणं विधुसुधा कुम्भीशकुम्भद्वयम् ।
 मञ्चितं हरिमध्यकं विधिक्षतं वस्त्रादिचौर्यं न मे
 राधाया इति वाक्यमुग्धहृदयो राधापतिः पातु वः ॥

(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि ।

(७३)

नन्दगोपगृहपण्यवीधिका-

मालि यामि वद किं तवाऽनये ।

नीलमुज्ज्वलमतीव सुन्दर-

मानयस्व सखि केशवन्धनम् ॥

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(७४)

कस्त्वं कस्यासि पुत्रः क्व पुनरिह गतः किं नु कृत्यञ्च कस्माद्

विस्मष्टं विष्टपानां विजयिनमपि मां मन्यसे त्वं तृणाय ।

हंहो पौलस्त्य पुत्रस्तव बलमयनस्याऽङ्गदोऽहं सुवेलात्

संप्राप्तोऽरामदूतः परिहर कुमते जानकीं वा शिरो वा ॥

(हनूमतः)

(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७५)

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं सन्ताडिता ताडका

सापि स्त्री जरती खरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।

तालाः सप्त हतास्तृणानि किञ्च ते बाली हतोऽसौ कपि-

वर्द्धो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद् रावणः ॥

(हनूमतः)

(६) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७६)

केनचित् कारणेन मानिन्या लक्ष्माः सापराधन्यतया भीतस्य तदन्तिक-
गतस्य नारायणस्य च उक्तिप्रत्युक्तीः—

कस्त्वं चक्री नहि मम घटाद्यर्थिता गच्छ शङ्खी
नाहं पश्याम्यशुचिमशिवं हूं गदौ नास्मि वैद्या ।
खड्गी खातं वत मम पुरे नास्ति पद्मी तदेहि
क्षिप्रं पद्माकरमिति हरिः श्रीकरं प्रापदुक्तः ॥
(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

(१०) लक्ष्मीपार्वतौ-प्रश्नोत्तराणि ।

(७७)

भिच्छुः क्वास्ति वलेर्मखे पशुपतिः किं नास्त्यसौ गोकुले
मुग्धे यन्नगभूषणः सखि सदा शेते स शेषोपरि ।
दुर्गे मुञ्च विषादमाशु कमले नाहं प्रकृत्या चला
चेत्थं श्रीगिरिजासमुद्रसुतयोर्वाक्चातुरी पातु वः ॥

(७८)

हे गङ्गाधरपति चक्रिवधु किं कुत्राऽस्त्यसौ नर्तको
हन्दारण्यभुवि क्व सर्पकुतुकी स्यात् कालियस्य क्रदे ।
भिच्छुः कुत्र गतोऽस्ति यन्नसदने क्वासौ विषादी वकी-
क्रीडे स्यादिति पद्मजागिरिजयोर्वाग्भङ्गयः पान्तु वः ॥

(११) विष्णुशस्त्र-प्रश्नोत्तराणि ।

(७८)

चक्र ब्रूहि विभो गंदे जय हरे कम्बो समान्नापय
भो भो नन्दकं जीव पन्नगरिपो किं नाथ भिन्नो मया ।
को दैत्यः कतमो हिरण्यकशिपुः सत्यं भवद्भयः शपे
केनास्त्रेण नखैरिति प्रवदतो विष्णोर्मुखं पातु वः ॥

(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

✓ (८०)

मौली किं नु महेश मानिनि जलं किं वक्तमभोरुहं
किं नीलालकवेणिका मधुकरो किं भ्रूलता वीचिका ।
किं नेत्रे शफरी किमु स्तनयुगं रम्यं रथाङ्गद्वयं
सासूयामिति गोपयन् गिरिसुतां गङ्गाधरः पातु वः ॥

(८१) ✓

निशि तमसि समुपस्थितं शिवमवलोक्य पार्वती पृच्छति शिवोऽपि तां प्रत्याह :—

केयं मूर्ध्निगन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते
कान्ताऽप्यत्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव ।
नाहं ह्रस्वं करोमीत्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानी-
मित्यं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजितः पातु वक्षन्श्चन्द्रः

(८२) ✓

भिचाटनात् प्रतिनिहत्य सायं गृहगतं शिवं पार्वती पृच्छति, सोऽपि तां प्रतिवक्ति :—

कस्त्वं भो रजनीमुखे पशुपतिः किं मे हरिर्वाहनं

देवोमापतिरत्र नास्ति कमला शूली न वैद्यालयः ।

भीमोऽहं गिरिराजपुत्त्रि चपले न द्रौपदीमन्दिर-

मित्यं तत्परिहासकेलिकलया मुग्धो हरः पातु वः ॥

(८३)

कस्मात् पार्वति निष्ठुराऽसि सहजं शैलोद्भवानामिदं

निःस्नेहाऽसि कुतो न भस्मपरुषः स्नेहं वाचिद् विन्दति ।

कोपस्ते मयि निष्फलः प्रियतमे स्थाणोः फलं किं भवे-

दित्यं निर्वचनीकृतो दयितया शम्भुः शिवायाऽस्तु वः ॥

(८४)

कस्त्वं शूली मृगय भिषजं नीलकाण्डः प्रियेऽहं

केकामेकां कुरु पशुपतिर्लाङ्गुलं ते कथं न ।

स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेशः शिवाया

गच्छाटव्यामिति हतवचाः पातु वस्यन्द्रचूडः ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(८५)

इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं

क्रोधं यमाद् वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

पराक्रमं रामजनार्दनाभ्या-

मादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥

राजसभा ।

(८६)

अन्धां विद्वज्जनैर्हीना मूका कविभिरुज्झिता ।

बधिरा गायनैर्हीना सभा भवति भूभृताम् ॥

(भट्टमल्लस्य)

मन्त्री ।

(८७)

अमात्यः स सदा श्रेयान् काकिनीं यः प्रवर्द्धयेत् ।

कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥

साधारण-राजस्तुतिः ।

(८८)

लक्ष्मीः स्थिरा क्वचिदहो क्वचिदेव वाणी

नैकात्र धीर वसतः सततं विरोधात् ।

चित्रं परं तदुभयोस्त्वयि सन्निवेशो

मन्ये तवास्ति हृदये भगवान् मुकुन्दः ॥

(८९)

दुर्योधनः सकर्णोऽसि हृदि शल्योऽसि विद्विषाम् ।
सक्तपो धृतराष्ट्रोऽसि त्वमेकः कौरवायसे ॥

(९०)

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्शणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥

जन्तुवर्गः ।

काकः ।

(९१)

तिमिरारिस्तमो हन्ति तेन शङ्कितमानसाः ।
वयं काका वयं काका रटन्तीति प्रगे द्विकाः ॥

(९२)

नो चारू चरणौ न चापि रुचिरा चञ्चर्न रुच्यो रवो
नो लीलाललिता गतिर्न च शुचिः पक्षग्रहोऽयं तव ।
श्रोतृश्रुत्यतिदुर्भगं रवमिह स्थाने वृथैवोद्गिरन्
मूर्खं ध्वाङ्गं न लज्जसेऽप्यसदृशं पाण्डित्यमुन्नाटयन् ॥

कोकिलः ।

(६३)

पिकः कृष्णो नित्यं परमरुण्या पश्यति दृशा
 परापत्यद्वेषी स्वसुतमपि नो पालयति यः ।
 तथाप्येषोऽमीषां सकलजगतां बल्लभतुमो
 न दोषा गण्यन्ते मधुरवचसां केनाचदपि ॥

(६४) ✓

कोकिलानां कुङ्कुरवकारणमाह :—

निःशेषक्षयकारिणीं कुमुदिनोनायस्य बन्धोः कुङ्कु
 हन्तुं प्राक्तशरासने रतिपतौ क्रोधादिव भ्राम्यति ।
 अन्विष्यन्त इवास्य गूढयुक्ताः सर्वे सदा सम्भ्रमा-
 दब्रान्नेत इतः कुङ्कुः कुङ्कुरिति प्राहुर्मुहुः कोकिलाः ॥
 (श्यामाचरण कविरत्नस्य)

चक्रवाकः ।

(६५)

कथय किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
 ब्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् ।
 इति विहगसमूहान् सादरं वक्ति नित्यं
 रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥

चक्रवाकी ।

(६६)

रात्रौ विरहिणी चक्रवाकी दिवा चक्रवाकेण सह कृतं कार्यं शरन्ती विलपति :—

कवलितमिह नालं कन्दलञ्चेह दष्ट-

मिह हि कुमुदकोषे पीतमम्भः सुशीतम् ।

इति विलपति रात्रौ पर्यटन्ती तटान्ते

सहचरपरिमुक्ता चक्रवाकी वराकी ॥

चातकः ।

(६७)

वंशगौरवं सर्वथा रक्षणीयमित्याह :—

शक्यते येन केनाऽपि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोच्छेदप्रसङ्गः परदुःसहः ॥

छागः ।

(६८)

व्याघ्रं नैव गजं नैव सिंहं नैव च नैव च ।

अजापुत्रं बलिं दद्याद् देवो दुर्वलघातकः ॥

दात्यूहः ।

(८८)

प्रादृक्काले गृहं त्यक्त्वा सुखी को वा भवेत् क्व वा ।

इतोरयति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥

बकः ।

(१००)

तीरेऽस्मिन् शफरीं गिलन्ननुदिनं गाम्भीर्यमभ्योनिधे-

र्विज्ञातुं कथमुद्यतोऽसि बक हे निक्षिप्य चक्षुःपुटम् ।

यो मग्नामिह मेदिनीमुदहरत् कल्पान्तनीरस्थितां

जानीते यदि केवलं स भगवान् कोलावतारी हरिः ॥

भेकः ।

(१०१)

दिव्यं चूतरसं पीत्वा गर्वं नाप्नोति कोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥

(१०२)

भेकः स्वावासकूपे देवादागतं राजहंसं विलोक्य कथयति, राजहंसस्य च प्रत्युक्तिः :—

रे पक्षिन्नागतस्त्वं कुत इह सरसस्तत् कियद् भो विशालं

किं मझाम्नोऽपि वादं नहि नहि सुमहत् पाप मा ब्रूहि मिथ्या ।

इत्थं कूपोदरस्थः शपति तटगतं दर्दुरो राजहंसं

नीचः स्वल्पेन गर्वी भवति सुविषमं नापरो येन दृष्टः ॥

श्वमरः ।

(१०३)

'पंलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(१०४)

मत्स्यरङ्गस्य खेदोक्तिरियम् :—

सरटकुररकङ्काः काककादस्वहंसा
॥ ' ' अहिनङ्गुलमनुष्याः के नं खादन्ति मत्स्यान् ।
अहमतितनुजीवी क्षीणमीनोपभोजी
जगति विदितमेतद् मत्स्यरङ्गः कलङ्को ॥

मयूरः ।

(१०५)

मयूरं प्रति तत्पुच्छानाम् उक्तिरियम् :—

अस्मान् विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठलग्नान्
कस्माद् विमुञ्चसि विभो नहि मुञ्च मुञ्च ।
ह्यहन्त केदिवर हानिरियं तवैव
गोपालमौलिसुकुटे भविता स्थितिर्नः ॥

(राममाणिक्य विद्यालङ्कारस्य)

(१०६)

केका कर्णामृतं ते कुसुमितकबरीकान्तिहारी कलापः

कण्ठच्छाया पुरारेगलरुचिरुचिरा सौहृदं मेघसंघैः ।

विश्वक्षेपिद्विजिह्वस्फुरदुरुपिशितैर्नित्यमाहारवृत्तिः

कैः पुण्यैः प्राप्यते तत् सकलमपि सखे चित्तवृत्तं मयूर ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(१०७)

मयूराणां केकारवकारणमाह :—

निर्घोषन्नवनीलनीरदचयैश्छन्ने नभोमण्डले

के गच्छन्ति जना विदेशमधुना का काऽबला मानिनी ।

एतत् केकिकुलं ब्रवीति परितः संचिप्य संसम्भ्रमात्

कृत्वा वर्हविकाशमुन्नतशिरः केकेति वाणीं कृषा ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

शङ्खः ।

(१०८)

पिता रत्नाकरो यस्य कमला यस्य सीदरा ।

शङ्खो रोदिति भिक्षार्थी फलं भाग्यानुसारतः ॥

(भट्टगोविन्दराजस्य)

शशकः ।

(१०८)

न कीऽपि देवमतिवर्त्तते :—

सिंहिकासुतसन्तस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रास साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

शृगालः ।

(११०)

प्रत्याशं प्रतिपद्यति प्रतिपलं चञ्चर्थ्यमाणो मुदा

त्वं शार्ङ्गलरवानुकारिनिनदं कृत्वाऽध्वगांस्त्रासय ।

यस्तत्त्वं तव वेत्ति फेरव महान् यत्रोऽपि तस्मिन् सुधा

तस्मात् संहत एव तिष्ठ न यथा पान्यैः स्फुटं ज्ञायसे ॥

सर्पः ।

(१११)

वासः सार्द्धं मलयजगणैः कोमलस्पर्शमङ्गं

क्षुन्निर्वाहः प्रयतपवनैः मस्तकां रत्नयुक्तम् ।

तवाप्याशीषिष इति जनैस्त्यज्यते नाममात्राद्

निन्द्यः सर्वो भवति नितरामास्यदोषेण दुष्टः ॥

सिंहः ।

(११२)

एणाः क्रीडति शूकरश्च खनति क्षीपी च गर्वायते
 क्रोष्टा क्रन्दति वलातीह शशको वेगाद् रुद्धावति ।
 निःशङ्कैः करिपीतकैर्गिरितटश्चोत्पाद्यते लीलया
 हंहो सिंह विना त्वयाऽद्य विपिने कीदृग् दशा वर्तते ॥

हंसः ।

(११३)

“तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः” इति वाक्यं दृष्टान्तेन द्रव्ययति :—

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजराजितम् ।
 रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

(११४)

पुरा सरसि मानसे विकचपङ्कजालिखलत्-
 परागधवलीकृते पयसि येन नीतं वयः ।
 स पल्लवजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
 मरालकुलनायको विवदने विधौ वर्तते ॥

हरिणाः ।

(११५)

सगस्योक्तिरियम् :—

त्यक्तं जन्मवनं तृणाङ्गुरवती मातेव सुक्ता स्थली
 विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमाः पादपाः ।
 बालापत्यवियोगकातरमुखौ त्यक्ताऽर्धमार्गे मृगौ
 पश्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणव्याधा न सुञ्चन्ति माम् ॥

हस्ती ।

(११६)

कश्चिदर्थो कस्यचित् धनिनो गृहात् हताशः प्रतिनिवर्त्तमानस्तन्निदमाह :—

दानार्थिनी मधुकरा यदि कर्णघातै-
 दूरीकृताः करिवरेण मदन्धबुद्ध्या ।
 तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
 मृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(११७)

नूतनैर्दलसन्दोहैस्तरुणैरेव शोभते ।
 जहाति जीर्णांस्तानेव किं वा चित्रं कुजन्मनः ॥
 (उपाध्यायीदयस्य)

आम्रः ।

(११८)

येऽभिज्ञा सुलुलोत्तमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-
स्ते भ्रास्यन्ति फलाद् बहिर्वहिरहो दृष्ट्या न संभाषसे ।
ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
धिक्ष् त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥

इक्षुः ।

(११९)

परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि सधुरो
यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेपतितः
किमिच्छोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाय मरुभुवः ॥
(इन्द्रराजस्य)

कदली ।

(१२०)

धरिन्नि पुष्पाञ्जलिरेष तुभ्यं
सुता मदीयास्तव घालनीयाः ।
इतीव रम्भा नमिताग्रसौलिना
रोरुद्यमाना मकरन्दबिन्दुना ॥

(१२१)

ताक्षीतरोरनुपकारि फलं फलित्वा

लज्जावशादुचित एव विनाशयोगः ।

एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः

प्राणान् निजान् भाटिति यत् कदली जहाति ॥

कल्पवृक्षः ।

(१२२)

कश्चित् धनिनमुद्दिश्य उक्तिरियम् :—

सुरतरुमूलनिवासी

यद्युपवासी भवेदर्थी ।

कमपरभूरुहमवनौ

स्त्रोदरभरणाय याचतामेषः ॥

केतकी ।

(१२३)

व्यालाश्रितापि विफलापि सकण्टकापि

वक्रापि पङ्क्तिभवापि दुरासदापि ।

गन्धेन बन्धुरसि केतकि सर्वजन्तो-

रेको गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥

चन्दनः ।

(१२४)

सारवान् शुद्धोऽपि असारमुन्नतं पराभवतीत्याह :—

सन्त्येव गिलिताकाशा महीयांसो महीरुहाः ।

तथापि जनताचेतो नन्दनश्चन्दनद्रुमः ॥ —

(हरिगणस्य)

(१२५)

विविधगुणसम्पन्नीऽपि धनशून्यश्चेत् स दरिद्राय न रोचते इत्याह :—

छायया कति न तर्पिता जनाः

सौरभैः कति न वासिता दिशः ।

को भवन्तमपहातुमीहते

क्षुब्ध चेत्तु गति चन्दनद्रुम ॥

तिलिङ्गी ।

(१२६)

जगत्प्राणो हरेत् प्राणान् जीवनं जीवनं हरेत् ।

यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥

(कविचन्द्रस्य)

धुस्तूरम् ।

(१२७)

माधुर्यसाराधरितामृतस्य

तत् कण्टकित्वं पनसस्य सद्यम् ।

उन्मादिनो मातुलपुच्छकस्य

सहामहै किं तव कण्टकित्वम् ॥

पद्मम् ।

(१२८)

यन्माता विष्णुनाभिः समजनि तनयो यस्य देवः स्वयम्भू-

र्लक्ष्मीर्यत्संश्रयाभूद् यदपि करतले भारती संवभार ।

भानुर्यस्यास्ति मित्रं तदपि सरसिजं क्षीणमिन्दोर्मयूखै-

स्त्रातुं नैवोत्सहन्ते गतसुकृतफलं प्राप्तकालं सहायाः ॥

(१२९)

खद्योतास्तरलीभवन्ति भगवानस्तं गतो भानुमान्

कोकाः शोकमुपैति मत्तमनसः क्लेकुर्वते कौशिकाः ।

इत्थं चेत् सदसद्विवेकविधुरो धाता तदेतादृशं

न द्रष्टव्यमितीव मुद्रितवतौ पद्मेक्षणं पद्मिनी ॥

पलाशः ।

(१३०)

किंशुके शुक मा तिष्ठ चिरं भाविफलाशया ।

वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन के के नानेन वञ्चिताः ॥

शालिः ।

(१३१)

शाखासन्ततिसन्निरुद्धनभसो भूयांस एवावनौ

विद्यन्ते तरवः फलैरविकलैरार्तिच्छिदः प्राणिनाम् ।

किन्तु द्वित्रदलैरलङ्घ्यततनोः शालेः स्तुमस्तुङ्गतां

दत्त्वा येन निजं शिरः सुहृतिना के नाम न प्रीणिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

तङ्गागः ।

(१३२)

गत्यन्तरविहीन आश्रितो जन आश्रयभूतं दातारं दानविमुखं विदित्वा इदमाह :—

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।

सङ्कोचमश्नुति सरस्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैति ॥

नदी ।

(१३३)

घनं पदगौरवं वा न चिरं तिष्ठति तस्मात् तन्मदनतया किमपि दुष्कृतं न
करणीयमित्युपदिशति :—

कतिपयदिवसस्थायी

पूरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते ।

तटिनि तटद्रुमपातन-

पातकमेकां चिरस्थायि ॥

मलयः ।

(१३४)

विद्योतन्ते कति न गिरयस्तेषु किं नोदयन्ते

शाखावन्तः खदिरवदरीशालशाखोटकाद्याः ।

धन्यस्तावन्मलयशिखरी यत्र जातास्त एव

खैरामोदैस्त्रितयभुवनं प्रीणयन्तः स्फुरन्ति ॥

मेघः ।

(१३५)

शब्दां भूमिसम्पत्तिरूपां धीः—। मुनीषयितुकामः कोऽपि कस्यचिद् भूस्वामिः
प्रशान्तमनसो भौतिवचसा विचिन्तोऽपि स्वार्थसिद्धिमलमनानसन्निदमाहः :—

तवैव शरणागतं भवदधी हतिं प्रभो

व्यार्त्तमपि चातकां न मे वञ्चितं मा कुरु ।

इदन्तु यदि निश्चितं सलिलमेव देयं न मे
कथं मधुरनिस्वनैर्विधुरमाश्वसिथादरात् ॥

(१३६)

कश्चिदर्थो कस्यचिद्धनिनी गृहं गत्वा तन्मुखदत्तेक्षणः सुचिरमवतिष्ठमान
स्य स्यात्पमात्रमपि नोपलभ्य तमिदमाह :—

नभसि निरवलम्बे सौदता दीर्घकालं
त्वदभिमुखनिविष्टोत्तानचञ्चुपुटेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥

निः

त्रायुः ।

(१३७)

प्राणास्त्वमेव जगतः पवनस्त्वमेव
विश्वं पुनासि परितः परितो विहृत्य ।
एकं पुनः सकलभूषण दूषणं ते
वक्त्रेः सखा भवसि यद् भवनं दिधक्षोः ॥

सरोवरः ।

(१३८)

मेघं प्रति सरोवरस्योक्तिरियम् :—

निष्पद्मं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्मीननिष्कूर्मकं
व्याधैर्निर्विहगं निरम्बु रविणा निर्नालकं दन्तिभिः ।

निःशालूकसकारि शूकरगणैर्नामावशेषं सरो

हे पाथोद परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥

(१३८)

प्रागतिवदान्यं पश्चात् क्षीणसम्पदमपि याचकेभ्यः यथाशक्ति ददत कश्चिद् दाता-
रमभिप्रेत्य कस्यचित् कवेरुक्तिरियम् :—

वातैः शीकरवर्षिभिः श्रुतिसुखैर्हंसावलीनिखनै-

रुन्निद्रैः कमलैः पयोभिरमलैर्नीत्वा जनान् निर्वृतिम् ।

पश्चात् क्षीणधनां वहन्निजतनुं धन्यो मृणालीच्छला-

॥ दर्थिभ्यः प्रददन्नवेन्दुविशदान्यस्थीनि पद्माकरः ॥

सागरः

(१४०)

कृतापकारमपि दुर्जनं प्राप्तकालाः सृजना उपकुर्वन्त्येवेत्याह :—

यद्यपि बद्धः शैले-

र्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।

तदपि परभीतभूधर-

रक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥

(१४१)

सत्स्वपि बहुषु धनेषु यदि तैः परोपकारी न स्यात् तदा तानि विफलान्येवेत्याह .—

मा कुरु गुरुतागर्वं

लघुरन्यो नास्ति सागर त्वत्तः ।

जलसंग्रहमन्यस्मात्

त्वयि सति कुर्वन्ति पीतस्थाः ॥

(१४२)

कृतोपकारं जनं कथञ्चिन्नावमन्येतेत्याह :—

कल्लोलवेक्षितदृष्टत्परुषप्रहारे

रत्नान्यमूनि सकराकर भावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विदितं तव नाम नासीत्

प्राप्तं प्रसारितकरः पुरुषोत्तमो यम् ॥

(१४३)

धनलिप्तया राजान्तिकमुपागतस्य सपदि तं राजानं विषमविपदव्याकुलं
विलीकितवती याचकस्योक्तिरियम् :—

अयं वारां पूर्णो निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाविचलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति सुनिः ॥

(मालवकृद्रस्य)

(१४४)

कस्मिंश्चिद्विदत्तमे कस्यचित् राज्ञः सकाशात् राजान्तरसन्निधिं गन्तुमुद्यते प्रथमं-
राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् :—

निष्पीतपीनतिमिराणि मनोहराणि

रत्नानि सन्ति न कियन्ति तवान्तिकेषु ।

एतस्य कौस्तुभमणैर्व्रजतः परन्तु

पाथोनिधे स्मरणमान्तरमावहेयाः ॥

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(१४५)

दिशि दिशि विलसन्तः सन्ति खद्योतपोताः

प्रतिगृहमपि दीपा दर्शयन्ति प्रतिष्ठा म् ।

अधिगगनमनन्तास्तारका राजमानाः

सवितरि परिभूते किं न लोकैरलोकि ॥

(कृष्णकान्त विद्यावागीशस्य)

(१४६)

ध्वान्तौघः कवलीकरोति जगतीं निर्व्वान्ति सूर्य्योपलाः

खद्योताश्च परिस्फुरन्ति सततं सौदन्ति पद्मान्यपि ।

ये तु ध्वाङ्गभिः स्वकोटरबहिर्निर्व्व्योन्ति नो कर्हिचित्

तेऽप्युच्चैर्विहरन्ति हा दिनमणे कुत्र त्वया प्रस्थितम् ॥

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(१४७)

विषयवृत्त्यायाः शक्तिं दर्शयति :—

दृष्टो कृष्णोऽपि ते शक्तिर्दृष्टा मर्त्तेषु का कथा ।

त्रैलोक्यव्यापि यद् रूपं तत् त्वया वामनीकृतम् ॥

(१४८)

लब्धया बहुमुक्तयोर्गङ्गद्विलक्षणं भेदवैचित्र्यं दर्शयति :—

लब्धौवास्ति मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
प्रधावति यया बद्धो मुक्तस्तिष्ठति पङ्कवत् ॥

उदर-निन्दा ।

(१४९)

राज्ञीः शिरोव्यतिरिक्तं शरीरं नास्त्यभिसन्धाय भावः :—

एकः स एव जीवति
हृदयविहीनोऽपि स हृदयो राज्ञः ।
यः सकललघिमकारण-
सुदरं न विभर्ति दुष्पूरम् ॥

ऋण-निन्दा ।

(१५०)

नहि उत्तमर्थः कालं प्रतीक्षते इत्याह :—

अन्तकोऽपि हि जन्तूनामन्तकालमपेक्षते ।
न कालनियमः कश्चिदुत्तमर्णस्य विद्यते ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(१५१)

कलिकालेऽच स्वाभिभक्तिविहीनानां नारीणां दोषान् दर्शयति :—

भाषन्ते वनिताः कलौ प्रतिवचोऽप्रीतिप्रदं स्वामिन-

स्तासां यत् पतिदेवतेति वचनं षष्ठीसमासाश्रितम् ।

लज्जाधर्मभयं न तासु कतिचित् कार्यं यथेच्छं रता

नासावद्गवोपमान् निजपतीन् कुर्वन्ति धन्यः कलिः ॥

कायुरुष-निन्दा ।

(१५२)

तेजस्विसकाशात् लब्धतेजसो जनस्य तेजः सोढुं न शक्यते इत्याह :—

सह्यं तेजौयसां तेजस्तेन तेजौयसां न तु ।

सूद्धिं सह्यं रविस्तेजः सिकता न पदे पुनः ॥

कुकावि-निन्दा ।

(१५३)

कुकाविः सुकवेर्दोषं धत्ते यत्तैर्जहद् गुणम् ।

यत्नतः शर्करां हित्वा पुरीषमस्ति शूकरः ॥

(१५४)

अवयः केवलकवयः

कीराः स्युः केवलं धीराः ।

वीराः पण्डितकवयः ।

स्तानवमन्ता तु केवलं गवयः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(१५५)

शनैः शनैर्विनीयन्ते शीघ्रैस्तीक्ष्णैरपि ।

नवाश्वा इव कुशलैर्बालाश्चपलचेवसः ॥

(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(१५६)

कुर्वेद्यो बहून् रोगिणी नाशयतीत्याह :—

वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशिताशिषमानव ।

त्वयि विन्यस्तभारोऽयं सुषुप्तः स्वयमन्तकः ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(१५७)

अशुरप्यसतां सङ्गो नितरां हन्ति सद्गुणम् ।

गुणरूपान्तरं याति दुग्धं तक्रस्य बिन्दुना ॥

कृतघ्न-निन्दा ।

(१५८)

विपत्काले न कोऽपि बन्धुरस्तीति सोदाहरणमाहः—

ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाकरश्च

लक्ष्मीश्च वाणी कमलस्य बन्धुः ।

तथापि तस्यास्ति हिमाद् विपत्तिः

को बन्धुरस्तीह विपत्तिकाले ॥

कृपण-निन्दा ।

(१५९)

बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षुकाः पात्रपाणयः ।

दर्शयन्त्येव लोकानामदातुर्गतिरीदृशी ॥

(१६०)

सति द्राक्षाफले चीरे मृदामास्त्रादनं सुदे ।

अहो मातुरियं रीतिः कृपणे गर्भवर्त्तिनि ॥

जामातृ-निन्दा ।

(१६१)

अग्रेण जामातुस्तृप्तिसाधने कदाचिदपि न सम्भवेदित्याहः—

सूर्यादयो ग्रहाः सर्वे तुष्यन्तुगचितदानतः ।

सर्वस्वेनापि नो तुष्येज्जामाता दशमो ग्रहः ॥

(१६२)

जामातरि कृष्णसर्पे पावके दुर्जने तथा ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः पञ्चमे भगिनौसुते ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१६३) ✓

न कीऽपि दरिद्रवचसि कर्णं ददातीति सिद्धपुरुषसादृश्येन दर्शयति :—

हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत् सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

(१६४) ✓

कश्चित् कविः कस्यचिद् राज्ञः समीपे षट्समासात्मिकया कवितयाऽनया
निजदारिद्र्यं निवेदयति :—

द्विगुरपि सत्त्वन्वोऽहं
गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय
येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

(भट्टमुक्तिकलसस्य)

(१६५)

विकटदारिद्र्यं वर्णयति :—

मत्तेहे सुषलीव मूषिकवधूर्मषौव माल्जारीका
माल्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी वाच्यः किमन्यो जनः ।

मूर्च्छापन्नशिशूनसून् विजहतो दृष्ट्वा च भिक्षोरवै-
र्लतातन्तुवितानसंहतमुखौ चुक्षौ चिरं रोदिति ॥

(विक्रमादित्यस्य, केषाञ्चिन्मते दुर्गतस्य)

(१६६.)

काचिद् विदुषी रमणी धनोपार्जनाय प्रीषितं स्वामिनमुद्दिश्य आहः—

विकसामि रवानुदिते

सङ्क्षोचमुपैमि चास्तमुपयाते ।

दारिद्र्यसरसि मग्ना

पङ्कजलीलामनुभवामि ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६७)

दूये कान्ताकरं वीक्ष्य मणिकङ्कणवर्जितम् ।

अतःपरं परं दूये मणिकङ्कणवर्जितम् ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६८)

दग्धं खाण्डवमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्द्रुमैः सेवितं

- दग्धा वायुसुतेन रावणपुरी लङ्का पुनः स्वर्णभूः ।

दग्धः पञ्चशरः पिनाकपतिना तेनाप्ययुक्तं हतं

दारिद्र्यं जनतापकारकमिदं केनापि दग्धं नहि ॥

(निशानारायणस्य)

दुर्जन-निन्दा ।

(१६८)

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य

दोषेषु यत्रः सुमहान् खलस्य ।

अवेक्षते केलिवनं प्रविश्य

क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥

(विह्वलस्य)

(१७०)

यस्य यः स्वभावः स कथमपि नापैतौत्याह :—

मुनिष्णातोऽपि वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥

(१७१)

श्लेषमात्रित्य खलानलयोः साम्यं दर्शयति :—

मित्रोदये ग्लानिमुपैति सम्यग्

दोषागमे द्योतत एव नित्यम् ।

सम्बन्धमात्रेण दहत्यवश्यं

खलेऽनले वा कतरो विशेषः ॥

(१७२)

खलानां परगुणासहिष्णुतामाह :—

आविष्कृतान् परगुणान् कलयन्ति तूष्णीं

दुश्चेतसो ननु विदूषयितुं न रागात् ।

आकर्णयन्ति किल कोकिलकूजितानि

सन्धातुमेव निजसप्तनलीं किराताः ॥

(१७३)

वाचकान् प्रति धनिनामाचरणमाह :—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

नारी-निन्दा ।

(१७४)

परं प्रचण्डा कटुवाक्यवादिनी
विवादशीला परगृहगामिनौ ।
मौख्ययुक्ता च पतौष्टनाशिनी
त्यज्येत भार्या दशपुत्रपुत्रिणी ॥

निर्गुण-निन्दा ।

(१७५)

पूर्णेऽपि कुम्भो न करोति शब्दं
रिक्तो घटो घोषमुपैति घोरम् ।
विद्वान् विनीतो न करोति गर्वं
बह्वनि जल्पन्ति गुणैर्विह्विताः ॥

भिक्षा-निन्दा ।

(१७६)

कदाचिदेको धनवान् कविः दैवशाद दारिद्र्योपहतोऽपि मानभिया कस्या-
प्यन्तिकं गतुं नोत्सेहं । एवमेव यदा प्रार्थनाप्रयोजनं नितरामेव जातं तदासौ
कस्यचित् धनवतः समीपमुपगम्य वक्ष्यमाणपद्येन स्वामवस्थां विज्ञापितवान् :—

(क)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥

साम्प्रतं हीनावस्थोऽसौ धनाव्यः कवेः श्लोकमाकर्ण्य श्लोकस्यैषत्परिवर्तन-
माकल्प्य कौशलेनोक्तवान्, महात्मन् भवतः श्लोको नितरामेव चास्तरः किन्तु अस्ति
तावदत्र दोषलेशः ; मन्वे याचमानस्यैषत्परिवर्तनः पतितः, एतदधीगेनैव च मम
अभिप्रायो भवता ज्ञातव्यो भवेत्, एवमभिधाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पठितवान् :—

(ख)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥

(१७७)

मच्चिकासादृश्येन भिक्षुकान् निन्दति :—

अनाहताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोलुपाः ।

निवारिता न गच्छन्ति मच्चिका इव भिक्षुकाः ॥

(१७८)

याचकमशक्यीः सादृश्यं दर्शयति :—

याचके मशके तुल्या वृत्तिः सृष्टिकृता कृता ।

प्रायः प्रहारभागित्वं क्वचिदाहारभागिता ॥

मृत्यु-निन्दा ।

(१७८)

यतिभृत्ययोः साम्यं वैषम्यञ्च दर्शयति :—

भूशय्या ब्रह्मचर्य्यञ्च कृशत्वं लघुभोजनम् ।

सेवकस्य यतेः साम्यं पार्थक्यं पापधर्मजम् ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(१८०)

मद्यपस्य कुतः सत्यं दया मांसाशिनः कुतः ।

कामिनश्च कुतो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥

मूर्ख-निन्दा ।

(१८१)

हरेः पादाहतिः श्लाघ्या न श्लाघ्यं खररोहणम् ।

स्यर्द्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ॥

पुत्त-निन्दा ।

(१८२)

जायमानो हरेद् दारान् वर्द्धमानो हरेद् धनम् ।

म्रियमाणो हरेत् प्राणान् कथं पुत्तः सुखावहः ॥

प्रेम-निन्दा ।

(१८३)

अत्यन्तप्रेमसम्बन्धो न सुखाय कदाचन ।
अर्धनारीश्वरः शम्भुः प्रियावत्तं न वीक्षते ॥

लोकवाद-निन्दा ।

(१८४)

निरङ्कुशं जनाननमिति कथयति :—

अर्थिनं याचकं रक्षाकर्त्तारं च जनार्दनम् ।
संहारकं शिवं वक्ति भुवि लोको निरङ्कुशः ॥

लोभ-निन्दा ।

(१८५)

किं दातुरखिलैर्दोषैः किं न
न लोभादधिको दोषो तनयो विनयधीगुणोपेतः ॥

सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

स्थानच्युति-निन्दा ।

(१८६)

सिंहचुसकरीन्द्रकुम्भपतितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीभ्रमाद् द्रुतमगाद् भिक्षस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यां परिगृह्य शुभ्रकठिनं तद् वीक्ष्य दूरे जहा-
 वस्थाने पततामतीवमहतामेतादृशी दुर्गतिः ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(१८७)

-वितोत्कर्षं कथयति :—

हरेः उद्भटश्लोकसङ्ग्रहसंग्रहं न करोति यः ।
 स्वर्षापि इत्युन्नसंप्राप्तौ कां स दास्यति दक्षिणाम् ॥

(१८८)

पुत्तबाललीलाप्रकाशनैः ।

(१८९ स योगी ह्यथवा पशुः ॥

जायमानो हरेद् दारान् वक्ष्ये)

म्रियमाणो हरेत् प्राणान् कथं भावोद्भटाः पराः ।

परातनाः ॥

(१८०)

यशो धर्म्मो नयो दाक्ष्यमुद्भटश्लोकवाग्मिता ।
एतेषां गुणरत्नानां संग्रहो नावसीदति ॥

उद्यम-प्रशंसा ।

(१८१)

लभन्ते न विनोद्योगं प्राणिनः सम्पदां पदम् ।
अश्विमन्यनजं दुःखं लब्ध्वा देवाः सुधां पयुः ॥

गुण-प्रशंसा ।

(१८२)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्रातुं स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(१८३)

यदि रामा यदि च रमा
यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ॥
तनयात् तनयोत्पत्तिः
सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

(१८४)

आध्यं गृहस्थाश्रमं वर्णयति :—

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणौ
 सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति मतिः सेवारताः सेवकाः ।
 आतिथ्यं सुरपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
 साधोः सङ्ग उपासना च सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

दान-प्रशंसा ।

(१८५)

वित्तत्यागवीर्यं सौति :—

गुणो वित्तवतां त्यागो वित्तं त्यागवतां गुणः ।
 परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥
 (भट्टप्रद्युम्नस्य)

(१८६)

तुरगशतसहस्रं गोगणानाञ्च लक्षं
 कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।
 विमलकुलवधूनां कीटिकन्याश्च दद्याद्
 नहि नहि सममेतद् भक्तदानैः प्रधानैः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(१८७)

आहत्य चिनुमः स्वर्गमपवर्गमपि क्रमात् ।

अनुकूले हि दाम्पत्ये प्रतिकूलं न किञ्चन ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धन-प्रशंसा ।

(१८८)

दुन्दुभिश्च सुतरामचेतन-

स्तान्मुखादपि धनं धनं धनम् ।

इत्यमेव निनदः प्रवर्त्तते

चेतनो यदि जनः किमद्भुतम् ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(१८९)

दुःखेनोपार्ज्यते धर्मः सुखेन तु विनाश्यते ।

कष्टलब्धमिमं ज्ञातुं नेच्छन्ति सुनयः सुखम् ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धीर-प्रशंसा ।

(२००)

आफलीदयकर्माणी हि धीरा इत्याह :—

रत्नैरमूल्यैस्तुतुषुर्न देवा

न भेजिरे भीमविषाद् विभीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥

परिडित-प्रशंसा ।

(२०१)

शून्यमापूर्णतामेति मृतञ्चाप्यमृतायते ।

विपत् सम्पदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ॥

(भट्टेन्दुराजस्य)

परिच्छद-प्रशंसा ।

(२०२)

वासः प्रसूतिः खलु योग्यताया

वासोविहीनं विजहाति सक्ष्मीः ।

पौताम्बरं वीक्ष्य ददौ तनूजां

दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(२०३)

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

पौरुष-प्रशंसा ।

(२०४)

किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण

शक्त्यैव याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।

कुम्भोऽपि कूपमपि शोषयितुं न शक्तः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाऽम्बुधिरेव पीतः ॥

प्रार्थनाकौशल-प्रशंसा ।

(२०५)

शब्दशास्त्रविदां चित्रमर्याहरणकौशलम् ।

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान् निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(२०६)

न खलु स्वकीयान् जनान् प्रति वैमुख्यमुचितं कदापि स्वामिन इत्याह :—

अन्तरायपरिग्रस्तं स्त्रीयमित्यनुकम्पया ।

दुर्दिनेऽपि दिनेशोऽयं प्रफुल्लयति पङ्कजम् ॥

(२०७)

आध्यात्मीदादिकस्यापि आर्घ्यस्य भिन्नतां दर्शयति :—

योऽन्यमुखे दुर्वादः

प्रियतमवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्धनजो धूमः

स एव वा गुरुभवो धूपः ॥

(गोवर्धनाचार्य्यस्य)

ब्राह्मण-प्रशंसा ।

(२०८)

इयं ब्राह्मणनी राजन्नपूर्व्वैव भवार्णवे ।

तरन्त्यधःस्थिता लोका मज्जन्तुप्रपरिवर्त्तिनः ॥

मधुरभाषित्व-प्रशंसा ।

(२०८)

वाङ्माधुर्यात् सर्वलोकप्रियत्वं
वाक्पारुथ्यात् सर्वलोकाप्रियत्वम् ।
किं वा लोके कोकिलेनोपनीतं
किं वा लोके गर्दभेनापनीतम् ॥

मनस्वि-प्रशंसा ।

(२१०)

अनासा भूषणं धत्ते न कनिष्ठा न मध्यमा ।
निजनामप्रसिद्धानां भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥

मानि-प्रशंसा ।

(२११)

रिपव एव मानिनामशुद्ध्यनिदानमित्याह :—

श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान् दारापहारं यदि
क्वाम्भोधिः क्व च सेतुबन्धघटना क्वोत्तोर्यै लङ्काजयः ।
पार्थस्यापि पराजयं यदि रिपुर्नाधात् क्व तादृक् तपो
नीयन्ते रिपुभिः समुन्नतिपदं प्रायः परं मानिनः ॥

यज्ञोपवीत-प्रशंसा ।

(२१२)

परशुरामं प्रति रामचन्द्रस्तोत्रिरियम् :—

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संग्रामवार्त्ताऽपि न;
 सर्वे हीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।
 यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां बलं
 युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(२१३)

न चौरहार्यं न च राजहार्यं
 न भ्रातृभार्यं न च भारभूतम् ।
 व्यथेऽपि यद् वृद्धिसुपैति नित्यं
 विद्याधनं तत् परमं धनेषु ॥

विनय-प्रशंसा ।

(२१४)

आदावेव विनीतः सन्नुपायं चिन्तयेत् सुधीः ।
 पूर्वमेव क्षितौ नत्वा दन्तिनं हन्ति केशरी ॥

(कुसुमदेवस्य)

श्यालक-प्रशंसा ।

(२१५)

भगिनीपतेरन्तिके श्यालकस्य आदरातिशय एव इत्याह :—

गृहिणीसोदरस्येह गृहिण्या आदरः परः ।
कौस्तुभो हृदये नित्यं लक्ष्मीः पादतले हरेः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(२१६)

सन्तोषामृतवृत्तिर्हि गरीयसीत्याह :—

अहत्वा परसन्तापमप्राप्य नीचनञ्जताम् ।
अनुत्तृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद् बहु ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(२१७)

करीन्द्रश्च कवीन्द्रश्च भूभृत्पुष्टिकरावुभौ ।
उभावप्येकधर्माणौ भेदस्तु रवयोस्तयोः ॥

(२१८)

दुर्नवरति विददं दर्शयति :—

अग्रे तार्किकनेत्ररौ प्रचलति क्रोधेन रक्तेक्षणः

पश्चाद् याति च शब्दचारुचतुरः कालापशार्दूलकः ।

तन्मध्ये कवित्वे कुरङ्गदयित्वे शूलोपि चेज्जीवितुं

हारं रत्नमयं गले तव तदा दास्याम्यहं सादरम् ॥

सुकाव्य-प्रशंसा ।

(२१८)

‘श्लोको हि भवति श्लोको यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।

तत्कारो दुष्यते तत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥

(२२०)

दुष्काव्यरसयोः पार्थक्यं न दातुं शक्यते इत्याह :—

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादौयसी सुधा ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(२२१)

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुर्हरेत् ।

पापं तापञ्च दैन्यञ्च हरेत् साधुसमागमः ॥

(२२२)

नवनीतविलक्षणं सज्जनहृदयमिति दर्शयति :—

सज्जनस्य हृदयं नवनीतं

यद् वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।

अन्यदेयविलसत्परितापात्

सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(२२३)

सत्कुलं भूषणं पुंसः सद्भार्या कुलभूषणम् ।

सत्पुत्तभूषणा भार्या पुत्ताः सन्मतिभूषणाः ॥

(हरिहरस्य)

सुवैद्य-प्रशंसा ।

(२२४)

मस्त्ये दुःसहवेदनाकवलिते भग्ने स्वरेऽन्तर्मलं

तप्तायां ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकव्रजे ।

दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः

कः शक्तः कलितामयप्रशमनाद् वैद्यात् परो विद्यते ॥

(वेङ्कटाध्वरिणः)

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(२२५)

ज्ञानं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमामुञ्चति
 श्रेयः पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।
 बुद्धिं संपरिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं
 किं किं नारभते हरेरिव कथाश्चर्या सतां सङ्गति ॥

रस-तरङ्गः ।

अद्भुत-रसः ।

(२२६)

कस्मै किं कथनीयं
 कस्य मनःप्रत्ययो भवति ।
 रमयति गोपवधूटौ
 कुञ्जकुटोरे परं ब्रह्म ॥

करुण-रसः ।

(२२७)

अग्रे व्याधः करधृतशरः पार्श्वतो जालमाला
 पृष्ठे वह्निर्दहति नितरां सन्निधौ सारमेयाः ।

एषी गर्भादलसगमना शवकै रुद्धपादा

चिन्ताविष्टा वदति हरिणं किं करोमि क्व यामि ॥

(सातलस्य)

शान्तरसः ।

अनित्यता ।

(२२८)

संसारिणामविद्याजनितं धर्मं दर्शयति :—

जातोऽहं जनको ममैष जननी क्षेत्रं कलत्रं कुलं

पुत्रा मित्रमरातयो वसु गृहं भ्राता स्वसा बान्धवाः ।

संसारे शयने निमज्ज्य सुचिरं निद्रामविद्यासर्थी

लब्ध्वा चित्तं विघूर्णितं बहुविधान् स्वप्नानिमान् पश्यसि ॥

(कृष्णमित्रस्य)

उपदेशः ।

(२२९)

संसारं तव निःसारपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्याद् यदि रे मद्विरेक्षणा ॥

(भर्तृहरेः)

कर्मफलम् ।

(२३०)

सहतामाश्रयः कार्यः फलं भाग्यानुसारतः ।

शिवस्य कण्ठलग्नोऽपि भुजगो वायुभक्षकः ॥

(भर्तृसारस्वतस्य)

कालचरित्रम् ।

(२३१)

अशनं मे वसनं मे

जाया मे बन्धुवर्गो मे ।

इति मे मे कुर्वाणं

कालवृक्षो हन्ति पुरुषाजम् ॥

दैव-बलम् ।

(२३२)

रामेण सीता कथिता त्वरस्य

सूर्येण तापैः परितापिताऽभूत् ।

पृथ्व्यापि विद्धा निजकण्ठकैश्च

विधौ विरुद्धे स्वजनोऽपि शत्रुः ॥

प्रार्थना ।

(२३३)

शान्तिकन्यालसत्करणो मनःस्थालीमिलत्करः ।

त्रिपुरारिपुरद्वारि कदाहं मोक्षमिच्छुकः ॥

विवेकः ।

(२३४)

पुनःपुनर्भुवि क्षिप्तः पुनरेति स्वसन्निधिम् ।

मन्दकन्दुकवज्जातो मृत्योः क्रौडनकं नरः ॥

(लक्ष्मणस्य)

(२३५)

तन्मायां परमां मन्ये यत् सुखं स्वजनादपि ।

निदाघवारणायाऽलं निजच्छाया न कस्यचित् ॥

विषय-निन्दा ।

(२३६)

न्यस्तं यथा मूर्ध्नि मुदाऽस्ति मेघो

दूर्वाक्षताद्यं बलिकल्पितः सन् ।

मृत्युं समीपस्थितमप्यजानन्

मुङ्क्ते मनुष्यो विषयांस्तथैव ॥

हास्य-रसः ।

(२३७)

निन्दाच्छेन रामं स्तौति :—

साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया

पर्य्येणायि जनकस्य कन्यका ।

कार्यमेतदपरेण दुष्करं

युक्तमेतदजवंशजन्मनः ॥

विविध-तरङ्गः ।

आयव्ययौ ।

(३३८)

इदमेव सुपाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव च ।

इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्यतरो व्ययः ॥

उपनेतस् ।

(३३९)

यो हि परमुत्तेन कस्यचिद् वृत्तान्तमवगम्य प्रशस्यं तं निन्दति निन्दां वा
स्तौति तं प्रत्युक्तिरियम् :—

दृश्यतेऽणुर्महत्त्वेन महानणुतया त्वया ।

दिव्यदृष्टेर्न दोषोऽयं दोषोऽयमुपचक्षुषः ॥

काण्टकः ।

(२४०)

सुमुखोऽपि सुवृत्तोऽपि सन्मार्गपतितोऽपि सन् ।
साधूनां पादलग्नोऽपि व्यथयत्येव काण्टकः ॥

कस्तूरी ।

(२४१)

अयि वत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि कार्षी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणहौनं करोषि ॥
(पण्डितराजजगन्नाथस्य)

कुम्भः ।

(२४२)

दृढतरगलविनिबन्धः

कूपनिपातोऽपि कलस ते धन्यः ।
यज्जीवनदानैस्त्वं
तर्षामर्षं नृणां हरसि ॥

गोपी-यन्त्रम् ।

(२४३)

अलावुतन्तुकाष्ठानां संयोगे मधुरध्वनिः ।
भिन्नापात्रं कटीसूत्रमिन्धनञ्च पृथग् यदि ॥

घटिका-यन्त्रम् ।

(२४४)

कदाचित् महाराजकण्ठचन्द्रेण कवे कथय तावत् घटिकायन्त्रं रात्रिन्दिवं कथं
ध्वनतीति पृष्टी वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्तमुवाच :—

अलभ्यं यदायुःपलः स्वर्णभारै-

रहो तस्य दण्डो वृथा याति यामः ।

दिनञ्च त्रियामा प्रसादान्नराणा-

मितीवानिशं घोषयन्ती घटीयम् ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

जिह्वा ।

(२४५)

अहुतमेतद् यद् दन्तैर्न जिह्वा दृश्यते इत्याह :—

द्वात्रिंशद्दशनद्वेषिमध्ये भ्रमसि नित्यशः ।

तदिदं शिचितं केन जिह्वे सञ्चारकौशलम् ॥

तमाखुः ।

(२४६)

उक्तिप्रत्युक्ती —

भ्रातः कस्त्वं तमाखुर्गमनमिह कुतो वारिधेः पूर्वपारात्
 कस्य त्वं दण्डधारी नहि तव विदितं श्रीकलेरेव राज्ञः ।
 चातुर्वर्ण्यं विधात्रा विविधविरचितं धर्मकर्मप्रभेद-
 मेकीकर्तुं बलात् तन्निखिलजगति तच्छासनादागतोऽस्मि ॥

तुलादण्डः ।

(२४७)

गुरुषु मिलितेषु शिरसा
 प्रणमसि लघुषून्नता समेषु समा ।
 उचितज्ञासि तुले किं
 तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥

दुग्धम् ।

(२४८)

सहजमाधुर्यं न कथमपि विचलतीत्याह :—

को हि तुलामधिरोहति
 शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण ।
 तप्तं विकृतं मथितं
 तथापि यत् स्नेहमुद्गिरति ॥

(ख)

आश्रितवात्सल्यं शत्रोरपि हृदयमधिकरीतीत्याहः—

हन्याद् द्विषमविनीतं

किन्तु न शरणागतं द्विषं हन्यात् ।

दीपस्तिमिरविनाशी

दलयति नाधोगतं तिमिरम् ॥

बडिशदण्डः ।

(२५५)

यत् सदगुणोऽपि सरलोऽपि तटस्थितोऽपि

वंशोज्ज्वलोऽपि विदधासि नृशंसकर्म ।

वक्रात्मनो बडिशदण्ड तदेव तस्य

जानामि सङ्गतिफलं तव कण्टकस्य ॥

मध्यस्थः ।

(२५६)

जलस्य वङ्गिना वैरं विधात्रा परिकल्पितम् ।

सुपात्रं यदि मध्यस्थं नृणां भोगाय कल्पते ॥

विधि-विङ्म्वनम् ।

(२५७)

पृष्ठेन कुञ्जस्वरणेन खञ्जो

नेत्रेण काणो रसनेन मूकः ।

कायेन खर्व्वः श्रवणेन चैडो

नसाऽवनाटो विधिवञ्चितो यः ॥

(उद्भटसागरस्य)

विवाह-पणः ।

(२५८)

कन्यायै रोचते रूपं मात्रे च मोदते धनम् ।

ताताय स्वदते शास्त्रं वरस्योपयमोत्सवे ॥

(उद्भटसागरस्य)

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(२५९)

(क)

आक्रोषितोऽपि सुजनो मधुरं हि रीति

निष्पीडितो मधुरमुद्गिरते यद्येक्षुः ।

नीचो जनो गुणशतैरपि पूज्यमानो

हास्येन यद् वदति तत् कलहेऽप्यवाच्यम् ॥

(ख)

सरल्योः खलु सख्यमनारतं

कुटिलयोर्घटनैव न जायते ।

यदि भवेत् सरले कुटिले तदा

न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(२६०)

साधुरेव न जहाति साधुतां

दुर्जनेन सह सम्मिलन्नपि ।

जन्मतः प्रभृति काकसङ्गतः

पश्य रौति मधुरं हि कोकिलः ॥

इति द्वितीय-प्रवाहः समाप्तः ।

परिशिष्टम् ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(१) ब्रह्माभिधेयं—परब्रह्मसंशयकम् । महः—ज्योतिः । एते व्याधियस्तादयो यथा दुःखनिवृत्तये वैद्यादीन् स्मरन्ति तथाऽहमपि आत्यन्तिकदुःखान्धकारदूरीकरणाय एकं शरण्यं तत्तेजः स्मरामौत्थयः ।

(२) कुलशैलदलं—कुलशैलाः अष्टकुलपर्वता एव दलानि पत्राणि यस्य तत् । पूर्णम्—अखण्डम् । सुवर्णगिरिकर्णिकं—सुवर्णगिरिः सुमेरुरेव कर्णिका बीजकीपी यस्य तत् । अनन्तनालं—अनन्तः विष्णुः एव नालं यस्य तत् । कमलविष्टरम्—पद्मासनम् ।

(३) स्फाटिकौ—स्फटिकमयौ । अचमाला—जपमालाम् । तलकिरन्—विमिश्राम्—करतलरश्मिमिश्राम् । प्रतिपलं—प्रतिक्षणम् । कौरः—शुकपत्नी । भूत्यै—मङ्गलाय ।

(४) वृत्तिः—वर्त्तनं—व्यवहारादिकमित्यर्थः । खतन्वा—स्वाधीना । कुषाणाम्—पुत्रवधूनाम् । सरस्वती ब्रह्मणः पत्नी ; विष्णोर्नाभिकमलात् जात इति विष्णुब्रह्मणः पिता लक्ष्मीश्च माता । अतएव लक्ष्मीः सरस्वत्याः स्वभूरिति सङ्गच्छते । पण्डितोऽपि निर्धनो नाद्रियते इति श्लोकार्थः ।

(५) अलक्ष्मीश्च पलायते अपगता भवति । लक्ष्मीश्चापि न चपलायते चञ्चला न भवति ।

(६) खरतरशरकृतसुरपरमथन—सुशाणितशरैः कृतं सुरपराणां सुरवैरिणाम् असुराणां मथनं येन तत्सन्धीधने । “अतिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपथिनः”—इत्यमरः । खगधर—गरुडयान । नगधर—गोवर्द्धनगिरिधारिन् । फणधरशयन—शेषशय्य । परपदलयकर—मोक्षपददायक । भवदरशयन—भवभयनाशक । जगदधम् अपहर—जगतः समस्तं पापं दूरीकुरु त्वमिति शेषः । सरसिजनयन—पद्मनेत्र ।

(८) नाथे—स्वामिनि नारायणे इत्यर्थः । कृतपदघातः भृगुमुनिरित्यर्थः ।
 बुद्धकिततातः—बुद्धकितः गच्छूषेण पीतः तातः पिता समुद्रः येन सः अगस्त्य इत्यर्थः ।
 सपविकासेवी—सरस्वतीसेवकः पण्डित इत्यर्थः ।

(१०) विष्णीरुरसि—नारायणस्य वचःपत्रे । कुम्भसम्भवमुनिः—अगस्त्यः ।
 वार्तं पितरं समुद्रमित्यर्थः ।

(११) लक्ष्मीर्यावत् सदया तावत् भवनं, वधूः, सुखं पीत्तवान्विततनुः, जनादगः,
 एतानि सुलभानि भवन्ति । श्वेत् सा न तथा कृपावती, तदा एतेषां पदानां प्रथमवर्ण-
 परित्यागे यत् भवति तदेव न्यात् । वनम् अरण्यं, धूः भारः सकलमेव कष्टकरम्,
 खन् आकाशं सर्वं शून्यम्, रुपान्विततनुः क्रोधपूर्णदेहः, भाद्रः सर्वत्र सम्मानाभावः ।

(१२) द्विविधं—धनम् । मत्सरः—विद्वेषः । मत्सरिणी—विद्वेषकारिणी ।

(१३) कन्वरा—ग्रौवान् । शेष—हे अनन्त ।

(१४) राजमणिः—रामत्रेष्ठः । रमेश—रमायाः ईशं पतिं नारायणमित्यर्थः ।
 निशाचरघनूः—राक्षससैन्यानि । शुभायनं—शुभं मङ्गलदायकं अयनं आश्रयः ।

(१५) दारुहृदय—“कातिरुपाणिनाम्” इति हन्वेकवद्भावः, “हन्वानुदपहा-
 लान् समाहारे” इति समासान्तष्टम् ।

(१८) स्वरोचिषा—निष्किकरणेन । अलङ्करोति—प्रकाशयति । तदन्वये—
 तदंशे सूर्यकुले इत्यर्थः । हिशरशताङ्गः—हिशरः दशपूर्वः शताङ्गः रथः दशरथ
 इत्यर्थः । एकराट्—एकाधिपतिः । स्वरविगमे—स्वरयोर्वैपरीत्येन ग्रहणे ।

(१०) ताताज्ञया—पित्रादेशेन । तात—वत्स । व्याजेन—कलेन । पुरः-
 सरन्तुः—पुरःसराः पयगामिनः अनुचरा इति आचरन्तु, क्षिपन्तानामघाती रूपम् ।

(२३) सिता—शर्करा । अपविद्या—अविद्या, अज्ञानता इत्यर्थः । “देहीऽह-
 मिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता” । रोचिका—रुचिकरी ।

(२४) अरुणः—सूर्यः, तत्समानवर्णत्वादेव कृष्णपदतलमित्यर्थः । विधुपाली—
 चन्द्रश्रेणी, तदाकारत्वादेव कृष्णपदनखपङ्क्तिमित्यर्थः । तमःस्तीमः—अन्धकारराशिः,
 अत्र कृष्णस्य चरणीपरिभागः । एते परस्परं शत्रुभावापन्ना अपि कृष्णचरणमाश्रित्य
 सह वसन्ति । शावदम्—शत्रुता ।

(२६) भूमिकाः—कृमिकीटपतङ्गादिरुपात्तरपरिग्रहस्थाः । व्योमाकाशमुद्गा-
 न्दराविवसदः—चन्द्रस्य वामगत्या चतुरशीतिलवसंख्यका (८४०००००) भूमिका
 इत्यर्थः । मागय—मा आनय ।

(२८) सेवति—वीपदेवमते सेवधातुरुभयपदी ।

(३३) हरि हरीति—खेदसूचकमव्ययम् ।

(३५) तनूरुहकुहरे—लीमकूपे । नटनं—नर्चनम् । तमिस्रं—श्रीकृष्णमिति शेषः ।

(३६) गुणवत् गुणविशिष्टं चेतः । अगुणं—सौन्दर्यादिगुणरहितम् अङ्गम् ।

(३७) औत्पातिकम्—अमङ्गलम् । कादम्बरी—मद्यविशेषः । लाङ्गलभृतः—
इलिनः बलरामस्य इत्यर्थः ।

(४०) कौ पृथिव्यां कोऽपि अपूर्वः क्वापालिकः कपालपाणिः कश्चित् देवः शिव इत्यर्थः कुशलं कलयतु । कल्पान्ते प्रलये क्रूरः संहारकारकः कैलिः क्रीडा यस्य सः । क्रतुकदनकरः—यज्ञविनाशकः । कलितः स्त्रीकृतः कुमुदिनीकामुकः चन्द्रः येन सः । कङ्कालक्रीडनीत्वं—कङ्कालैः अस्थिभिः क्रीडने खेलायां उत्कः उत्सुकः । कलित-
कलकलः—कलिता अवलम्बिताः कलिन मधुराभ्रमुत्प्लविना कलाः नृत्यगीतवाद्यादिरूपाः येन सः, अथवा कलितः गृहीतः कलकलः कीलाहली येन । काली लक्षणवर्णा काली कलवं यस्य तादृशः । कालिन्दौ कालः कृष्णः कण्ठो यस्य सः ।

(४१) दोषाकरः—चन्द्रः ; पक्षे दोषाणामाकरः । द्विजिह्वः—सर्पः ; पक्षे द्विभाषी । पाषाणजा—पार्वती ; पक्षे कठिनहृदया । पशुः—वृषः । अन्तरङ्गः—
आत्मीयः प्रिय इत्यर्थः ।

(४५) धूर्जटिमूर्धनि—शिवमस्तके । मध्यस्था—मध्यदेशवर्तिनी, पक्षे विवाद-
नाशिनी । वैधवी—विधुसम्बन्धिनी । मिलनात्—कुलचन्द्रमते मिलधातोः पाक्षिक-
कुटादित्वात् मिलनं मेलनमिति रूपद्वयसिद्धिः । तथाच—“महापातकिनः पञ्च
मिलितव्यं न तैः सह”—इति शिष्टप्रयोगः ।

(४६) नृडम्—महादेवम् । उड्डुपरिवृद्धचूडम्—उड्डूनां नक्षत्राणां परिवृद्धः
अधिपतिः चन्द्र इत्यर्थः, स एव चूडायां यस्य तम् ।

(४७) विषमनयना—विनेवा वक्रदृष्टिश्च । कपिवरमुखः—नन्दी ; तस्य
वानरवन्मुखमिति प्रसिद्धिः ।

(४८) उज्ज्मित्वा—त्यक्त्वा । वासः—वस्त्रम् । पित्तवने—रसशाने । वास-
रतं—वसतिसुखम् । श्रीखण्डसारद्वैः—चन्दनरसैः ।

(५०) सीमन्तिनी—सीमन्तः केशविव्यासः, सोऽस्या अस्तीति सीमन्तिनी रमणी ।
विलीकरक्षा—नग्नवती लोकस्त्रिलोक इति शाकपार्थिवादित्वात् सुनासः, तस्य रक्षा

ताम् ; अथवा त्रयाणां लोकानां रक्षा तामिति उत्तरपदे परे द्विगुः । कपालपाणिः—कपालः भिक्षाभाजनं पाणौ यस्य तादृशः सन् । ललाटलेखः—विधिक्षता ललाट-लिपिः । न पुनः प्रयाति—अन्यथा सन् न याति, अन्यथा न भवतीत्यर्थः ।

(५३) दण्डी—कालः । एते सदैव तं रचन्ति ।

(५४) स्त्रीरूपा—लज्जारूपा । दिग्भ्वरा—नग्ना । क्रमते—पादेनाक्रामति । “अनुपसर्गाद्वा,” इति पाचिकमात्मनेपदम् ।

(५५) अखिलेषु गलेषु—पञ्चवक्त्रत्वात् पञ्चसु कण्ठेषु । हिमशैलना—हिमा-लयजाता दुर्गा । लीलया—विलासिन ।

(५६) कालशूटकवलज्वालानां अपनुत्तौ अपनीदनाय । तत्—अङ्गि, फुल्ल-कमलम् ।

(५७) स्वर्गिकसां—देवानाम् । स्तुतिगिरा—स्तोत्रवाक्येन । संयाममुक्तावसना—संयामे मुक्तं वसनं यया तादृशी ।

(५८) विधेः कुण्डरा—ब्रह्मणः कमण्डलुमध्ये । गर्भान्निविध्वंसिनी—मुक्ति-दायिनी ।

(६२) गन्धः—लेखः । एषा व्याघ्री यं यसति तस्य जन्मान्तरपरिग्रहेण देह-सन्धेर्वो न भवति, तदस्याश्विरूपत्वमिति ।

(६३) जीवनं—जलम् ; पक्षे प्राणान् ।

(६६) विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं—विहगः पुङ्गव इव विहगपुङ्गवः खगत्रेष्ठी गरुडः, पुमान् गौः पुङ्गवो वृषश्च तौ वाहने यस्य तत् । मकरकुण्डलि—मकराकृति-कुण्डलधारि । कुण्डलिकुण्डलि—कुण्डली सर्पः स एव कुण्डलं, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकिचन्द्रकि—चन्द्रकिनः मयूरस्य चन्द्रकः पुच्छमिति यावत्, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकि—चन्द्रकश्चन्द्रः सोऽस्यास्तीति, चन्द्रशीभितमित्यर्थः ।

(६७) अश्व—मातः । रत्नं—क्रीडितुम् । सुपत्नी—वलरामः । व्यादेहि—विस्तृतं कुरु आननमिति शेषः ।

(६८) विधुरा—कातरा । जनयिनि—जननि । गिरौशः—हिमालयः शिवश्च । प्रीन्मीलेत्वादि—प्रकर्षेण उन्मीलत् यत् स्थितं तेन मुग्धं मनीषरं (लज्जया) नयन-वदनं यस्याः सा तथोक्ता ।

(६९) विपादेः—विसंख्यकाः पादाः तैः ।

(७०) किं तथासौ वभापे—असौ तातः किं कथं तथा वभापे उक्तवान् ।

(७१) वारिदसम्भनात्—मेघमान्या । शुक्लमित्यादि राधाया उक्तिः । तक्रः—तक्रं 'घोल' इति भाषा ।

(७२) कुम्भीशः—करीन्द्रः । हरिमध्यकम्—सिंहकटिदेशः । विधिकृतम्—मम एतत् सर्वं विधात्वा निर्मितं तव मे की दोष इति भावः ।

(७३) पण्यवौधिका—विपणिम् । नन्दगोपगृहस्थितां पण्यवौधिकाम् ; पन्ने नन्दगोपगृहमेव पण्यवौधिकाम् । आलि—सखि । उज्ज्वलगुणं—गुणः सूत्रम् ; पत्ते दयादाचिण्यादिगुणः । केशवन्धनं—केशवन्धनसाधनं केशनिर्मितं डोरकम्, पत्ते केशवं कृष्णरूपं धनम् ।

(७४) लक्ष्मीरुवाच—कस्त्वम् । नारायणः प्रत्युवाच—चक्रौ सुदर्शनचक्रधारी भूम् । कुम्भकारोऽपि चक्रौत्युच्यते, तथाच मेदिनी "चक्रौ तैलिकभित्कोक-कुलालानाहिसूचकौ" इति ; इत्येतमर्थं घटयित्वा लक्ष्मीरुवाच—मम घटाद्यर्थिता घटादिभिः प्रयोजनमित्यर्थः नहि न विद्यते । एवमर्थान्तरं शङ्करादिपदेष्वपि ज्ञेयम् । तत्तत् अर्थान्तरमाकलयैव लक्ष्म्या उक्तिपरम्परा । शङ्खी—पाञ्चजन्यनामकशङ्खधारी ; पत्ते नरशिरोऽस्थिधारी । अश्विबम्—अमङ्गलम्, श्वास्थिधारी अश्वचिरमङ्गलश्च इति भावः ; पत्ते शिवादित्यम्, नरकपालधारी सन्नपि शिव एव परमः शुचिः, तदन्यः सर्वः अश्वचिरिति भावः । गदी—कौमोदकौनामकगदाधारी ; पत्ते गदी रोगोऽस्यास्तीति गदी । खड्गी—नन्दकनामकखड्गधारी ; पत्ते गण्डकः 'गण्डार' इति भाषा (गण्डका हि प्रायः पुष्करिण्यादौ मग्नान्तिष्ठन्ति) । पद्मी—पद्मधारी ; पत्ते हस्ती । तदेहि—तदा इहि गच्छ ; पत्ते तत् तदा वा एहि आगच्छ । पद्माकरम्—तडागम् (हस्तिनो हि प्रायः तडागादौ जलक्रीडां कुर्वन्ति मृणालादिकं भक्षयन्ति च) ; पत्ते पद्माया लक्ष्म्याः करं पाणिम् । प्रापत्—धृतवानित्यर्थः ।

(७५) मित्रुः—शिवः, विपादपरिमितभूमिप्राधी वामनश्च । महे—वल्लभे । पशुपतिः—शिवः ; गोपालकः कृष्णश्च । पन्नगभूषणः—सर्पवेष्टितः शिवः ; पत्ते सर्पोपरि श्रयानः विष्णुः । शेते स शेवोपरि—विष्णोरनन्तशय्या प्रसिद्धैव । विषादं—विषमभक्षकं शिवम्, दुःखञ्च ।

(७६) गङ्गाधरपत्नि—सपत्नीविशिष्टे । सापि स्वामिनस्तव शिरसि वर्तते इति अभिप्रायः । चक्रिवधु—चक्रिणः विष्णोः कृत्वनामप्रियस्येति अभिसन्धानम् । नर्तकः—शिवस्य ताण्डवं प्रसिद्धम् । सर्पकुतुकी शिवस्य सर्पभूषणत्वात्, विष्णोश्च कालिय

निग्राहकत्वात् । विषादी—विषं गरलम् अतीति गरलपायी । वकी—पूतना,
तस्या दिषक्षिप्तं स्ननं क्लृणुः पपौ ।

(८०) नीलौ—मस्तके । नीलेत्यादि—अलकायूर्णकुन्तलाः, वैणिका—विन्यस्त-
केशपाशः ; अलकसंहिता वैणिका, पञ्चान्नीला अलकवैणिका नीलालकवैणिका ।
वीचिका—तरङ्गः । शफरी—मल्यविशेषी । रथाङ्गद्वयं—वक्त्रवाक्यगुणम् ।

(८१) पार्वती प्राह हे अम्बकारे अम्बकस्य तन्नामकासुरस्य अरिः शिवः तत्
सन्नुजिः, मूर्ध्नि इयं का । मूर्ध्नि अम्बकारे तमसि इयं का इत्येवं पार्वतीप्रश्नात्
घटयित्वा शिवेनीतं हे सुभु कान्तः सुन्दरः इन्दुः तेन युक्ते इह मूर्ध्नि तिमिरं कुतः
नास्त्येव तिमिरमित्यर्थः । पार्वती तु कान्तेन्दुयुक्ते इत्यस्य कान्ता च इन्दुय ताभ्यां
युक्तं तस्मिन् मूर्ध्नि इत्यर्थमाकलय्याह कान्तेत्यादि ; अपि प्रश्ने अत्र शिरसि काचित्
कान्ताऽस्ति । ननु भवतु—एवमिति शेषः, ननुशब्दोऽत्र आक्षेपे । एतावदेव—कथं
कान्ता इत्येव । इदं—‘कान्तेन्दुयुक्ते’ इति पदे इदमसामम्, पक्षे त्वया सह कलहम् ।
अपनय—दूरीकुरु । प्रतिवचनजितः—प्रत्युत्तरदाने पराभूतः ।

(८२) पशुपतिः—शिवः, पक्षे पशूनां राजा । हरिः—सिंहः । देवीमापतिः—
देवः उमापतिः शिवः, अहमिति शेषः, एवं परव ; पक्षे देवः मापतिः मा लक्ष्मीकृत्याः
पतिः विष्णुः । शूली—शिवः, पक्षे शूलरोगाक्रान्तस्य । भीमः—संहारकर्ता शिवः,
पक्षे द्वितीयपाण्डवस्य । तत्परिहासेत्यादि—तस्याः पार्वत्याः परिहासक्रीडाच्छलेन ।
सुगन्धः इतनुजिः प्रतिवक्तुमचम इत्यर्थः ।

(८३) इदं—निष्ठुरत्वम् । निःसेहा—प्रेमशून्या । भक्षपरुषः—करीषकर्कशः ।
सेहं—तैलादिद्रववस्तु । विन्दति—लभते । निष्फलः—अकारणः । स्थाणोः—
शिवस्य ; पक्षे शाखादिरहितद्रुमस्य ।

(८४) शूली—शिवः शूलरोगी च । मृगयेति अदन्तचुरादिमृगधातोः परस्मै-
पदित्वाभावात् अन्वेषणार्थमृगशब्दान् करोत्यर्थे णिचि मृगीति नामघातीलोटि रुपम् ।
नीलकण्ठः—शिवः मयूरस्य । पशुपतिः—शिवः सिंहस्य । स्थाणुः—शिवः निःशाख-
द्रुमस्य । शिवायाः—पार्वत्याः ग्रन्थाल्याय । जीवितेशः—पतिः । इतवचाः—
निर्व्याक् ।

(८५) त्वलगात्—अग्नेः । वैश्रवणात्—कुबेरात् । रामजनादनाभ्यां—
परशुरामनारायणाभ्याम् ।

(८०) खड्गिभिः—खड्गधारिभिः रचकैः ; पक्षे गण्डकैः । गजैः—हस्तिभिः ; पक्षे वानरविशेषैः । कञ्चुकिभिः—अन्तःपुरचारिभिः कार्यकुशलवृद्धविप्रैः द्वारपालैर्वा ; पक्षे सर्पैः । महिषीभिः—कृताभिषेकाभिः रमणीभिः ; पक्षे महिषस्त्रीभिः । लहिविषां मन्दिरे श्वेऽपि सतीत्यन्वयः ।

(८१) तिसिरारिः—मूर्धः । शङ्कितमानसाः—अस्माकञ्च तिमिरवर्णतया यद्यस्मानपि हन्यादिति भीतचित्ताः । रटन्ति—शब्दायन्ते । प्रगे (अव्ययम्)—प्रत्यये । द्विकाः—काकाः ।

(८२) पक्षग्रहः—उड्डयनपक्षावलम्बनम् । गिरं—वाचं । ध्वाङ्—काक । उभ्राटयन्—अभिनयन् अनुकुर्वन्नित्यर्थः ।

(८४) कुडुम्—नटेन्दुकलाम् अमावस्याम् । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नटेन्दुकला कुडुः” इत्यमरः (सा अमावस्या) । भाव्यति—अमर्षं कुर्वति सति । गूढपुरुषाः—चराः । सम्भ्रान्त—त्वरया । त्वरावशतः ‘अव अव इतः इतः’ इत्येतानि पदानि अनुच्चार्यै कैवलं कुडुः कुडुरिति प्राडुरिति भावः ।

(८५) चक्रवाकनियुनं रात्रौ एकत्र न वसतीति प्रसिद्धिः ।

(८६) कवलितं—सुक्तम् । कन्दर्लं—नवाङ्गरः । कुसुदकीपे—कुसुदकुस-
साभ्यन्तरे । सङ्घरपरिसुक्ता—चक्रवाकविरहिता ।

(८७) जीवनेन—जीविकया जलेन च । कौलव्रतीच्छेदप्रसङ्गः—वंशपरम्परा-
गतनियमभङ्गप्रसङ्गः । परदुःसहः—अतिक्लेशकरः । अतएव चातकः प्राणान्तेऽपि
हृष्टजलं विना नान्यज्जलं पिबतीति भावः ।

(१००) जानीते—अन्धोनिर्धर्गान्धीव्यनिति शेषः । कोलावतारः—वराहावतारः ।

(१०१) कर्दमपानीयं—कर्दममित्रं पानीयमिति मध्यपदलोपी कर्मधारय-
सनातः । सकमकायते—सकमकेति शब्दं करोति सगर्वमिति शेषः । “अव्यक्तानु-
करणाद्” इत्यादिना सकशब्दात् ङाञ् हित्वा, ततो “लोहितादिङान्भ्यः क्यप्”
इति क्यप् ।

(१०२) मझासः—समावासस्थानात् । वादं—स्त्रीकारे । दंदुरः—भेकः ।

(१०५) केकिवर—मयूरराज । गोपालमौलिमुकुटे—श्रीकृष्णस्य सप्तकस्ये मुकुटे ।

(१०६) केका—मयूरस्य कण्ठरवः । कवरी—रमणीनां केशविन्यासः ।
कलापाः—मयूरपुच्छानि । हिजिह्वः—सर्पः । पिशितैः—मांसैः । चित्तवृत्तम्—
मनसि स्थितम्, अभिलषितमिति यावत् ।

(१०७) एतत्—पूर्वोक्तं वचनम् । संचिप्य संसम्भृनात्—अतिलंबया स्वली-
कृत्य । स्त्रीकेन भूयसीऽभिधानं संचिपः । के-का इति वचनेनैव निर्घोषदित्यादि-
वचनानामपि अभिधानं भवतीत्यर्थः । उन्नतशिरः—ऊर्ध्वोन्नतमस्तकं सत् । केका—
“केका वाणी मयूरसे”त्यमरः । रुषा—क्रोधेन । वर्षासु प्रतिपत्नीनां विरहः
अगुचित इति भावः ।

(१०८) सिंहिका—सिंहि ; पक्षे राहुमाता । साययं—आश्रयश्चन्द्रसेन सहितम् ।

(११०) प्रत्याशम्—प्रतिदिशम् । प्रतिपद्गति—प्रतिपथम् । चक्षुर्ध्यामाणः—
गर्हितं चरन् । अध्वगान्—पान्यान् । फेरव—हे शृगाल ।

(१११) मलयजगणैः—चन्दनवृक्षसमूहैः । चुन्निर्वाहः—क्षुधाशान्तिः । प्रयत-
पवनैः—विशुद्धवायुभिः । आक्षीविषः—सर्पः । आशिषि आश्यां वा दंष्ट्रायां विषं
यस्येति व्युत्पत्तिः ।

(११२) एणः—हरिणः । द्वीपी—व्याघ्रः । क्रीडा—शृगालः । वल्गाति—
प्रवेन गच्छति । रुरुः—मृगविशेषः । करिपोतकैः—हस्तिशिवकैः ।

(११३) नीरजराजितं—पद्मसुशोभितम् । सानसं—चिचं ; पक्षे मानस-
नामकः सरोवरः ।

(११४) विकचपङ्कजालिखलत्परागधवलीकृते—विकसितपद्मसमूहभ्यः पतत्-
पुष्पपरागैः शुभ्रीकृते । विवदने—विमुखे । विधौ—विधातरि ।

(११६) दानार्थिनः—मत्तहस्तिनो गण्डनिःसृतं मदजलं पिपासवः । मदाम्ब-
वुद्ध्या—मदेन अन्धा सदसद्विवेकहीना या बुद्धिसया । अनेन भृङ्गदूरीकरणेन
करिवरस्यैव क्षतिर्न पुनर्भृङ्गाणां, यतस्ते हस्तिमदवत् कमलमकरन्दमपि पिबन्ति ।
एकधिन् द्वारे रुद्धे शत द्वाराण्युद्घाटितानि सन्ति याचकानामिति भावः ।

(११७) दलसन्दीहैः—पत्रसमूहैः । कुजन्मनः—कुस्यितं जन्म यस्य स तस्य ;
पक्षे कौ पृथिव्या जन्म यस्य तस्य । कुपुरुषस्य यथा कुजन्मतस्तरोरपीति श्लेषः ।

(११८) अचेवपतितः—अध्यानपतितः । मरुभुवः—मरुपान्तरस्य ।

(१२४) गिलिताकाशाः—गिलितः स्पृष्ट इत्यर्थः आकाशी यैस्ते, गगनस्पग्निनः ।
जगताचतो नन्दनः—जगत्समूहस्य विजगन्मन्ददायकः ।

(१२५) तर्पिताः—प्रीणिताः । वासिताः—सुरभीकृताः । अपहृतुं—परि-
हर्तुम् । ईदृते—चेष्टते । चुत्—क्षुधा । न लगति—न प्राप्नोति । फलाभावात्
क्षुधां निवारयितुमक्षमत्वं क्षुधाचैरगत्या परित्यज्यसे न तु स्नेह्येति भावः ।

(१२६) जगत्प्राणः—वायुः । जीवनं—जलं ; पचे यमद्रुतिका—यमालय-
प्रापिका ; पचे तिलिङ्गी ।

(१२७) अतिमाधुर्येण नितपीयूषस्य पनसस्य कण्टकिफलस्य । मातुलपुचकस्य
—धूसुरपुष्पस्य ।

(१२८) तरलीभवन्ति—आलोकदानाय समन्तात् सञ्चरन्ति । कीकः—
चक्रवाकः । शीकं—चक्रवाकीविच्छेददुःखम् । मत्तमनसः—दृष्टचित्ताः । क्ले—
तदाकारमव्यक्तशब्दम् । कौशिकाः—पेचकाः । सदसद्विवेकविधुरः—भद्राभद्र-
विवेचनाविरहितः । इतीव—इति मत्तेव । मुद्रितवती—निमीलितवती । पद्मेक्षणं—
पद्ममेव ईक्षणं चक्षुः । दिनावसाने प्रकृत्या मुद्रितस्य पद्मस्य इत्यं भावान्तरं
कविरुपैक्षत ।

(१२९) किंशुकी—पलाशतरौ । वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन—वह्निःप्रकटितसुन्दरवर्ण-
विस्तारेण ।

(१३१) शाखेत्यादि—शाखानां सन्तत्या विस्तारेण सन्निरुद्धं समाच्छादितं नभः
गगनं यैस्ते । अविकलैः—अविकृतैः शोभनैरित्यर्थः । आर्त्तिच्छिदः—पीडापनीदकाः ।
दिवदलैः—हं वा त्रौषि वा द्विवाणि, तानि दलानि तैः द्वितदलैः । शालैः—हिमन्तिक-
धान्यस्य । सुमः—प्रशंसामः । तुङ्गतां—औन्नत्यम् । सुकृतिना—पुण्यकर्मणा ।

(१३२) सङ्कोचं—क्षुद्रत्वम् । अञ्चति—प्राप्नुवति । दीनदीनः—दीनेभ्योऽपि
दीनः ।

(१३३) पूरः—जलोच्छ्वासः । तटिनि—हे नदि । तटेत्यादि—तटद्वुमाणां
तीरस्थवृक्षाणां पातनेन यत् पातकं पापं तत् ।

(१३४) उदयन्ते—उद्गच्छन्ति, उत्पद्यन्ते इति यावत् ।

(१३५) मधुरनिस्सनेः—मधुरैः श्रोत्रमुखैः निस्सनेः शब्दैः विधुरं—जलाशेषं
कातरं मामिति शेषः । आश्वसिषि—आश्वस्तं करोषि । आदरात्—आदरं प्रदर्शयत्यर्थः ।

(१३६) नभसि—आकाशे । निरवलम्बे—निराधारे । सौदता—अवतिष्ठ-
मानेन । लदभिमुखेत्यादि—तव अभिमुखं त्वां लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः निविष्टं स्थापितं
उत्तानमुद्धतं अक्षूपुटं येन सथोक्तेन ।

(१३७) विहृत्य—विचरणं कृत्वा । दिग्धचीः—दग्धुमिच्छोः ।

(१३८) श्रीकरवर्षिभिः—सजलकणैः । निस्सनेः—कण्ठध्वनिभिः । उन्निद्रैः—
विकसितैः । असलैः—स्वच्छैः । नीला—प्राप्य । निर्वृतिं—सुखम् । क्षीयधनां—

श्रीकरवर्षिवातादिसम्पदिहीना । वहन्—धारयन् । धन्यः—श्लाघ्यः । चणालो-
च्छ्लात्—विसवितरणव्याजेन । नवेन्दुविशदानि—नवेन्दुर्द्वितीयाचन्द्रः तद्वत् विशदानि
शुभाणि नवेन्दोरुपमानत्वात् सूक्ष्माणीत्यपि प्रतीयते । अस्थीनि—मृणालरूप-
कौकसामि । पद्माकरः—पद्मोत्पादकः सरोवरः । यदा श्रीकरवर्षिवातादिसम्पदो न
सन्ति तदा पद्माकरः सरोवरः स्वस्य मृणालरूपान्यस्थीन्यपि याचकोभ्यो ददातीति म
धन्य इति विशदार्थः ।

(१४०) वद्धः—सेतुबन्धनसमये वानरैरिति शेषः । गिरीत्यादि—गिरिणा
मन्दराख्येण यत् मथनं विलोडनं तेन मुषितमपहृतं सर्व्वस्वं यस्य स देवासुरैरिति
शेषः । परभीतेत्यादि—परध्मात् शब्दोः पञ्चच्छेत्तुरिन्द्रादित्यर्थः, भीतस्य भृधरस्य
मैनाकस्य रचायाम् । दीक्षितः—धृतव्रतः कृतनिश्चय इत्यर्थः ।

(१४१) गुरुतागर्व्वं—अतिगभीरजलत्वेन यद् गुरुत्वं तस्य गर्व्वसं । अन्यस्मात्—
अपरजलाश्रयात् । पीतस्थाः—अर्णवयानारोहिणः ।

(१४२) कङ्गोलिन—महातरङ्गेण वेङ्गिताः चालिता ये दृषदः प्रस्तरखण्डाः तेषां
परुषाः कठोरा ये प्रहारास्रैः । मकराकर—हे हिंस्रजलधरनिलय । प्रस्तराघातेन
रत्नान्वयमन्यमानस्य सागरस्य तदानीं रत्नाकरेति विहाय मकराकरशब्देन सत्त्वोधनं
समुचितमेव । भावमंस्थाः—अवमानितानि मां कार्षीः । कौस्तुभेन—तन्नाम्ना विशु-
द्धः स्वयन्नेष्टतममणिविशेषेण । तव नाम—रत्नाकर इत्यर्थः ।

(१४३) वारा—जलानाम् । पूर्णो निलयः—अशून्य आधारः । वण्णा—अन्न
धनलिप्ता । ताम्यत्तिनिमकरं—ताम्यन्तः खिद्यमानाः तिमिनकरा यद्य तथाभूतं
सन्तम् । सुनिः—अगस्त्यः ।

(१४४) व्रजतः—विणसमीपं गच्छतः । पाथोनिधे—हे समुद्र । आन्तरं—
अन्तर्गतं तवेति शेषः । आवहेयाः—कुर्याः । 'न कदाचिदेनं विधरेरित्यर्थः ।

(१४५) ध्वान्तौघः—अन्धकारसमूहः । निर्व्वान्ति सूर्य्योपलाः—सूर्य्यकान्तादयो
मणयः निर्व्वान्तिता लभन्ते । ये—पेचका इत्यर्थः । ध्वाञ्जभिया—काकभयात् ।

(१४८) इयं हि लौकिकी रीतिर्यद् वदन्तिष्ठति मुक्तश्च धावतीति । अत्र तु
तद्दे परीत्यमिति । .

(१४९) यस्य हृदयं नास्ति स कथं स हृदयो भवतीति विरोधाभासः । तत्-
परीहारस्तु उदरचिन्तापराङ्मुखत्वादुन्नतसना इत्यर्थकरणत्वात् ।

(१५०) अन्तकः—यमः । अन्तकालं—मृत्युसमयम् । सप्तमर्षस्य—मृणदासः ।

(१५२) तेज—तेजीयसां तेजसा । तेजीयसां—तेज इति शेषः । न—सह्य
मिति शेषः । सिकता—वालुका ; रवितेजसा तापिता इत्यर्थः ।

(१५३) जहत्—परित्यजन् ।

(१५४) अवयः—मेघाच्छागला वा । केवलकवयः—विद्यारहिताः कविता-
लेखकाः । केवलं वीराः—विद्यासम्पन्नाः कवितारचनानभिज्ञाः । कौराः—शुक-
पक्षिणः । वीराः पण्डितकवयः—ये जनाः पण्डिताः कवितारचनाशक्तिसम्पन्नाश्च त
एव वीराः सर्वेषां जेतारः इत्यर्थः । अवमन्ता—अवमाननाकारी । गवयः—गोवत्
पशुविशेषः वानरविशेषो वा ।

(१५५) कुशलेः—दक्षैः अश्वचालनानिपुणैरित्यर्थः ।

(१५६) अणुः—क्षुद्रः अल्प इति यावत् । नितरां—सग्यक् । तक्रस्य—
'बोल' इति यस्य प्रसिद्धिः तस्य ।

(१५७) बोधयन्ति विज्ञापयन्ति । लोकाणां—लीकाणां मध्ये, निर्झरणे षष्ठी ;
लीकाणां दर्शयन्तीति वा अन्वयः, तत्र कर्मणि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । अदातुः—
क्षपणस्य ।

(१६०) सृदां—सृत्तिकानाम्, कर्मणि षष्ठी । सुदे—आनन्दाय ।

(१६१) दशमी ग्रहः—नवम्यो ग्रहेभ्यो विलक्षण इत्यर्थः ।

(१६३) सिद्धपुरुषो हि स्वमहिम्ना सर्वं पश्यति, तन्तु न कोपि द्रष्टुं शक्नोतीति
साध्यम् ।

(१६४) विद्वणकवेः प्रपितामहो भट्टमुक्तिकलस इति विक्रमाड्देवचरिते-
ऽष्टादशसर्गे निर्णीतम् । “बन्दी दिगुरपि चाहं मदगेहे नित्यमव्ययीभाव” इति
वद्वदेशीयः पाठः ; तत्र इदं मिथुनमस्यास्तीति अर्शआदितात् अच् । दिगुः—द्वौ
गावौ यस्य सः । सवन्दः—स्त्रीपुरुषरूपव्यक्तिद्वयात्मकः । अव्ययीभावः—व्ययाभाव-
सम्पन्नः । तत्पुरुष.....वहुव्रीहिः—हे पुरुष तत् कर्म धारय कुरु येन अहं बहुव्रीहिः
बहुधात्यसम्पन्नः स्याम् ।

(१६५) मुषली—गृहगोधिका, 'टिक्टिकी' इति भाषा । अर्तु—प्राणान् ।
ज्वातन्तुः—कर्णनाभजालम् ।

(१६६) विकसामि—अद्य त्वया धननादाय आगन्तव्यमिति मत्वा द्रष्टव्यमि
त्यर्थः । सङ्कीचन् सपैमि—अद्यापि नागतमिति दुःखमनुभवामीत्यर्थः ।

(१६६) दूये—खेदं प्राप्नोमि । मणिकङ्कणवर्जितम्—मणियुक्तं यत् कङ्कणं तेन वर्जितम् । परम्—अत्यन्तम् । मणिकङ्कणवर्जितम्—मणिकं मृन्मयपात्रं, 'लाला' इति भाषा ; कणवर्जितम् धान्यकणरहितम् ।

(१६८) कर्णान्तं—श्रुतिसुखदम् । सूक्तिरसं—कविवचनमाधुर्यम् । कैलिवनं—क्रीडाकाननम् । क्रमेलकः—उष्ट्रः ।

(१७०) सुनिष्ठातः—सुनिपुणः, वेदान्तशास्त्राणां निश्चलनिगूढतत्त्वविदपि । मैनाकः—तदाख्यो गिरिः । स च पर्वतपक्षच्छेदेन प्रवहत् पुरन्दरभयात् समुद्रं प्रविशेति पौराणिकी वार्त्ता । मार्दवं—समुद्रे चिरमञ्जनेनाप्यवयवशैथिल्यात् कोमलत्वम् ।

(१७१) सिवोदये—सिवस्य सुहृदः ; पत्ने सूर्यस्य । उदये—अभ्युन्नतौ ; पत्ने प्रकाशे । ग्लानिं—मालिन्यम् । दीपागमे—दीपस्य अनिष्टस्य आगमे उपस्थितौ ; पत्ने दीपा रात्रिः तस्या आगमे । सन्धन्मात्रेण—सम्पर्कमात्रेण । दहति—अनिष्टमाचरति ; पत्ने भस्मीकरोति ।

(१७२) आविष्कृतान्—अन्यैरुक्तान् । कलयन्ति—सामिनिवेशं शृण्वन्ति । तूष्णीं—मौनमवलम्बेत्यर्थः । दुश्चेतसः—खलाः । ननु—अवधारये । रागात्—अनुरागात् । नली व्याधानां पश्चिवेधनशरविशेषः । सप्तानां नलानां सप्ताहारः समनली ; निजा समनली ताम् ।

(१७३) आश्रायहयस्तैः—आश्राकुम्भीरैः कवलीकृतैः ।

(१७४) दशपुत्रपुत्रिणौ—दशभिः पुत्रैः पुत्रवती, जीवदशपुत्रजननी इत्यर्थः ।

(१७५) स्मृतिहता—विधावा । हृत्तिः—जीविका । प्रायः—बाहुल्येन ।

(१७६) यतः व्रतानुरोधात्, सेवकस्य तु द्वयाभावात् । पापधर्मजं पार्थक्यं—सेवकस्य पापजनितः यतस्तु धर्मजनितः प्रमेदः ।

(१८१) हरिः—घोटकस्य । "हरिरिन्द्रो हरिर्मानुर्हरिर्विष्णुर्हरिर्मरुत् । हरिः सिंहो हरिर्मेक्री हरिर्वाजो हरिः कपिः । हरिरंशुर्हरिर्भीरुर्हरिः सोमो हरिर्यमः । हरिः शुक्रो हरिः सर्पः स्वर्णवर्णो हरिः श्रुतः"—अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । स्पर्द्धा—विवादः । विदुषा—पण्डितेन सहैत्यर्थः । तथाच—“समुन्नयन् भूतिमनाख्यसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं मद्यात्मभिः ।”—इति किराति ।

(१८२) दारान्—अत्र दारशब्देन लक्षणया दारगतरूपलावण्यादिकं बोध्यव्यम् । तच्च अपत्यजननानन्तरमेव नश्यतीति । यदा सत्यदानाद्यनुरोधेन पत्नी पतिं परित्यज्य पुत्रसमापे प्रायी वर्धत इति पुत्रस्य दारहारकत्वम् ।

(१८४) याचकं प्रार्थनां कुर्वाणं जनं लोकः अर्थिनं धनवन्तं वदति ; वस्तुतः अर्थयते इति अर्थो तम् । रक्षाकर्तारं जगत्यालकं विश्वं जनाईनं लोकपीडकं कथयति ; वस्तुतः जननामानमसुरम् अर्द्धितवान्, जनैः अर्द्धते प्रार्थ्यते इति वा जनाईनः तम् । संहारकं संहारकर्तारं देवश्च शिवं मङ्गल निदानं वक्ति ; वस्तुतः जगत्संहार एव शिवस्य कार्यम् । लोकः सुवि जगति निरङ्कुशः निरर्गलः ।

(१८६) रसभावोद्धटाः—रसभावीत्कृष्टाः । नवायत्ने—नवा इव आचरन्ति ।

(१८७) नयः—नीतिः । दाह्यं—वहुषु कार्येषु पटुत्वम् । नावसीदति—न दुःखमनुभवति ।

(१८८) एतत् पूर्वोक्तं विविधं दानं । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” (पा १।२।६८) ; इति क्लीबत्वं पाचिकमेकत्वञ्च । भक्तदानैः—भद्रदानैः ।

(१८९) यथा काचिदालिका प्रांशवच्चात् पुष्पाणि चेतुमशक्तुवती दण्डेनाहत्य बलाद् गृह्णाति तद्वदिति व्यन्यते ।

(१९०) चेतनी यदि जनः—धनं धनं धनमिति वदतीति शेषः ।

(२०१) मृतं—मरणं, नपुंसके भावे क्तः । अमृतायते—अमृतमिव आचरति ।

(२०४) कुम्भोद्भवेन मुनिना—कुम्भजातेन ऋषिणा अगस्त्येन इत्यर्थः ।

(२०५) अव्ययेभ्यः—न विद्यते व्ययी येषां तेभ्यः कृपणेभ्य इत्यर्थः ; पचे अव्यय-शब्देभ्यश्च । अर्थान्—धनानि ; पचे अभिषेयानि । सहस्रशः—अनेकानि, अव्ययान्यनेकार्थानौति स्मरणात् ।

(२०६) अन्तराद्यो विघ्नः तेन परियुक्तः । दुर्द्दिनं—मेघाच्छुद्धदिनं “मेघाच्छुद्धेऽङ्गि दुर्द्दिनम्” इत्यमरः ।

(२०८) अपूर्वैव—अपूर्वा अभिनवस्वरूपा एव तिष्ठतीति शेषः । अपूर्वत्वं विवृणोति तरन्तीत्यादिना । अधःस्थिताः—निम्नदेशवर्तिनः अध्वनता इत्यर्थः । तरन्ति—ज्ञानीपदेशेन संसारक्लेशं नानुभवन्ति । उपरिवर्तिनः—मर्त्यादां लङ्घयितु-कासाः । सज्जन्ति—ज्ञानीपदेशं विना अधोगच्छन्ति ; पचे सुगमम् ।

(२१०) अनामा—अनामिका, अङ्गुरीयधारणोपयोगिनी अङ्गुली ।

(२१२) ब्रह्मन्—भगवन् । दिवजन्मनां—दिजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो जन्म येषां तेषाम् ब्राह्मणानामित्यर्थः ।

(२१५) गृह्णिष्याः—भाष्यापेक्षया, “पञ्चमी विभक्ते” इति विभक्तनिर्द्धारः पञ्चमी । कौस्तुभः—समुद्रमन्यनजातत्वात् लज्जयाः सीदरत्वं कौस्तुभस्य ।

(२१६) यत् स्वल्पनपि धनं लभ्यते तदेव बहु मन्यते इत्यर्थः ।

(२१७) भूभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च तुष्टिकरौ । एकधर्माणौ एकः अभिन्नः धर्मः भूभृत्तुष्टिकरत्वरूपो ययोस्तौ । “धर्मादनिष् क्वलात्” (पा ५।४।१२४) इति बहुव्रीहौ समासान्तः अनिच्प्रत्ययस्तेनैव नान्तत्वं । तयोः करीन्द्रस्य रैफस्य कवीन्द्रस्य वकारस्य भेदः पार्थक्यं ; पक्षे रवय रवय तौ तयोः इति एकशेषे रवौ कण्डस्वरौ तयोर्भेदः ।

(२१८) यथा कस्याचित् कुरङ्गदयिताया अतिलोभं जीवितं सिंहशार्ङ्गख्योरन्तर-
नासाय नातिधिरमुत्कृहति स्यात् तद्वत् सुकवितापि नैयायिकवैयाकरणयोः स्थूल-
हस्तावेलेपान् परिहरन्तौ नास्यदं लब्धुं शक्नोति सुधीसमाजेषु ।

(२१९) साधुसमीपे श्लोकः असाधुसमीपे च श्लोक इति भावः ।

(२२४) दृषीकप्रले—इन्द्रियसमूहे । दूने—दुःखिते ।

(२२७) सारमेयाः—कुङ्कुराः । एणौ—हरिणी । शवकैः—शिशुभिः ।

(२२८) संसारे शयने—संसाररूपशय्यायां अविद्यामयीं मायामयीं निद्रां लब्ध्वा
हे चित्तं त्वं विघूर्णितं सत् इमान् पूर्वोक्तान् बहुविधान् स्वप्नान् पश्यसि ।

(२२९) निःसारपदवी—निःसरणमार्गः ; वह्निर्गमनपथ इत्यर्थः । दवीयसी—
अतीव दूरवर्तिनी । अन्तरा—मध्ये । मदिरैक्षणा—कामिनी ।

(२३१) अशनं—खाद्यद्रव्यम् । वसनं—वस्त्रम् । मे मे कुर्वाणम्—मम मम
इति कुर्वाणम् ; पक्षे मे-मे इत्याकारं धनिं कुर्वाणम् । कालवकः—काल एव वकः
व्याघ्रः । पुरुषात्मम्—पुरुष एव अजः कागः तम् ।

(२३२) रामेय त्वरस्वेति सीता कथिताऽभूदित्यन्वयः ।

(२३३) शान्तिरूपया कन्यया लसन् विराजमानः कण्ठो यस्य । मन एव स्थाली
पात्रं तव मितलनौ करौ यस्य । विपुरारिपुरदारि—शिवगृहदारे ।

(२३४) पुनःपुनः—वारंवारम् । स्वसन्निधिं—स्वनिकटम् । मन्दकन्दुकवत्—
नौचकन्दुकवत् नरः स्त्र्योः यमस्य क्रीडनकं क्रीडार्थवस्तु ।

(२३५) निदाघः—उत्तापः । “निदाघो यौगकाले स्यादुभस्ते दाम्बुनोरपि”
इति मेदिनी । अलं—समर्था ।

(२३६) वलिकल्पितः—देवताये बलिरूपेण कल्पितः उपस्थापितः मेघः
यथा मूर्ध्नि शिरसि न्यक्तं उत्सर्जनार्थं प्रदत्तं दूर्वाक्षताद्यं मुदा आनन्देन
अति खादति ।

(२३७) पथ्येणाथि—परिणीता । परिपूर्वकात् नौधातोः कर्मणि लुङ् ।
जनकस्य—मिथिलाधिपतेः ; पत्ने पितुः । अजवंशजन्मनः—अजस्य दशरथपितुर्वंश
जन्म यस्य तस्य ; पत्ने कागवंशजातस्य ।

(२३८) उपनेवम्, उपचक्षुः—‘चक्ष्मा’ इति भाषा ।

(२४१) स्वजनकं—निजपितरं स्वम् ; कसूर्याः स्वगनाभिजातत्वात् ।

(२४२) जीवनदानैः—जलदानैः ; पत्ने निजप्राणदानैः । तर्षामर्षं—तर्षस्त्वया
तज्जनितः अमर्षः असहिष्णुता तम् ।

(२४४) घोषयन्ती—अस्मौति शेषः ।

(२४५) द्वाविंशदिति—द्वाविंशत् दशना दन्ता त एव हेविणः श्रवणः तेषां
मध्ये । दशनैर्किंहा दृश्यते इति तेषां हेवित्वम् । शिचितमिति णिजन्तप्रयोगः ।

सञ्चारकौशलम्—श्रुतमध्ये विचरणनैपुण्यम् ।

(२४६) गमनम्—प्राप्तिः आगमनमित्यर्थः ।

(२४७) सर्वं ते न्याय्यं किन्तु गुञ्जया कनकतुलना न ते न्याय्या इति ।

(२४८) कीटिद्वयस्य—कीटिरग्रभागः तस्या इयं तस्य ; पत्ने द्विकीटिसंख्यक-
धनस्य । सद्वंशजं—उत्तमवैष्णवात्मम् ; पत्ने उत्तमकुलसम्भूतम् । नतं—अवनतं ।
असद्वंशजं—निकटवैष्णूपन्नः ; पत्ने दुःकुलप्रभवः । लक्षः श्रव्यं तस्य लाभामिश्रइया
तत्प्राप्ताशया स्वः ; पत्ने लक्षसंख्यकधनलाभाशया ।

(२५०) पयोधरपदं—मेघत्वम् । ज्वलनस्य—स्वीत्यादकस्य वज्रेः । स्वबन्धु-
जनम्—अनन्तादेव धूमोत्पत्तेरिति भावः ।

(२५१) अनन्तः—विष्णुः ; पक्षे असंख्या जनाः । पुनर्भवः—पुनर्जन्मः ; पक्षे नखः । नखरञ्जनी—‘नखन्’ इति भाषा ।

(२५२) भूसुराः ब्राह्मणाः सूरयः पण्डिताश्च तेः सेवितम् । सहस्रिः सेवितत्वात् सहस्रं नखस्य प्रकटितम् ।

(२५३) प्रतारणाय—प्रकर्षेण नद्यादेः पारणयनाय ; पक्षे प्रवञ्चनाय । दारुणा—काष्ठेन करणेन ; पक्षे निष्ठुरा (जिह्वाविशेषणम्) ।

(२५४) स्नेहः—तैलं ; पक्षे आसक्तिः । पात्रं—सत्पात्रं ; पक्षे आधारः ।

(२५५) द्विषम्—शत्रुम् । अग्निनीतं—दुरन्तम्, अवाध्यमिति यावत् । शरणागतं—गृहीताश्रयम् । दलयति—पौष्टयति ।

(२५६) सदृगुणः—उत्तमगुणविशिष्टः ; पक्षे सूत्रबद्धः । वंशीङ्गवः—वीणात्पन्नः ; पक्षे सत्कुलजातः ।

(२५७) रसनेन—निह्नया । “रसनं ध्वनिते स्वादे रसज्ञारास्त्रयोरपि ।”—इति हेमचन्द्रः । एङः—वधिरः । “स्वादेडे वधिरः ।”—इतिः अमरः । अवनाटः—चिपिटनासः । “अवटीटोऽवनाटश्चावभटो नतनासिके ।”—इत्यमरः ।

(२५८) (क) आबोपितः—सम्यक् क्रोधितः । मधुरं हि—मिष्टवचनमेव । रीति—ब्रवीति । उद्गिरति—उद्गिरति । “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित्” इति आत्मनेपदम् ।—इति संचितसारः ।

(ख) साधुरैव—प्रकृत्या साधुरित्यर्थः । मधुरं हि—मधुरमेव । “अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते” इति भावः ।

तृतीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

पृष्ठाङ्कः

विषयः	१
देवता-तरङ्गः	१
परब्रह्म	२
ब्रह्मा	२
सरस्वती	३
वीणा	३
संस्कृत-भाषा	३
विष्णुः	४
विष्णुलीला	४
लक्ष्मीः	४
लक्ष्मी-चरित्रम्	७
रामचन्द्रः	७
सीता	८
दशरथः	८
हनुमान्	८
रावणः	१०
अहल्या	१०
अग्रन्यः	११
कृष्णः	११
वाल्मीकीयः	१२
कृष्णलीला	१३
सुरली	१३
नृपुत्रम्	१३

विषयः	पत्राङ्कः
हरिनामकीर्तनस्थ-मृदङ्गः ...	१४
कृष्णविरहे गोकुलावस्था ...	१४
राधिका ...	१५
गोपी ...	१७
नन्दः ...	१७
यशोदा ...	१७
द्रौपदी ...	१८
दशावताराः ...	१८
शिवः ...	१८
शिवलीला ...	१९
पार्वती ...	२२
शक्तिलीला ...	२३
गङ्गा ...	२५
गङ्गालीला ...	२८
गणेशः ...	२८
कार्तिकेयः ...	२८
भृङ्गी ...	२९
तीर्थ-महिमा ...	२९
काशी ...	२९
वृन्दावन-वाराणसी ...	३०
मूर्ति-समष्टिः ...	३०
मूर्तिवयम् ...	३०
रामकृष्ण-मूर्तिः ...	३१
हरिहर-मूर्तिः ...	३१

विषयः

पत्राङ्कः

अर्जुनारौश्वर-मूर्तिः ... ३२

गौरीशौरि-मूर्तिः ... ३३

प्रश्नोत्तराणि ... ३४

(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि ... ३४

(२) कृष्णनन्द-प्रश्नोत्तराणि ... ३४

(३) कृष्णयशोदा-प्रश्नोत्तराणि ... ३४

(४) कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि ... ३५

(५) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ... ३५

(६) दुर्गागणेशकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ... ३६

(७) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि ... ३६

(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ... ३६

(९) राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि ... ३७

(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि ... ३८

(११) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ... ३८

(१२) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ... ३९

(१३) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ... ३९

(१४) विश्वसागर-प्रश्नोत्तराणि ... ४०

(१५) सीतारावण-प्रश्नोत्तराणि ... ४०

(१६) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ... ४१

जीव-तरङ्गः ... ४२

राजा ... ४२

राजसभा ... ४३

मन्त्री ... ४३

साधारणराज-स्तुतिः ... ४४

विषयः	पत्राङ्कः
विशिष्टराज-स्तुतिः	४५
(क) हिन्दु-राजगणः	४५
अनङ्गभीमः	४५
हणचन्द्रः	४६
गङ्गागोविन्दः	४७
नन्दकुमारः	४८
नवहणः	४८
प्रतापादित्यः	४९
राजसिंहः	४९
वडनान-राजः	५०
वीरवलः	५१
(ख) मुसलमान-नवावगणः	५१
अलीवर्द्दी	५१
सिराजद्दौला	५२
(ग) मोगल-सम्राट्गणः	५२
बाबरः	५२
आकबरः	५३
शेरशाहः	५३
जाहाङ्गीरः	५३
नाजाहानः	५४
दारा	५४
कवि-समष्टिः	५५
विशिष्ट-कविः	५७
कालिदासः	५७

विषयः

पत्राङ्कः

दण्डी	५८
पण्डितराज-जगन्नाथः	५८
पाणिनिः	५९
वाणभट्टः	५९
भवभूतिः	६०
भारविः	६०
साधः	६०
सातङ्गदिवाकरः	६१
सुरारिः	६१
यशोवर्मा	६१
वाल्मीकिः	६२
विकटनितम्बा	६२
व्यासः	६२
श्रीहर्षः	६२
जन्तु-वर्गः	६३
अश्वः	६३
इलिशः	६४
उष्ट्रः	६४
काकः	६४
कोकिलः	६५
चक्रवाकः	६६
चक्रवाकी	६६
चातकः	६६
घेनुः	६७
वकः	६७

विषयः			पत्राङ्कः
मेरुः	६८
वमरः	६८
मत्स्यरङ्गः	६९
मशकः	६९
महिषः	६९
राघवः	७०
रहः	७०
रफरः	७१
शुकः	७१
चर्पः	७१
सिंहः	७२
हंसः	७२
हत्ती	७३
उद्भित्-तरङ्गः	७४
सामान्य-हृद्यः	७४
आसः	७४
कदली	७४
कस्तूरः	७५
चन्दनः	७५
सम्पकः	७६
ताम्रलम्	७६
तालः	७७
वपम्	७७
धुतूरः	७७

विषयः

पत्राङ्कः

निम्बः	७८
पद्मम्	७८
पलाण्डुः	८०
वदरी	८०
मन्दारः	८०
शालिः	८१
शाल्मलिः	८१

स्वभावोक्ति-तरङ्गः

(क) पर्वतः

मन्दरः	८२
मलयः	८२
मैनाकः	८३
विन्ध्यः	८३
सुमेरुः	८३
हिमालयः	८४

(ख) जलाशयः

क्षपः	८४
तडागः	८४
सागरः	८५

(ग) ऋतुः

शीतः	८५
वर्षाः	८५
शरत्	८६
हेमन्तः	८६

विषयः

पत्राङ्कः

शिशिरः ... ८६

वसन्तः ... ८७

(घ) काल-विशेषः ... ८८

प्रभात-वर्णनम् ... ८८

सूर्योदय-वर्णनम् ... ८८

सूर्यास्त-वर्णनम् ... ८९

सन्ध्या-वर्णनम् ... ८९

चन्द्रोदय-वर्णनम् ... ९०

(ङ) मर्यादायः ... ९०

मणिः ... ९०

शङ्खः ... ९०

स्वर्णम् ... ९१

मेघः ... ९२

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ... ९३

(क) निन्दा-तरङ्गः ... ९३

असन्तोष-निन्दा ... ९३

आत्मगौरव-निन्दा ... ९३

उदर-निन्दा ... ९४

कलिकाल-निन्दा ... ९४

कुपुत्र-निन्दा ... ९५

कुभृत्य-निन्दा ... ९५

कुवैद्य-निन्दा ... ९६

कुसंसर्ग-निन्दा ... ९६

कृतघ्न-निन्दा ... ९६

विषयः

पत्राङ्कः

कृपण-निन्दा	६७
गृहविशेष-निन्दा	६८
जानाह-निन्दा	६८
टीकाकार-निन्दा	६९
दार्ष्ट्र्य-निन्दा	६९
दुर्जन-निन्दा	१०५
द्विपत्नीक-निन्दा	१०७
धनि-निन्दा	१०८
निर्गुण-निन्दा	१०९
निलंज-निन्दा	१०९
नीच-निन्दा	१०९
परिजन-निन्दा	११०
पुत्र-निन्दा	११०
भिक्षा-निन्दा	११०
मद्यपान-निन्दा	१११
मूर्ख-निन्दा	१११
लोभ-निन्दा	११२
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	११२
उद्भटकविता-प्रशंसा	११२
उद्यम-प्रशंसा	११४
गुणज्ञ-प्रशंसा	११४
गृहि-प्रशंसा	११४
क्षान्न-प्रशंसा	११५
तेजस्वि-प्रशंसा	११५
दया-प्रशंसा	११५

विषयः			पताङ्कः
दाढ-प्रशंसा	११६
दान्यत्यप्रेम-प्रशंसा	११६
दुःख-प्रशंसा	११७
धन-प्रशंसा	११७
धनि-प्रशंसा	११७
धर्म-प्रशंसा	११८
प्रखित-प्रशंसा	११८
परोपकार-प्रशंसा	११८
प्रेम-प्रशंसा	११८
ब्रह्मतेजः-प्रशंसा	१२०
भक्ति-प्रशंसा	१२०
मनस्वि-प्रशंसा	१२१
महत्त्व-प्रशंसा	१२१
मीन-प्रशंसा	१२१
विद्या-प्रशंसा	१२२
स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा	१२२
सहाय-प्रशंसा	१२३
सुकवि-प्रशंसा	१२३
सुजन-प्रशंसा	१२४
सुपुत्र-प्रशंसा	१२५
सुवंश-प्रशंसा	१२६
सुसंसर्ग-प्रशंसा	१२६
स्यानमहिम-प्रशंसा	१२७
रस-तरङ्गः	१२७
(१) शृङ्गार-रसः	१२७

विषयः	पत्राङ्कः
(२) वीर-रसः	१२८
(३) करुण-रसः	१२८
(४) अद्भुत-रसः	१२८
(५) हास्य-रसः	१२८
(६) भयानक-रसः	१३०
(७) वीभत्स-रसः	१३०
(८) रौद्र-रसः	१३०
(९) शान्त-रसः	१३१
अनित्यता	१३१
अनुतापः	१३१
कर्म्मफलम्	१३१
कालचरिवम्	१३२
दैवबलम्	१३२
प्रार्थना	१३३
विषय-दृष्ट्या	१३४
वैराग्यम्	१३५
विविध-तरङ्गः	१३५
प्रथम-विन्दुः	१३५
प्राचीन-शिलालिपिः	१३५
(१) पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्	१३५
(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम्	१३६
(३) वडनगरस्थ-गोपालमन्दिरम्	१३६

विषयः	पन्नाङ्कः
(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ...	१३७
द्वितीय-बिन्दुः ...	१३७
(१) अपङ्गुति-कविता ...	१३७
(२) कूट-कविता ...	१३८
(३) गणित-कविता ...	१३८
(४) चित्र-कविता ...	१४०
(५) प्रहेलिका-कविता ...	१४०
(६) समस्यापूरण-कविता ...	१४१
तृतीय-बिन्दुः ...	१४३
कलिकाता-‘संस्कृत-कलेज’-निराकृति-प्रस्तावः ...	१४३
कृष्णः ...	१४५
इक्षुम् ...	१४६
तमाखुः ...	१४६
तुलादण्डः ...	१४६
नखम् ...	१४७
प्रदीपः ...	१४७
मध्यस्थः ...	१४७
मूर्ख-पण्डित-पार्थक्यम् ...	१४८
साधारण-नीतिः ...	१४८
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ...	१४८
सभावाक्यान्तम् ...	१५०
स्वर्णकारः ...	१५०

तृतीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
(अ)		अङ्गं दानववैरिणां गिरिजया	... १३७
अगन्तव्यं शम्भूता वयं वातापि	... १३४	अलं हिमानीपरिदीर्घगात्रः	(ख) २४०
अङ्गक्षीणिशशाङ्केन्दुसन्मिते	(ख) ३७८	अल्पीयसैव पयसा यः	... ३३६
अङ्गुल्या कः कपाटे प्रहरति	... ८६	अव्याद वः करणोरणो	(क) (ख) ३८४
अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विवाङ्मरपरी	... १७४	असाधुः साधुर्वा भवति	... ४०८
अतुं वाञ्छति वाहनं गणपते	... ५३	अग्नं गच्छसि गच्छ वत्सनि तव	... २२१
अत्युच्चशृङ्गोपरि तुङ्गवृक्षात्	... ३४५	अप्तं गते भास्वति नाम्भकारान्	... ३५३
अध्वन्यध्वनिं भूतहः फलधृती	... २१५	अप्तं गतोऽयमरविन्दवनैकादन्तुः	... १८४
अनुकूलभावमथवा प्रतिकूलत्वं	... १४८	अस्थाने पतितः स उड्गटरसो	... ३१५
अनुसरति करिकपीलं भ्रमरः	... १८२	अस्मिन् संल्लुतपाठसमसरसि	(क) ३८१
अपसर परभृत दूरं गोष्ठीयं	... १८२	अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्ग	१६८
अपसर नधुकर दूरं परिमलवहुले	१८१	अहो मे सौभाग्यं जन च	... १५७
अस्मिं गोपदवत् पविं यवमवत्	... ३८७	(आ)	
अमी पुरस्याः सकलाः सुनिद्रिताः	३५	आकार्षन्निव गां वननिव खुरौ	... १७७
असुखिन्नुद्याने विहगखल एष	... ३४१	आगच्छति यया लक्ष्मीर्नारिकेल	... १५
अमृतं नधुरं सम्यक्	(२ ख) ३८१	आचक्षहे तव किमव्यतनीमवस्थां	२३०
अनुजमसुनि जातं कचिदपि	... ७७	आदाय मांसमखिलं स्तनवर्जमङ्गान्	३६१
अर्यान् केचिदुपासते लपणवद	... ३४७	आपाणिग्रहणादतिप्रणयिनी	... ७

श्लोकायांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकायांशः	श्लोकाङ्कः
आरम्भगुर्वी चयिणी क्रमेण ...	४०५	(ए)	
आलीर्वाद्दिनवावमप्यय नवहीमे ...	१४०	एका भाव्या प्रकृतिमुखरा ...	१३
आविकृतैर्देशभुजैर्देशदिग् ...	६६	एकोत्पत्ती प्रकृतिधवलौ मुन्दरौ ...	२४८
आशालताच्छेदनमन्तरेण ...	२५४	एकोज्यं पृथिवीपतिः क्षितितले ...	३२४
आसिच्य पञ्चतकुलं तपनोष्मततं ...	२५१	एषा ते हर का सुगाति कतमा ...	११६
आहत्याहृत्य मूर्धा द्रुतमनुपिबतः ...	१८८	(औ)	
आहारं बडवानलस्य शयने यः ...	२६०	औदार्यं भुवनतयेऽपि विदितं ...	२१०
आह्वानेषु गृहीतमौननियमः ...	२६१	(क)	
(इ)		कः कर्णारिपिता किमिच्छति (क) ३८६	
इत्तुचे चक्रवाकं वचनमनुदिनं ...	१३६	कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसङ्गाद् (क) २४०	
इन्दुः क क च सागरः क च रविः ...	३३४	कमलश्रीहरयन्त्रः पूर्णचन्द्रस्ततोधिकम् २७३	
इष्टं कार्त्तिकदर्शनेन गुणितं रुद्रेण ...	३८५	कम्पं चम्पक मूञ्च याचकगणैः ...	२१३
इष्टं स्वाभ्युत्थं युद्धं सुखयमव्यस्यतं ...	३८६	करैरेवाल्युगैः प्रतपति रघूनां ...	२२
इष्टं बाणगुणं सुखेन सहितं ...	३८७	कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितं ...	१४३
(उ)		कर्पूरधूलिरचितालशालः ...	२२२
उद्धरेप तरुः फलञ्च विपुलं ...	१६६	कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति ...	१२३
उत्कृत्यं ज्वलितां शवात् कवमपि ...	३६६	कवयः कालिदासाद्याः कवयो ...	१५६
उत्कृष्टमभ्यसज्जन्यजनेषु मैत्री ...	४०७	कवयति पण्डितराजो कवयन्त्येऽपि ...	१६०
उत्तिष्ठक्षणमेकमुद्धह सखे दारिद्र्य ...	२७८	कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादि ...	१७०
उत्तुङ्गैस्तमिः किमेभिरखिलैः ...	२१६	कवीन्दु नौमि वाञ्छीकिं यस्त ...	१७२
उत्फुल्लेन्दोवराक्षी ...	१८	कष्टं दृष्टं त्वया नो जननि ...	६३
उन्मत्त धूर्तं तस्मैन्दुनिवासयोगे ...	२१७	कम्पं बालितनूद्भवो ...	१०६
उपना कालिदामस्य भारवे ...	१६६	कम्पं ब्रह्मसपूर्वः क च तव वसतिः ...	८८
उपादाता यावत्र भवति गुणानां ...	३३२	कम्पं भोः कविराशि तत् किमु ...	२८२
उभौ पक्षौ गुरू भुवि विधति ...	३५०	कम्पं भो निशि केशवः शिरसिजैः ...	१०१

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

कक्षां शिरसि निधत्ते को वा ... ३८४

चारं वारि न चिन्तितं न गणिता ... १८३

कस्याथिद् वाचि कैथिन्ननु यदि ... १४४

चितीशानां कोषान्तरतिमिरदोष ... २४७

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो ४०८

द्युत्तृषाशास्त्रयो दारा भवि ... २७६

काचित् कान्ता विरहविधुरा (च) ३८०

चौणी यस्य हिरण्ययी मणिमयः ... २३२

कामः को मे पुरस्तादिति वदति मुहुः ३०३

(ख)

काव्ये भव्यतमेऽपि विघ्ननिवर्हः ... २८६

खशून्यमित्रशाके श्रीभवानी ... ३८१

किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः ... १८१

खिन्नं खेन समुद्गटेन सरसं ... ३१४

किं गोवं किमु जीवनं किमु ... ५५

खोदापादारविन्दद्वयभजनपरो ... १४१

किं गौरि मां प्रति कया ननु ... ११३

(ग)

किं पाद्यं पदपङ्कजे समुचितं ... ११

गङ्गाजलं शिरसि ते हैमवती ... ५०

किं ब्रूमस्वा यगोदे कति ... ४७

गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य ... १८०

किं हारैः किमु कङ्कणैः ... ३१६

गङ्गावासे विधिश्रुत्यनुगतसुकृत ... ३८२

कीटगृहं कुटिलोऽन्तः कठिनः ... १८७

गङ्गे विदोषनाशाय त्वयि ... ७५

कुन्दकुञ्जमनुं पश्य पुष्पितं ... १०३

गतं तद् गान्धीर्थ्यं तटमपि चितं ... २०३

कुम्भः परिमितमम्भः पिवत्यसौ ... ३५१

गाङ्गमस्तु सितमस्तु यामुनं ... २०२

कृजति किल कोकिलकुल ... ४३

गावं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता ... ३६८

कृजन्तं रामरामेति मधुरं ... १७१

गिरौशि प्रत्युपे निशि च दिवसान्ते ... ६७

कृष्ण त्वं नवयौवनीऽसि चपला ... ८३

गुणप्रयुक्ताः परमर्मभेदिनः ... ३५४

कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु मे ... ८४

गुणयुक्तोऽप्यधो याति रिक्ताः ... ३८३

केचिद्वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते ... २५७

गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे ... २३३

केयं भाग्यवती तवोरसि मणी ... ८३

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने ... ४०६

के युयं रघुनाथ नाथ किमिदं ... १०५

गोभिः क्रीडितवान् कृष्ण ... ३१०

के वैकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन ... १७३

गोलश्रीदौर्घिकाया बहुविटपितटे (ग) ३८१

कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाहि विपिनं १०२

गोवर्द्धनस्य शरणो जयदेव १५४

कौशल्यासुतसव्यपाणिनिहितं ... ३४

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

(घ)

(त)

घनतरघनहृन्दच्छादिते व्योमलोके	२३७	तले धातू रूपं त्रिगुणमधि	...	६४
घर्माभी नणिकर्णिका भगवतः (ख)	८४	तव चरणसरोजं दुर्लभं देवताभिः	...	५७
घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं	३५०	तास्वूलं गदराशिनाशनिपुणं	...	२१४

(च)

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका ...	४०	तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा ...	२६६
चतुर्थजः पञ्चमगो दृष्टा ...	२५	तीक्ष्णं रविक्षपति नीच इवाचिराद्यः ...	२३८
चतुर्थोर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य (ग) ३६०		ते कौपीनधनास्त एव हि परं ...	१२४
चिन्ताचक्रे भ्रमति नियतं मन्त्रनो २६०		ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः ...	२६३
चूडायां शिखिपिच्छिनी तिलकिनी २६		वपाश्याना जम्बूः स्फुटितहृदयं ...	३६०
चूर्णखदिरयुतवौटी ...	३६४	तयोऽग्रयस्त्रयो देवास्त्रयो ...	१५८
चौरैभ्यो न भयं न दण्डपतनात् ...	२७७	त्वष्टेश्वरयसे सुदा बहुगवान् ...	१५२

(छ)

छेदयम्पकचूतचन्दनवने रक्षा करीर	३०२	त्वत्कीर्त्तिशीतकिरणेऽभ्युदिते	...	१३८
		त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरणे सेनावने	...	१२६

(ज)

(ङ)

जननि सुरतटिनि भवती	... ७१	दन्तान्तःपरिलयदुःखदक्षणा	... २६४
जनस्थानि भान्तं कनकमृगलक्ष्णा	२८१	दम्भं नोदहते न निन्दति परान्	... ३३१
जम्बुद्वीपपुरप्रकाशनकरौ स्नेहचमा	१३८	दया परं धर्ममसुत्रं चात दयावता	३२२
जले नवणवह्नीनं मानसं	... १२८	दर्वादीर्घविघटनेन शिखिना भूयोऽपि	२८५
जवेन धावितो बाजी विभिय	... १७६	दातव्यं कृतिभिर्धनं न खलु तैः	... २६७
जाते जगति बान्नीकी कविरित्य	... १५८	दाता वलिः प्रार्थयिता मृगारिः (क)	३०३
जातोऽहं क्षिपदयतुष्ट	... ६२	दानास्वमेकशीतार्ता यशोवसन	... १३५
जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे	१८४	दारिद्रेण सहोदरेण सकलं तातस्य	२८७

(ङ)

डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिन् डिम्	२६	दिव्यं वाणि कथं यतः मृगधुनी	...	११७
		दीनं मासपहाय विश्वभरण	...	१२

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
दीप्तक्षेत्रगयीगाद वदनलहलहत् ...	३६५	धन्या देवकुले गिरीन्द्रतनया ...	१०७
दुर्गे दुर्गभवाब्धिभङ्गभवभी ...	६५	धरामरेन्द्रवारिन्द्रगौडभूमौन्द्र (क-ख) ३८०	
दुर्जनं प्रथमं वन्दे ...	२८२	धर्मः शर्म परत्र चेह ध नृणां ...	३३०
दुर्वोधं यदतीव तद् विजहति स्पष्टार्थं २७२		धिग् दैवं कदली भटित्युपकृतिं ...	२०६
दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्पराया ...	२६३	धिग् दैवं निर्मलं नेवं कृतं (क) २५०	
दूरादर्धिनमाकलय्य भजते सद्यो ...	२८८	धिगस्तेषां विद्यां धिगपि कवितां ३२८	
दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति ३५६		धीरं निक्षिपते पदं हि परितः शब्दं ३४६	
दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोषनिषस्त्रस्य ...	२६६	ध्वस्तः काव्योरुमेरुः कविविपणिमहा ३६२	
दृश्यन्ते भुवि भूरिनिम्बतरवः ...	३४८	(न)	
देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता ...	१०८	न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु ...	११४
देवीं वाचस्पृषते हि बहवः ...	१६८	न जाने विद्यते ... (३ ख) ३८१	
देवैर्नान्यतदुग्धसागरतलाद् ...	५८	न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो ...	२६२
देव्याः केशचयो निरीक्ष्य पतितान् ६६		न भाले सिन्दूरं न च नयनयो ...	२८३
दैवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत (ख) २५०		न भूषां स्फुरणं न चक्षुचलनम् ...	१८८
दीर्घां पल्लविनीं नखैः कुमुभिनी ...	३८	नराकारं वदन्येके निराकारश्च ...	७४
दोषः कश्चिद् यदि निजजने ...	३३५	न वा ताडनात् तापनाद् वक्रिसध्ये २४८	
द्वारे द्वारे परेषामविरलमटति ...	३०७	न सभ्यां सन्धत्ते नियमितनिसाजान् २५८	
द्वारे यस्य सदा समीरवरुणौ (ख) ३८०		नहि च्छायादानात् पथिकजनसन्ताप २२४	
द्वितीयभूतभूयिष्ठा मूर्तिरल्पाय ...	१३३	नानाशस्त्रास्त्रभीमा दनुजदलदमा ६१	
द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःख ...	३२६	नाभूवन् भुवि यस्य कुवचिदपि ...	२०५
हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे ...	४०२	नास्योक्त्रायवती तनुर्न दशनी ...	२०१
(ध)		नाहं दुश्चरिता न चापि चपला (ख) १६	
धत्ते कालीपदाङ्गं शव इव जगतां ५६		निगमतरौः प्रतिशाखं सृगितं ...	४१
धनुर्विव गुणयोगात् सन्नतो नासि १२५		निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चरति कचभरं ३०१	
धन्या गोकुलकन्या वयमिह ...	४५	निम्बो हि तिक्तः खलु कष्टभोग्यः २१८	

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
निरञ्जनं सुदुष्प्रापं सर्व्वव्यञ्जन ...	१३१	पुत्रः सञ्चारितः सती प्रियतमा स्वानी	३१८
निर्गुणो निष्क्रियोऽप्यस्मि ...	४	पुत्रः स्नादितः दुःखितः सति सुते	३०६
निष्पिष्टापि परं पदाहति ... (घ)	१८१	पीतोऽध्वे कलसोद्भवेन सुनिना	३५८
नैव व्याकरणज्ञमेति पितरं न भातरं	३४८	पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम महती	१२७
नो सुक्तौ स्पृह्यामि नाय विभवैः	३३७	प्रकृतिर्लघौ मध्यस्थे गुणिनि शुचावपि	३८८
(प)		प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद्	३२५
पङ्क्तौ बन्धस्त्वमसि न गृहं यामि ...	३३८	प्राणाधिके वनं रामे सुमन्त्रे	२४
पण्डिते बहुविधे च स्त्रीजने च ...	४०१	प्राप्य प्रमाणपदवीं को नासास्ते	३८६
पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः (क)	२४१	प्रायः स्वभावमलिनो महतां	२८७
पतिश्चमुरता ज्येष्ठे पतिदेवता ...	४८	(व)	
पनसचूतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमाः	४०४	वाणव्याहृतिरागेन्दु (क-ख)	३८०
पयसा कमलं कमलेन पयः ...	११८	ब्रह्मा विशुः पिनाकी	१
परं प्राची पिङ्गा रसपतिरिव ...	२४२	(भ)	
परोपकारसङ्गमरोधकान्यापकारजम्		भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी	१०
... (घ)	३८०	भवित्वा रमोरु विदशवदन	११२
पाणौ मे नवनीतपुञ्जमधुना ...	१२८	भष्माच्छन्नतनुः कदर्य्यशयना	२८०
पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसृते	३५२	भानुः शोपयितुं समेति गगनं	२१८
पाथोजानि निमीलयन् कृमुदिनी ...	२४६	भारतं पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमी	२७१
पाथं पाथमपायसञ्चयहरं ...	७३	भारवेर्भा रवेर्भाति ...	१६५
पार्वतीमोषधीमेकामपणां	६०	भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः	१५५
पितोर्नैव वचः शृणोति दिवसे ...	२५८	मिचार्यो स कथातः सुतनु	११०
पीठाः कच्छपवत् तरन्ति सलिले ...	२८१	भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य	४०३
पीतं मे सकलं जलं जलनिधे ...	२३४	भूतिर्भूमितले पणः परिणये	२०
पीतोऽगस्त्रेण तातश्चरणतलहतो ...	१७	भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि	२७
पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्य्यम् ...	३४३	भूपः कृप इवामाति नमज्जन	११८

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
भूमीनाथ शहाजहान	... १४६	सुरारातिर्लक्ष्मीं विपुरविजयी	... २२७
मेकी धावति तच्च धावति फणी	... ३७२	सूकारब्धं कमपि बधिरा	... ३६३
मेकी वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं	... २५५	सूर्खत्वं सुलभं भजस्व क्लमते सूर्खस्व	३११
भोगे रोगभयं सुखे जयभयं	... ३७८	सूर्खो बहुविषं पुत्रो	... ३०५
भमन् स्वं पूरयेद् वैद्यो भमन् स्वं	३१७	मृणालसूतधिकादि	... ५
आतः कौकिल भीतभीत इव किं	१८३	मेघ त्वं निजजीवनेन जगतः	... २५३
आतः प्रापय मामनातपभुवं	... १०४	मौख्यं लघुताहेतुर्मानसुन्नतिकारणम्	३४०

(म)

मलयाद्रेः समीपस्थो विटपी	... ३५५
महतां प्रकृतिः सैव वर्द्धितानां	... ३३८
महायुद्धमध्ये-सदानन्दरूपा	(ख) ६८
माकन्द' मकरन्दतुन्दिलमसुं	... १८०
माघश्रीरो मयूरो सुररिपुरपरो	... १५५
माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्	... १६७
मातः कम्पं गुरुमपि कमले	... १४
मातः किं यदुनाथ देहि चपकं	... ८५
मातः ग्राम्यसि तिष्ठ गौरसमहं	... ३१
माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता	... ८०
मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे	... ८७
मातर्नातः परमनुचितं यत् खलानां	२५६
मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे	३२८
माहात्म्यं परमं तवैव महतो	... १८
माहात्म्यास्य परोऽवधिर्निजगृहम्	... १४८
सुक्तेर्जङ्गकुमारिका	... ८२
सुरहर रन्धनसमये सा कुरु सुरली	३३

(य)

यः पूतनामारण्यलब्धकीर्तिः	... ८६
यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगती	... ५१
यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति	... ३०८
यतस्व श्रीकृष्ण स्वदिशि पतितानां (क)	३२
यदास्ते मणिकर्णिकाऽमलसरः (क)	८४
यदवधि मधुरागतस्त्वं तदवधि	... ३८
यदिह कर्णधारो भवोदन्वति	... ३
यद्गर्भे सुखदे स्थितस्व न पुन	... ७२
यद्गुर्गामटवीसटन्ति विकटं	... ३१२
यद् वीचीभिः स्पृशसि गगनं	... २३५
यन्नादृतं त्वमलिना मलिनाशयेन	... २१२
यन्कात्रः श्रुतिमात्रमर्थमखिलं	... ३२०
यस्मिन् वेद्वति सर्वतः परिचलत्	... १८६
यस्या जन्मान्यवशे वसतिरपि सदा	२६८
यस्या वीजमहद्भूतिर्गुणतरं मूलं (ख)	३७७
यस्यां यस्यां भवति हि	... ४३

श्लोकायांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकायांशः	श्लोकाङ्कः
यस्यां शम्भुर्या च शम्भूत्तमाङ्गे	... ८३	रे रे चातक पातितोऽसि मरुता ...	१८७
यस्याऽलीयत शल्कसीन्नि	... ४८	रे रे दीप तिरस्कताखिलतमः ...	३८८
यस्याथोरयिकुरनिकरः	... १५१	(ल)	
याऽच्चयं वीजमेकं ८	लक्ष्मणी लघुसन्धानो दूरपाती च	३६०
या पाण्यहलालिता सुसरला	... ३८३	लक्ष्मीनाथं वहति गरुडस्तस्य ...	३७०
या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये	... ४२	लक्ष्मीयत् न गीस्तव यत् गीस्तव ...	१२२
यावद् भारतवर्षं स्यात् (४ ख) ३८१		लक्ष्मीश इति गोविन्दः श्रीदामिवम्	३२७
येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित् (क)(ख) ८८		लज्जा मानसुता ममाद्यवनिता भिक्षा	२८८
येनानी जनिता वधं प्रतिदिनं ...	२२५	लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं (ख) २४१	
ये पूर्वं परिपालिताः फलदल ...	२०६	लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि ...	३७१
येषां श्रीभद्रयोदासुतपदकमले ...	३६	लोकानां गदशान्तये समजनि ...	३८५
ये सन्तोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषाम् ...	२३१	लोले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता	१०८
यो यं जनापकरणाय सृजत्युपायं (ख) ३७३		(व)	
यौ लौ शङ्ककपालभूपितकरी ...	८८	वक्षःस्थलीवदनवामशरीरभागैः ...	३५८
(१)		वदन्तं त्वन्नाम क्षणमपि भजन्तं ...	७०
रत्नाकरः किं कुरुते स्वरवै ...	३३३	वरं पचच्छेदः समदमघवन्मुक्ता ...	२२८
रवेरस्तं तैजः समुदयति ...	२४५	वल्कं श्राद्धविधायकं तव फलं ...	२०८
रसाय तस्मै नमः स्रष्टस्य ...	३१३	वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः ...	१५३
राजीवानि विहासयन् कुसुदिनी ...	२४३	वाढ्यां वाढ्यालकोटिः कुपितरजठरे	२८५
राधामोहनमन्दिरं जिगमिषो ...	८२	वापी स्वस्वजलाशया विषमयो ...	१८६
रामप्रेरितचन्द्रकान्तघटित ...	२३	वासःखण्डमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाद्धे	२७४
रुद्रोऽदिं जलधिं हरिर्दिविपदो ...	३२३	वासः शैलशिलान्तरेषु सहजः ...	२११
रुचं वपुर्न च विलोचन ...	१७८	वासांसि व्रजवासिवारिजदृशां ...	३०
रे वृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रबलभुजवहन् ३६७		विख्याताः कति सन्ति भूधरगणाः	२२८
रे पद्मिनीदल तवाव मया चरितं (सु) २२०		विघ्नव्यालावलिखगवरी ...	७८

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

विद्या नाम नरस्य कीर्तिरतुला ... ३४२
 विद्या मे वनिता ततोऽजनि सुतैः ... २७८
 विद्या सत्कविता तथा मुजनता ... २८६
 विधाता विश्वनिर्माता (१ ख) ३६१
 विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं (ग) २५०
 विलाद्व बहिर्विलस्यान्तः स्थितमार्जार २६८
 विश्वस्य हेतुर्बहु गीयसे त्वम् (ख) ६०
 विश्वस्य हेतुरमरैर्बहु गीयसे (क) ६०
 विश्वाधारो हि वायुस्तदुपरि ... १७८
 विष्णुर्वा विपुरान्तको भवतु ... २
 ऋद्धोऽन्तः पतिरेष मञ्चकगतः ... २७५
 वेदापन्ने स शक्ते रचितनिजगुरु ... ३८८
 वेपन्ते कपयो भृशं जडसमं ... २३६
 वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः १४२
 वैदेहि पश्य कलसोद्भवधर्मपत्नीं ... २८

(श)

शकाब्दे रन्ध्रशृङ्गांशुरूपनक्षत्रनाथके(क)३७६
 शङ्का चेयं भवति विफला वाधकात्(ख) ३२
 शङ्कोऽन्तः कुटिलो बहिश्च धवलो ... ६
 शतौ दुरन्ते परिभ्रूयमाणे न कस्य (ङ) ३६०
 शफर संहर चञ्चलतामिमां ... १६८
 शब्दाग्रते श्रुतिकठोरमलं जलेन ... ४००
 शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो ... १२०
 शास्त्राण्याकलितानि नित्यविषयः ... १४७
 शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद (क) ६८

शिवां रुष्टां दृष्ट्वा प्रमथयतिना ... ७८
 शीर्णां गोकुलमण्डली पशुकुलं ... ३७
 शीलं शातयति श्रुतं शमयति प्रज्ञां २८४
 शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः ... १५२
 शृङ्गारी यः शिवायां करुण इह ... ५२
 शेषे भवभराक्रान्ते श्रिया शेते ... ३००
 श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति ... १४५
 श्यानश्चेतारुणाङ्गा जलधरणि ... ८५
 श्रीकण्ठालिङ्गनेन ... ६१
 श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरुणां २२३
 श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे ... ४६
 श्रुत्वाऽपि माधवः स्वामी ... ६
 श्लाघ्या बन्धनवेदना चरणयोः श्लाघ्या १८५
 श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये ... १६२
 श्वशुरगृहनिवासः स्वर्गवासी ... २७०

(स)

संगृह्णाति गुणी गुणं गुणिगणाद् ... ३१८
 सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया ... ७६
 सच्चर कविवर धीरं मा मर्दय ... २०४
 सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं (ग) ३२
 सहंशजातं गुणकोटिनम्रं धनुः ... ३४४
 सप्रस्तेदः पुलकप्ररूपः संभ्रमी ... ३०८
 समग्रानादित्यप्रियकमलिनीं (क) २४४
 समाप्य विषयान् सर्वान् यः कृणे(क)३७७

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाङ्कः

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाङ्कः

समुद्दिग्नान्धानतलजलपारे (ख) २४४

स्वपीरूपमहायशाः समयदोषदुःखोऽपि ३२१

सम्मुखवर्त्ती पियुनो भवति सदा २८४

स्वभावेन हि यः क्षुद्रो द्वादि ... ३०४

सर्वज्ञ त्वं वदसि बहुधा दीयतां ... २८८

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य ... १६१

सर्वदा सर्वदोऽस्तीति सूयन्ते ... १२१

स्वेदस्ते कुत ईदृशः शिवतने ... ११५

सर्वस्वापहरो न तत्कारवरो (ख) ३८८

(ह)

सहस्रास्यो नागः स्वयमपि भवान् ५४

हंसाः पञ्चवनाशया भधुलिहो माध्वीक २२६

सा माता नम भारती प्रतिदिनं ... २६५

हंहो मीनतनो हरे किमुदधे ... १११

सायं सन्निमहोत्सवे वलिघटा (क) ३८०

हरता नम सुरतटिनीव्यतिकर ... ५८

सीते ना कुरु सम्भ्रमं यदधुना ... २१

हर हर ह रतिं मे ... ३७६

सुतप्ता सौभाग्यल्ललितवनितावद ... २३६

हरिहरयोरिह मेदं ... ८७

सुवन्द्री भक्तिर्नः क इह रघुकारे ... १६४

हस्तन्यस्तकुशीदके त्वयि न भूः ... १३०

सुव्यक्ता वेदभागैश्वरमद्रुरितज ... ३७४

हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेया रसा २५२

सिध्वं विदुषास्तमन्वकरिपुं ... ३६८

हे पद्मिनीपत भवच्चरितं (क) २२०

सेवां नो कुरुते करोति न कृपिं ... ८१

हेमो भारशतानि वा मदमुचां ... १६४

स्यूलतया नीलतया दूरतया ... १८५

हे लक्ष्मि लणिके स्वभावचपले (क) १६

स्वःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे ... ३७५

हे हेमकार परदुःखविचारभूद ... ४१०

स्वक्रण्डमापीव्य दृढं यथेष्टम् ... ३८२

हे हेरम्ब किमस्य रोदिपि कथं ... ८८

उद्भट-सागरः

तृतीय-प्रवाहः

देवता-तरङ्गः

परब्रह्म ।

(१)

ब्रह्मा विष्णुः पिनाकी शिखियमपवनाः पाशचन्द्रार्कशक्रा
नागा गन्धर्वदैत्या ग्रहवसुमुनयः शैलपाथोधिपद्यः ।
देशा द्वीपाश्च मर्त्याः पशुपतगगणाः स्वर्गपातालपृथ्व्यः
संलीना यस्य देहे वसतु मनसि मे विश्वरूपः स नित्यम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(२)

विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु वा ब्रह्मा सुरेन्द्रोऽथवा
भानुर्वा शशलक्ष्णोऽथ भगवान् बुद्धोऽथ सिद्धोऽथवा ।
रागद्वेषविषादोन्मोहरहितः सत्त्वानुकम्पोद्यतो
यः सर्वैः सह संस्कृतो गुणगणैः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

(स्वामिदत्तस्य)

सुगन्धोदध्याकरणस्योपसर्गसुद्धरन् विंशत्युपसर्गात्मकेन द्योकेनानेन परब्रह्मोपा-
सनामुपदिशति :—

(३)

यदिह कर्णधारो भवोदन्वति निष्परोपाधिं सुदुष्प्रापम् ।
अवनिपर्यभिष्यापि संप्रति गिरो मनसोऽपि विषयीकुरु तत् ॥

(सरस्वत्युपाधिकल्लणानन्दस्य)

(४)

निर्गुणो निष्क्रियोऽप्यस्मि निष्कलो निरुपाधिकः ।
अरूपश्च विनोपायैरहं ब्रह्मास्मि निश्चितम् ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

मृणालसूत्रधिकारिप्रेमसूत्रसुसंयतम् ।
करोति मियुनैक्यं यस्तं नमामि प्रजापतिम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

सरस्वती ।

(६)

श्रुत्वाऽपि माधवः स्वामी सपत्नीति हरिप्रिया ।
तस्मिन्नेव स्थिरा या स्यात् तां नमामि सरस्वतीम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

वीणा ।

(७)

वीणारवच्छलेन सरस्वत्याः खेदोक्तिरियम् :—

आपाणिग्रहणादतिप्रणयिनी कण्ठे स्थिताहं प्रभोः
सर्वैरेव हरिप्रियेति कमला सोऽप्युच्यते माधवः ।
दूनाऽप्यस्मि न तेन मत्सुतगणाः पद्मासुतस्यानुगा
वाण्येत्याधिनिवारणाय सततं संगीयते वीणया ॥

संस्कृत-भाषा ।

(८)

याऽक्षयं बीजमेकं जगदखिलगिरां सर्वसाफल्यमूलं
या रम्यस्निग्धवर्णा मृदुमधुरपदालङ्घतिस्त्रिष्यमाणा ।
या च्छन्दःसूत्रबद्धा विविधरसगुणा भूरिभावान्विता या
सा भाषा संस्कृताख्या प्रतिजनि कुरुतां सेवकं मां स्वकीयम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

विष्णुः ।

(९)

शङ्खोऽन्तः कुटिलो बहिश्च धवलश्चक्रश्च वक्रं तथा
वद्धास्या च गदाऽम्बुजं मलभवं शेषः सहस्राननः ।
वृक्षात्मा तुलसी चला च कमला हृत्कौस्तुभः प्रस्तरो
भक्तं दर्शयते वृत्तोऽपि कुटिलैरैतैर्य ईडे हि तम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(१०)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्दिनी
 ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।
 लावन्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
 युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥

(भागवतामृतदत्तस्य)

(११)

किं पाद्यं पदपङ्कजे समुचितं यत्रोद्भवा जाङ्गवी
 किं वाऽर्घ्यं मुनिपूजिते शिरसि ते भक्त्याहृतं साम्प्रतम् ।
 किं पुष्पं त्वयि शोभते व्रजपते सत्पारिजातार्चिते
 किं स्तोत्रं गुणसागरे त्वयि हरे केनार्चयेत् त्वां नरः ॥

(१२)

भगवन्तं प्रति कस्यचिद् दन्दिस्त्वोक्तिरियम् :—

दीनं मामपहाय विश्वभरणव्यापारभारं दधत्
 सामानाधिकरण्यमन्वयसुरीकृत्याऽसि विश्वम्भरः ।
 आस्तां तच्छरणागतं प्रतिदिनं मामिवमापीडयन्
 यद् गोविन्द जनार्दनो भवसि किं तेनापि नो लज्जसे ॥

विष्णु-लीला ।

(१३)

श्रीक्षेत्रे जगन्नाथमूर्तिः कथं दारुमयीत्याह :—

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्तोऽप्येको भुवनविजयौ मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शय्या सदनमुदधिर्वाहनं पन्नगारिः
स्मारं स्मारं खगटहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

लक्ष्मीः ।

(१४)

मातः कम्पं गुरुमपि कमले संत्यज त्वं विषादं
मा याहि त्वं बलभिदमयि संजृम्भमत्रैव तिष्ठ ।
मा गास्त्वं वा श्वसनमुरुरयं मन्यसुग्धः समुद्रः
प्रोच्येदं यां प्रशमनमनयत् पातु सा लोकमाता ॥

(उड्गटसागरस्य)

लक्ष्मी-चरितम् ।

(१५)

आगच्छति यथा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।
निर्गच्छति तथा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्यवत् ॥

(१६)

(क)

लक्ष्मीं प्रति सरस्वत्या दुरुक्तिरियम् :—

हे लक्ष्मि क्षणिके स्वभावचपले भूढे च पापेऽधमे
 न त्वं चोत्तमपात्रमिच्छसि खले प्रायेण दुश्चारिणी ।
 ये देवार्चनसत्यशौचनिरता ये चापि धर्मो रता-
 स्तेभ्यः कुप्यसि निर्दये गतमतिर्नीचोऽपि ते वल्लभः ॥
 (विज्जकायाः)

(ख)

सरस्वतीं प्रति लक्ष्म्याः प्रत्युक्तिरियम् :—

नाहं दुश्चरिता न चापि चपला क्षुद्रो न मे रोचते
 नो शूरो न च पण्डितो न च शठो हीनाचरो नैव च ।
 पूर्वस्मिन् कृतपुण्ययोगविभवः प्राप्नोति मे सत्फलं
 लोकानामसहिष्णुता सखि कथं दृष्ट्वा तदीयं सुखम् ॥
 (विज्जकायाः)

(१७)

ब्राह्मणाद्यिरदरिद्रा यतस्ते लक्ष्मीकृपारहिताः । एकदा सर्वे ब्राह्मणा मिलिता
 नारायणसमीपमुपेत्य ऊचुः देव अस्मादालये पदमर्पयितुं लक्ष्मीदीधौमगुरुध्वस्व येन
 चास्माकं चिरदारिद्र्यमपगमिष्यति । एतदाकर्ण्य लक्ष्मीः सरोपमाह नाहं कदापि
 ब्राह्मणालये पदं करिष्यामि यतः :—

पीतोऽगस्तेन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
 दा बाल्याद् विभ्रवर्गेः स्ववदनविवरे धारिता मे श्रपत्नी ।
 गेहं मे च्छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिर्मितं
 तस्मात् खिन्ना सदाऽहं द्विजगणसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

रामचन्द्रः ।

(१८)

रामनाममहिमानं वर्णयति :—

माहात्म्यं परमं तवैव महतो हे राम नाम्नः क्षितौ
राकारं वदतो जनस्य सकलं निर्याति, पापं हृदः ।
भूयस्तद् विशतीति रोधनविधावास्ते मकारस्ततो
जिह्वाग्रे तव राम नाम वसतु श्रीपूर्णचन्द्रस्य मे ॥

(उद्घटसागरस्य)

(१९)

उत्फुल्लेन्दीवराक्षी शशधरवदना बिभ्रती शुभ्रकान्तिं
गत्वाऽसौ राजधानीं दशरथमवदत् कैकयी कोपयुक्ता ।
राजा रामाभिषेकाद् विरमतु सहसा निष्कलङ्के कुलेऽस्मिन्
भूपुत्री यस्य पत्नी स च भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ॥

सीता ।

(२०)

भूतिभूमितले पणः परिणये रामेण युद्धं सृष्टौ
कान्तारे गमनं दशास्यहरणं लङ्कापुरे रोधनम् ।
वक्त्रौ शुद्धिरथ प्रजापयशसाऽरण्ये च निर्वासनं
यैवं जन्मत एव दुःखदलिता तां नौमि रामप्रियाम् ॥

(उद्घटसागरस्य)

(२१)

हरशरासनभङ्गं कुर्वती रामस्य करकाठिन्यं शङ्कमानां सीतां प्रति तत्तत्प्रा-
चक्षिरियम् :—

सीते मा कुरु सम्भ्रमं यदधुना काठिन्यमङ्गीकृतं
तद् रामस्य करद्वयेन धनुषो भङ्गाय नाङ्गाय ते ।
क्षीणी दीर्यति जीर्यति क्षितिरुहः शुष्यन्ति नीराशयाः
किन्त्वेका नलिनी दिवाकरकरैरानन्दयुं विन्दति ॥

(२२)

रामेण सह वनं गच्छन्ती सीता स्वक्लेशं वर्णयति :—

करैरेवात्युग्रैः प्रतपति रघूणां कुलपतिः
क्षपालेशं माता मयि न कुरुते कण्टकमयी ।
मम प्राणाधीशः क्षणमपि विलम्बं न सहते
विधौ वामे वामः सुहृदपि च कामं रिपवति ॥
(हनूमतः)

(२३)

श्रीरामचन्द्रप्रेषितं चन्द्रकान्तनृषटितनङ्गुरीयकं दृष्ट्वा सीतायाः खेदोक्तिरियम् :—

रामप्रेरितचन्द्रकान्तघटितस्वर्णाङ्गुरीयं निशि
शीतांशोः करयोगतः स्रवदपः संवीक्ष्य सीताऽब्रवीत् ।
किं त्वं रोदिषि रामचन्द्रविरहात् तस्यैव पाणिग्रहे
विच्छेदः स्फुट एव किं न विदितं मां वीक्ष्य सुस्थं भव ॥

दशरथः ।

(२४)

दशरथस्य मृत्युकारणमाह :—

प्राणाधिके वनं रामे सुमन्त्रे च गृहं गते ।
त्यक्तो राजा सुतल्यागादविश्वस्तैरिवासुभिः ॥

हनुमान् ।

(२५)

हनुमतः शौर्यं वर्णयति :—

चतुर्थजः पञ्चमगो दृष्ट्वा प्रथमसम्भवाम् ।
तृतीयं तत्र निक्षिप्य द्वितीयमतरत् तदा ॥

रावणः ।

(२६)

सीताहरणकाले कपटिनं रावणं वर्णयति :—

डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम्
डिमिमिति डमरं वादयन् सूक्ष्मनादं
वम् वम् वम् वम् ववम् वम्
प्रवलगलवलैस्तालमालम्ब्य तुल्यम् ।

कर्पूराक्लृप्तभस्माञ्चित-

सकलतनू रुद्रमुद्रासमुद्रो

मायायोगी दशास्यो

रघुरसण्णपुरप्राङ्गणे प्रादुरासीत् ॥

अहल्या ।

(२७)

मानवीं मूर्तिं गृहीत्वा अहल्या श्रीरामचन्द्रं प्रार्थयते :—

भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधिहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्

नाथाऽप्राप्यं त्रिजगति रजः पादपद्मद्वयस्य ।

योषा दोषास्यदमनुदिनं नित्यरोषस्तपस्वी

यस्य स्पर्शाद् रघुवर पुनर्नेदृशी स्यां कदापि ॥

अगस्ताः ।

(२८)

निःशेषपीतोन्मिक्तसिन्धुराजस्य अगस्त्यस्य पत्न्याः सतीपि नत्कर्त्तृकसमुद्रवन्धवार्त्ता-
कथनं निरर्थकमिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः—

वैदेहि पश्य कलसोद्भवधर्मपत्नीं

तत्र स्थिता च कथय स्वकथाः समस्ताः ।

स्वप्नेऽपि मा वद पयोनिधिवन्धवार्त्तां

सैषा मुनेषु लुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥

कृष्णः ।

(२८)

चूड़ायां शिखिपिच्छिनी तिलकिनी भालेऽधरे वंशिनी
पीनांसे वनमालिनी कटितटे पीताम्बरालम्बिनी ।
पादे नूपुरिणी तथा नयनयोः प्रेमाभृतापाङ्गिनी
लीला काचन वर्त्ततां मनसि मे राधामनोमोहिनी ॥
(उद्घटसागरस्य)

(३०)

वासोसि व्रजवासिवारिजदृशां हृत्वा हठादुच्चकै-
र्यः प्राग् भूरुहमारोह स पुनर्वस्त्राणि विस्तारयन् ।
व्रीडाभारमपाचकार सहसा पाञ्चालजायाः स्वयं
को जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कीदृशी ॥

बालगोपालः ।

(३१)

मातः आस्यसि तिष्ठ गौरसमंहं मथ्नासि मन्यानकं
प्रालम्ब्य स्थितमीश्वरः सरभसं दीनाननं वासुकिः ।
सासूर्यं कमलालया सुरगणः सानन्दमुद्यद्भयं
राहुः प्रैक्षत यं स वोऽसु शिवदो गोपालवालो हरिः ॥

कृष्णलीला ।

(३२)

कदाचिद् गोपबालकैः सह क्रीडन्तं कृष्णं क्रीडोपदेशव्याजेन सुदामा स्वाभीष्टं
प्रार्थयते :—

(क)

यतस्व श्रीकृष्ण स्वदिशि पतितानां धृतिविधौ
त्वमङ्ग क्रीडायां विगुणदिशि यानं परिहर ।
गलग्राही त्याज्यस्तव च परिहार्यः करधरो
बली वा क्षीणो वा न परिहरणीयो धृतपदः ॥

सुदामानं प्रति कृष्णस्योक्तिः :—

(ख)

शङ्का चेयं भवति विफला बाधकात् ते सुदामन्
धार्यः पादः कथमपि न मे केनचिद् वा कदापि ।
धत्तुं कश्चित् स्वभिलपति चेत् पादयुग्मं मदीयं
स्वीयक्रोडे तमिह कुरुते मुक्तिमाता तदानीम् ॥

कृष्णं प्रति पुनः सुदाम्नः स्वमतनिवेदनम् :—

(ग)

सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं भक्तिलभ्य
सा नास्माकं भवति जननी मुक्तिमाता विमाता ।
भक्त्या मातुर्हरिचरणदादृ गर्जनादृ भीतभीता
वृन्दारण्ये विचरणविधौ माऽममर्या सदैव ॥

मुरली ।

(३३)

कृष्णस्य वंशीरवोऽचेतनमपि वस्तु रसवत् करोतीत्याह :—

मुरहर रन्धनसमये

मा कुरु मुरलीरवं मधुरम् ।

नीरसमेधो रसतां

कृशानुरप्येति कृशतनुताम् ॥

(३४)

श्रीकृष्णस्य वेणुमुद्दिश्य कस्याश्चिद् गोपिकायाः खेदोक्तिरियम् :—

कौशल्यासुतसव्यपाणिनिहितं सङ्गं शजं सद्गुणं

सीतां पूर्णमनोरथाञ्च विदधे भङ्क्त्वा स्वदेहं धनुः ।

श्रीकृष्णाननपाणिपल्लवसखः क्लिप्नासि मां निर्गुणः

सच्छिद्रञ्च कुवंशजोऽसि सुतरां वेणो न ते दूषणम् ।

नूपुरम् ।

(३५)

एकदा नूपुरं परिहर्तुमुद्यतं कृष्णं प्रति नूपुरस्योक्तिरियम् :—

अमी पुरस्थाः सकलाः सुनिद्रिता

न नूपुरं मुञ्च सुखेन यास्यसि ।

यदि त्यजिः श्रीपदपङ्कजाश्रितं

हरे तवाख्यातिरियं भविष्यति ॥

हरिनामकीर्तनस्य-मृदङ्गः ।

(३६)

हरिनामसङ्कीर्तनकाली मृदङ्गोत्थितानां “धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान्” इति
शब्दानां हेतुमाह :—

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।
येषां श्रीकृष्णलीलालितनिशमने सादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नियतं कीर्तनस्थो मृदङ्गः॥
(वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

कृष्णविरहे-गोकुलावस्था ।

(३७)

श्रीकृष्णविरहे गोकुलावस्थां वर्णयति उद्भवः :—

शीर्णा गोकुलमण्डली पशुकुलं शृण्वाय न स्पन्दते
मूका कोकिलसंहतिः शिखिकुलं न व्याकुलं नृत्यति ।
सर्वे त्वद्विरहेण हन्त नितरां गोविन्द दैन्यं गताः
किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेताम्बुभिर्वर्द्धते ॥

(३८)

यदवधि मधुरांगम-

स्तदवधि गोपाल गोकुलदशैतादृक् ।

दिशि दिशि सुलभा सुमनो-

माला विमला कमलदलन्तु दुरापम् ॥

राधिका ।

(३८)

दोर्भ्यां पल्लविनी नखैः कुसुमिनी लोलालकैर्भृङ्गिणी
दन्तैः कोरकिणी स्मितैः सुषमिणी काञ्चीश्रियावालिनी ।
पीनोत्तुङ्गकुचद्वयेन फलिनी वृन्दावनस्थायिनी
काचित् कल्पलता सदासु हृदि मे कृष्णद्रुमालम्बिनी ॥
" (उद्भटसागरस्य)

(४०)

काश्चिद् द्विती श्रीकृष्णसमीपे राधिकाया विरहावस्थां निवेदयति :—

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण्डले
तस्या देववशाद् दशापि चरमा प्रायः समुन्मीलति ।
तद् ब्रूमः शिरसा नतेन सहसा श्रीकृष्ण निक्षिप्यतां
स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्धं तमः ॥
(भानोः)

(४१)

निगमतरोः प्रतिशाखं

मृगितं मिलितं न तत् परं ब्रह्म ।

मिलितं मिलितमिदानीं

गोपवधूटीपटाञ्चले नक्षम् ॥

(४२)

अक्रूरो यदा कृष्णमादाय नद्युरां प्रस्थातुमुद्यतस्तदा कृष्णसूर्णमेव आगमिष्यामीति राधिकासुवाच । अयं कृष्णो न पुनरागमिष्यतीति निवेदयन्तं कृष्णप्रेरितमुद्धवं प्रति राधिकाया उक्तिरियम् :—

या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये संरोपिताऽऽशालता ।
साऽभूत् पल्लविता चिरात् कुसुमिता नेत्राम्बुसेकैः सदा ।
विघ्नातं फलितेति हन्त भवता तन्मूलमुन्मूलितं
रे रे माधवदूत जीवविहगः क्षीणः कमालम्बते ॥

(४३)

हन्तावनात् प्रत्याहत्य उद्धवः श्रीकृष्णं राधिकावस्थां कथयति :—

यस्यां यस्यां भवति हि तिथौ पुष्टिभाक् शीतलांशु-
स्तस्यां तस्यां रतिरसमयी क्षीयते सा मृगाक्षी ।
मन्ये धाता घटयति विधुं सारमाकृत्य तस्या-
स्तस्माद् यावन्न भवति तिथिः पूर्णिमा तावदेहि ॥

(४४)

कूजति किल कोकिलकुल उज्ज्वलकलनादं
जैमिनिरिति जैमिनिरिति जल्पति सविपादम् ।
नीलनलिनमात्यमहह वीक्ष्य पुलकवीता
गरुडं गरुडं गरुडेत्यपि रौति परमभीता ॥

गोपी ।

(४५)

धन्या गोकुलकन्या

वयमिह मन्यामहे जगति ।

यासां नयनसरोजं

सुरञ्जनोऽभून्निरञ्जनः साक्षात् ।

नन्दः ।

(४६)

श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे

भारतमपरे भजन्तु भवभीताः ।

अहमिह नन्दं वन्दे

यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥

यशोदा ।

(४७)

किं ब्रूमस्त्वां यशोदे कति कति सुकृतक्षेत्रवृन्दानि पूर्वं
गत्वा कीदृग्विधानैः कति कति सुकृतान्यर्जितानि त्वयैव ।
नो शक्नो न स्वयम्भूर्न च मदनरिपुर्यस्य लेभे प्रसादं
तत् पूर्णब्रह्म भूमौ विलुठति विलपन् क्रोड़मारोढुकामः ॥

द्रौपदी ।

(४८)

दुर्योधनं प्रति द्रौपद्या उक्तिरियम् :—

पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरताऽनुजे ।

द्वतरेषु च पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

दशावताराः ।

(४९)

यस्याऽलीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं

दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधौशः पदे रोदसी ।

क्रोधे क्षत्रगणः शरी दशमुखः पाणी प्रलम्बासुरो

ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्यैचिदस्मै नमः ॥

शिवः ।

(५०)

गङ्गाजलं शिरसि ते

हैमवती वामभागसम्पन्ना ।

भाले तुषारकिरणो

ममेहि गिरिश त्रितापतप्तं हृत् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५१)

यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगतो मूलेन हीनश्च यः
साऽपर्णा स्वयमेव यस्य लतिका पुत्तो विशाखस्तथा ।
यो नित्यञ्च परोपनीतकुसुमोऽभीष्टं प्रसूते फलं
स स्थित्वा मम भूरिपङ्क्तिर्हृदि प्राप्नोतु पुष्टिं पराम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(५२)

शृङ्गारी यः शिवायां करुण इह रतौ मन्मथे वीर आस्ते
वीभत्सः कौकसौघैः फणिगणभयकृत् तुङ्गदेहाद्भुतश्च ।
रौद्रो दत्ते च नग्नो निशि दिशि हसकृत् भक्तिभाजि प्रशान्तो
वन्देऽहं तं महेशं पुनः सिकं नीरसः पूर्णचन्द्रः ॥
कालि (उद्भटसागरस्य)

शिवलीला ।

(५३)

शिवस्य मन्मथमूर्तिधारणस्य हेतुनाह :—

अक्तुं वाञ्छति वाहनं गणपतेराखुं लुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चपतेः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाननम् ।
गौरी जङ्घसुतां हिनस्ति च कलानाथं कपालानलो
निर्विषः स शिवः कुटुम्बकलहाद् मूर्तिं दधौ मन्मथीम् ।

(५४)

शिवस्य दिगम्बरत्वकारणं कथयति :—

सहस्रास्यो नागः स्वयमपि भवान् पञ्चदशनः
 षड्भास्यो हन्तैकस्तेनय इतरो वारणमुखः ।
 चिरं भिक्षावृत्तिर्भवति च कथं वर्त्तनमिति
 ब्रुवत्यां पार्वत्यां समभवदुमेशो विवसनः ॥

(५५)

शिवस्य श्मशानवासित्वहेतुमाह :—

किं गोत्रं किमु जीवनं किमु धर्मः प्रलम्बासु कुम्भभूः किं वयः
 का विद्या किमु सद्म के सन्धराः नदस्मै जाः प्राक्तनाः ।
 का माता च पिता त्वेति गुरुणा पृष्टः । वाहे शिवो
 मालिन्येन हृदः स्वकीयभवनं त्यक्त्वा श्मशानं स्थितः ।

(५६)

शिवस्य “भोलानाथ” इति नामग्रहणकारणं कथयति :—

धत्ते कालीपदाब्जं शव इव जगतां वञ्चनार्थं महेशो
 धूर्त्तो मर्त्यास्थिमालाभुजंगचयचिताभस्मादेहोऽग्निभालः ।
 भोलानाथप्रसिद्धिः कथय कथय भूलोकतोऽसावमुद्य
 स्वत्वं वित्ते स्वतः स्यात् पितरि मृत इदं न स्नातुं यत् सुतानाम् ॥

(५७)

शिवस्य शवरूपग्रहणकारणं वक्ति :—

तव चरणसरोजं दुर्लभं देवताभि-

र्निजहृदि जगदम्ब त्र्यम्बकः सन्निधाय ।

यदभवदतिभावानन्दनिस्पन्दमूर्तिः

शवमिति शिवमाहुर्गूढतत्त्वानभिज्ञाः ॥

(५८)

शिवस्य स्ववचसि कालीपदधारणकारणसाह :—

देवैर्मन्यितदुग्धसागरतलादुत्थापितं भौषणं

पीत्वा भूरि विषं पुनः पशुपतिस्तज्ज्वालया विह्वलः ।

विन्यस्योरसि कालिकापदयुगं कैवल्यदं शीतलं .

संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिञ्च बहुलामद्यापि तन्नोञ्छति ॥

(५९)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति :—

हरता मम सुरतटिनी-

व्यतिक्र

गङ्गाधर इति गरु

कर

(६०)

शिवस्य मृत्युञ्जयत्वहेतुमाह :—

पार्वतीमोषधीमेकामपर्णां रोगनाशिनीम् ।

लब्ध्वा पीत्वाऽपि गरलं शूलौ मृत्युञ्जयः स्थितः ॥

पार्वती ।

(६१)

नानाशस्त्रास्त्रभीमा दनुजदलदमा कालमेघाभिरामा

प्रेमोच्छ्वासेन वामा पशुपतिनयनाकेकरालोककामा ।

कैवल्योल्लाससीमा भवगहनगतक्लेशनाशिप्रणामा

काचित् कैलासधामा कलयतु कुशलं कामिनी कान्तकामा ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६२)

जातोऽहं द्विपदश्चतुष्पद इह प्राप्तो विवाहं यदा

पुत्त्रेऽतः सति षट्पदेन विष्टता वृत्तिर्मया माधुषी ।

पौत्त्रेऽप्यष्टपदेन चिन्तितमहो चाष्टापदं सन्ततं

जाले बद्धपदं मयैव रचिते मां रक्ष दाद्यायणि ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६३)

शिवस्यः दृष्टं त्वया नो जननि सुविषमं वाक्यमाकर्णितं मे

धत्ते वं ते नेत्रकर्णं श्रुतिरिति वदति भ्रान्तिशून्या सदैव ।

धूर्त्तो मेद् वेदवाक्यं कलयसि सफलं कालि मय्येव सर्वं

भोलानार्थोऽहं त्वयैव श्रुतिरिति वदति त्वं हि निस्तारिणी यत् ॥

स्वत्वं वित्ते

(६४)

तले धातू रूपं त्रिगुणमयि पृष्ठे मुररिपो-

नखे शम्भो रूपं भजति तव पादाब्जमतः ।

भजन्ते ते सर्वे भजनगुणलेशं पुनरहो

पिनाकी जानीते यदुरसि स धत्ते तव पदम् ॥

(६५)

दुर्गा प्रति भक्तस्योक्तिरियम् :—

दुर्गे दुर्गभवाब्धिभङ्गभवभीभ्रान्तोक्तभाषां शृणु

दृष्ट्वा देवि ददाति देयदयितं दीनं दयालुर्नटम् ।

किं वा वक्ति विरक्तचित्तकतया त्वं गच्छ माऽऽगाः पुन-

रित्यं वारमनेकमागतवति त्वं केन भूका मयि ॥

(बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

शक्तिलीला ।

(६६)

काली न कथं केशकलापं वध्नातीति पृष्ठवन्तं राजानं कृष्णचन्द्रं प्रति बाणेश्वरविद्या-
लङ्कारस्य प्रत्युक्तिरियम् :—

देव्याः केशचयो निरीक्ष्य पतितान् देवान् मुनीन् पादयो-
सर्वाराध्यतया च तत्र परमोत्कर्षं विदित्वाऽपतत् ।

सा काली चरणं गतस्य शरणं नो बन्धनं सम्भवे-

दित्यावेदयितुं बबन्ध नहि तं तन्मुक्तकेशी बभौ ॥

(बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

(६७)

कालिकाया नमस्तस्युपपादयति :—

गिरीशि प्रत्यूषे निशि च दिवसान्ते च दिवसे

प्रसूतौ जन्तूनां जगति जनयित्वा प्रतिदिनम् ।

परिव्याप्ता वस्त्रावरणसमयं नैव लभसे

भवत्या नमस्तत्वं भगवति भवत्येव तदिदम् ॥

(वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

(६८)

कदाचित् कश्चित् कुलालो दक्षिणामूर्तिं निर्माय विलोकनाय राज्ञे न्यवेदयत् ।
 स राजा कृष्णचन्द्रः स्वयमागत्य प्रतिमाञ्च तां विलोक्य नितरां सन्तुष्यन् किमद्भुतमित्य-
 ब्रवीत् । सहचरो वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य तं 'किमद्भुतमि'ति वाक्यांशं कन्दसा-
 पूरयामास :—

(क)

शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद् वपुः स्वमेकदा ।

तदङ्घ्रिपङ्कजद्वयं शवे शिवे किमद्भुतम् ॥

(वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

एतदाकर्ण्यैव पार्श्ववर्त्ति शक्तशिरोमणिः रामप्रसादयेतसि दुःखमनुभवन्
 ग्रमाणशोकमुवाच :—

(ख)

महायुद्धमध्ये सदानन्दरूपा-

शिवस्य, पदस्पर्शमात्राच्छवोऽभून्महेशः ।

धत्ते वै पादपद्मं न दत्तं कदाचि-

धूर्त्तो म न्न वाच्यं न वाच्यं कदापि त्वयेदम् ॥

भोलानाथ

(रामप्रसादसेनस्य)

स्वत्वं वित्ते

(६९)

देव्या दशभुजात्वकारणं जिज्ञासमानं प्रति भक्तस्योक्तिरियम् :—

आविष्कृतैर्दशभुजैर्दशदिग्भवेभ्यो

दुःखेभ्य आशु परिमोचयितुं स्वभक्तान् ।

कैलासनाम निजधाम विहाय भूसौ

दुर्गागता दशभुजा तनुते शुभं नः ॥

(७०)

काली कटितटे करयेणीं गले शिरोमालाय कथं धारयतीत्याह :—

वदन्तं त्वन्नाम क्षणमपि भजन्तं तव पदं

जपन्तं वा जन्तुं जननि जनुरन्तं तव मनुम् ।

चतुर्बाहुं कर्तुं कसपि चतुरास्यं कसपि किं

करश्रेणीकाञ्चीं वहसि बहुभुग्डस्त्रजमपि ॥

गङ्गा ।

(७१)

जननि सुरतटिनि भवतीं

कदाचन न पतितपावनीं मन्येऽहम् ॥

शूली गदी च तीरे

नौरेऽपि मृतः पुनरपि शूली गदी ॥

(उद्भटसागरः)

(७२)

यद्गर्भे सुखदे स्थितस्य न पुनर्गर्भागतिर्दुःखदा
 गर्भक्लेशनिवेदनाय मुनिना गर्भे धृता यैकदा ।
 या सेव्याऽपि च सेवकोपपदगा पुत्रस्य या क्रोडदा
 सा हृन्दारकहृन्दवन्दितपदा माताऽसु मे सर्वदा ॥

(उड्डटसागरस्य)

(७३)

पायं प्रायमंपायसञ्चयहरं गङ्गे त्वदीयं जलं
 नायं नायमनायकोऽहमसकृद् मूर्त्तिञ्च नेत्र तव ।
 स्मारं स्मारमसारसंसृतिहरं गङ्गेति वर्णद्वयं
 चारं चारमितस्ततस्तव तटे मुक्तो भवेयं कदा ॥

(उड्डटसागरस्य)

(७४)

किंवदन्तीयं श्रूयते यत् त्रिवेणीनिवासिनो द्वादशाधिकशतवर्षवयस्कस्य गङ्गातीरस्थस्य
 तनैयायिकशिरोमणेर्जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य समीपे तस्य प्रधाननैयायिकच्छात्रः
 न पृष्टवान् गुरुदेव ईश्वरतत्त्वविषये बहुशः शिष्या प्रदत्ता भवतैव, किन्तु एकदा
 त्वा ईश्वरस्य स्वरूपनिर्णयो न कृतः । तदाप्युपाध्यायः प्रकृतज्ञानवलीन वत्समाण-
 उत्तरमिदं कृतवान् । इयमपि किंवदन्ती श्रूयते यत् श्लोकपाटान्त एव तस्य
 शिवस्यर्जंगमः—

धत्ते वारं वदन्त्येके निराकारञ्च केचन ।

धूर्त्तो न दीर्घसम्बन्धाद् नाराकाराम् (नौराकाराम्) उपास्यते ॥

भोलानां

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

स्वत्वं वित्ते

(७५)

कश्चिद् गङ्गाभक्तः कविर्भङ्गान्तरेण गङ्गामाहात्म्यं कथयति :—

गङ्गे त्रिदोषनाशाय त्वयि मज्जति यो जनः ।

तं करोषि चतुर्दोषं मातः कथं विकल्पसे ॥

(७६)

प्रयाने गङ्गायमुनासरस्वतीसमागमस्थानं युक्तवेणी, त्रिवेण्यां तु गङ्गातः यमुना-
सरस्वत्योर्विशेषात् तत्स्थानं मुक्तवेणीति कथ्यते । अतस्तत्र जाङ्गवी मन्दवेगेति लक्ष्यते ।
अस्यैव जाङ्गवीवेगमान्द्रस्य कारणं जिज्ञासुना वर्द्धमानाधिपेन पृष्टो बाणेश्वरविद्यालङ्कार-
ब्राह्मणः—

सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया

प्रचलिताऽतिजवेन हिमाचलात् ।

इह हि मान्यमुपैति सरस्वती-

यमुनयोर्विरहादिव जाङ्गवी ॥

(बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य)

(७७)

श्रीकृष्णं प्रति राधिकाया उक्तिरियम् :—

अम्बुजमम्बुनि जातं

क्वचिदपि न तु जातमम्बुजादम्बु

त्वयि सुरहर विपरीतं

पदाम्बुजात् त्रिपथगा जातार्ति

(७८)

गङ्गालीला ।

(७८)

शिवशिरो विहाय गङ्गा कथं धरणीतलमागतेत्याहः—

शिवां रुष्टां दृष्ट्वा प्रमथपतिना मूर्धकलिता

परित्यक्ता गङ्गा बहुतरतरङ्गा किमु रुषा ।

जनेभ्यः पापिभ्यः प्रमथपतितां दातुमधुना

समायाति क्षीणीं त्रिभुवनजनत्राणसलिला ॥

गणेशः ।

(७९)

विघ्नव्यालावलिखगवरो विघ्ननागैकसिंहो

विघ्नध्वान्तप्रखरमिहिरो विघ्नशैलैकवज्रः ।

विघ्नान्मोदप्रबलपवनो विघ्नसिन्धोरगस्त्यो

विघ्नारण्यप्रबलदहनो नोऽवताद विघ्नराजः ॥

(उद्भटसागरस्य)

कार्तिकेयः ।

(८०)

माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता तातो महेशस्तथा

माता विघ्नकुलान्तकः पितृसखो देवो धनानां पतिः ।

तः क्रीञ्चविदारणे सुरपतेः सेनाग्रणीः परमुख-

धत्ते ईववलेन किं न घटते कुत्रापि पाणिग्रहः ॥

धूर्त्तो

(भानुसेनस्य)

भोलाना

स्वत्वं विद्.

भृङ्गी ।

(८१)

सेवां नो कुरुते करोति न कृषिं वाणिज्यमस्यास्ति नो
पैत्रं नास्ति धनं न वान्धवबलं नैवास्ति कश्चिद् गुणः ।
द्यूतस्त्रीव्यसनं न मुञ्चति तथापौशस्तदेतत् फलं
किं मे स्यादिति चिन्तयन्निव क्लृप्तो भृङ्गी चिरं पातु वः ॥

तीर्थ-सहिमा ।

काशी ।

(८२)

सुक्तेर्जङ्गुमारिका प्रजनिका मुक्तिप्रदा काशिका
युक्तं राजति तद्वयं मृतचयं काश्यां स्मरारिः स्वयम् ।
सोक्षे दीक्षयिता स्थिता गिरिसुता दीनान्नदानव्रता
किं लब्धुं विपदास्यदेऽपरपदे भ्रान्तं मनो भ्राम्यति ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(८३)

गङ्गावाराणस्योर्मदं दर्शयति :—

यस्यां शम्भुर्या च शम्भूत्तमाङ्गे

शम्भोरन्यः कोऽनयोरन्तरन्नः ।

एतज्जाने सोक्षदा किञ्च काशी

पञ्चक्रोशी लक्षयासा च गङ्गा)

वृन्दावन-वाराणस्यौ ।

(८४)

वृन्दावनवाराणस्योरुत्कर्षापकर्षौ दर्शयति :—

(क)

काशिवाम्नि शिवमाहात्म्यं वर्णयति :—

यत्रास्ते मणिकर्णिकाऽमलसरः स्वर्दीर्घिकां दीर्घिका

रत्नं तारकमक्षरं तनुभृते शम्भुः स्वयं यच्छति ।

तस्मिन्नद्भुतधामनि स्मररिपोर्निर्वाणमार्गे स्थिते

मूढोऽन्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया घावति ॥

(ख)

वृन्दावनधामनि कृष्णमाहात्म्यं प्रतिपादयति :—

धर्माम्भो मणिकर्णिका भगवतः पादाम्बु भागीरथी

काशीनां पतिरंशमस्य भजते श्रीविश्वनाथः स्वयम् ।

एतस्यैव हि नाम शम्भुनगरे निस्तारकं तारकं

तस्मात् कृष्णपदाम्बुजं भज सखे निर्वाणमोक्षप्रदम् ॥

मूर्ति-समष्टिः ।

मूर्तित्रयम् ।

(८५)

शिवो नृश्वेताखण्डाङ्ग जलधरणिधरोत्पलपङ्केरुहस्था

धत्ते दुसावितुरपेता रथचरणपिनाकोग्रहुङ्गारशस्त्राः ।

धूर्त्तो भैरवश्चनेत्रा जगदवनसमुच्छेदनोत्पत्तिदत्ताः

भोलानाः पान्तु नित्यं हरिहरविधयस्तार्क्ष्यगोहंसपत्नाः ।

स्वत्वं विरं

रामकृष्ण-मूर्तिः ।

(८६)

यः पूतनामारुणलब्धमूर्तिः

काकोदरो येन कृतो विदर्पः ।

यशोदयालङ्घितमूर्तिरव्याद्

नाथो यदूनामथवा रघूणाम् ॥

हरिहर-मूर्तिः ।

(८७)

हरिहरयोरिह भेदं

कलयति लोको विनाशास्त्रम् ।

अनयोः प्रकृतिरभिन्ना

प्रत्ययभेदाद् विभिन्नवद् भाति ॥

(८८)

यो तौ शङ्खकपालभूषितकरौ पुष्पास्थिमालाधरौ
देवौ द्वारवतीश्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ॥
द्वित्र्यक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्गभौ
पापं वो हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगङ्गाधरौ ॥

(८९)

(क)

(उमाधवपक्षे श्लोकास्यास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
 यश्चोदृतभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

(ख)

(माधवपक्षे श्लोकास्यास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोऽभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
 यश्चोदृतभुजङ्गहारवलयोऽगं गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥
 (भारवेः, केषाचिन्मते चन्द्रकस्य चन्द्रकस्य वा)

अर्द्धनारीश्वर-मूर्तिः ।

(९०)

(क)

शिवः

धत्ते

धूर्त्तः भवति

भोलानाः

स्वत्वं वि

केऽप्यिन् एवं कौशलं दर्शितवान् येन वसन्ततिलकचन्द्रसा नियडेनानेन
 हास्यां वर्णितं, किन्त्वस्य प्रतिपादतः पञ्चसप्तमाष्टमवर्णेषु विद्युक्तेषु पद्यमिदं
 परिणतं भवति, तथा सति शिवमाहात्म्यं वर्णते :—

(वसन्ततिलकच्छन्दसा गौरीस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुरमरैर्वहु गीयसे त्वं
विश्वंभरे शवशिवे त्रिगुणात्ममूर्ते ।
चिद्व्योमतोऽपि परमां प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तुतिपरा प्रणिधानदृष्ट्या ॥

(ख)

(इन्द्रवज्राच्छन्दसा शिवस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुर्वहु गीयसे त्वं
विश्वेश्वरेश त्रिगुणात्ममूर्ते ।
चिद्व्योमतोऽपि प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तु प्रणिधानदृष्ट्या ॥
(शार्ङ्गधरस्य)

गौरीशौरि-मूर्तिः ।

(८१)

श्रीकण्ठालिङ्गनेन प्रमदभरपरिभ्राजमानाननश्री-
धाम्ना स्वेनैव दूरीकृतवलिदनुजप्रस्फुरद्भूरिभूतिः ।
शश्वद् विश्वैकमाता निरतिशयलसच्छृङ्गापाद्योजपाणि-
गौरी वा शौरिराशु प्रणयतु निखिलप्राणिनां प्रीणनाम्
(हरिहर शास्त्रिणा)

प्रश्नोत्तराणि ।

कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि ।

(८२)

राधामोहनंमन्दिरं जिगमिषोश्चन्द्रावलीमन्दिराद्
 राधे क्षेममिति प्रियस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।
 कंस क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क्व दृष्टस्त्वया
 राधा क्वेति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः ॥

(लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

कृष्णनन्द-प्रश्नोत्तराणि ।

(८३)

कृष्ण त्वं नवयौवनोऽसि चपलाः प्रायेण गोपाङ्गनाः
 कंसो भूपतिरज्जनालन्दुलघ्रीवा वयं गोदुहः ।
 तद् याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना वृन्दावनं मां विना
 मा यासीरिति नन्दगोपवचसा क्लीणो हरिः पातु वः ॥

कृष्णयशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८४)

शिवः कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु मे शास्त्रं किमु ज्ञायते
 धत्ते पुण्यं कस्य विभोः न कस्त्रिभुवनाधीशश्च तेनापि किम् ।
 धूर्त्तो भक्तिर्भक्तिरयो विरक्तिरनया किं मुक्तिरेवानु ते
 भोलानाः।दीनि भजानि मातुरदितं वाक्यं हरिः पातु वः ॥
 स्वत्वं वि

(८५)

मातः किं यदुनाय देहि चषकं किं तेन पातुं पय-
स्तन्नास्यद्य कदास्ति तन्निशि निशा का वाऽन्धकारीदयः ।
वद्धे नेत्रयुगे निशाऽप्युपगता देहीति मातुस्तदा
वक्षोजाम्बरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुष्पातु नः ॥

(लीलाशुकविल्वमङ्गलस्य)

कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८६)

अङ्गुल्या कः कपाटे प्रहरति कुटिलो माधवः किं वसन्तो
नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं फणीन्द्रो द्विजिह्वः ।
सुग्धे घोराहिमर्द्दी किमुत खगपतिर्नो हरिः किं कपौन्द्रः
श्रुत्वेदं सत्यभामाप्रतिवचनजितः पातु वञ्चक्रपाणिः ।

(लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८७)

मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपायितं
वत्स स्वादु फलं प्रयच्छति न मे गत्वा गृहाण स्वयम् ।
मात्रैवं प्रहिते गुह्ये विघटयत्याक्षय्यं सन्ध्याञ्जलिं
शम्भोर्भिन्नसमाधिरुद्धमनसो हास्योद्गमः पातु वः ॥

(योगेश्वरस्य)

दुर्गागणेशकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८८)

हे हेरम्ब किमम्ब रोदिषि कथं कर्णे लुठत्यग्निभूः
 किं ते स्कन्द विचेष्टितं मम दुरा संख्या कृता चक्षुषाम् ।
 नैतत् तेऽप्युचितं गजास्य चरितं नासां भिमितीऽम्ब मे
 तावेवं सहसा विलोक्य हसितव्यग्रा शिवा पातु वः ॥

वलिवासन-प्रश्नोत्तराणि ।

(८९) ✓

कस्त्वं ब्रह्मन्नपूर्वः क्व च तव वसतिर्याऽखिला ब्रह्मसृष्टिः
 कस्ते नाथो ह्यनाथः क्व च तव जनको नैव तातं स्मरामि ।
 किं तेऽभीष्टं ददामि त्रिपदपरिमिता भूमिरस्या किमेषा
 त्रैलोक्यं भावजं यो वलिमिदमवदद् दामनो वः स पातात् ॥

राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१००)

केयं भाग्यवती तवोरसि मणी व्रूढेऽग्रवर्णं विना
 कृत्वाऽस्याः प्रथमं विना क्व सहजो वर्णो मणिस्तादृशः ।
 स्त्रीरूपं कथमस्य लिङ्गनियमात् पृच्छामि वध्वाकृतिं
 सुग्धे त्वत्प्रतिविम्बमित्यपलपन् राधां हरिः पातु वः ॥

(१०१)

कस्त्वं भो निशि केशवः शिरसिजैः किं नाम गर्वोऽस्ति ते
भद्रे शौरिरहं गुणैः पितृपितुः पौत्रस्य किं स्यादिह ।
चक्री चन्द्रमुखि प्रयच्छसि न मे कुण्डीं घटीं दोहनी-
मित्यं राधिकया जितोत्तरतया दुःस्थो हरिः पातु वः ॥

(१०२)

कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाहि विपिनं शाखामृगीणां किं
क्षणोऽहं दयिते विभेमि नितरां क्षणः कथं वानरः ।
मुग्धेऽहं मधुसूदनो ब्रज लतां तामेव पुष्पान्विता-
मित्यं निर्वचनीयतो दयितया क्लीणो हरिः पातु वः ॥

(शुभाङ्गस्य)

राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०३)

क्षणविरहविधुरां राधिकां प्रति तत्त्वज्ञा उक्तिरियम् :—

कुन्दकुञ्जमसुं पश्य पुष्पितं सखि शोभनम् ।
अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥

रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०४)

भ्रातः प्रापय मामनातपभुवं प्राप्तोदयोऽयं रवि-
 नायासौ हिमचन्द्रमा इतरथा चास्मिन् कलङ्कः कथम् ।
 वंशेऽस्मिन् मदकीर्तितः कुसुदिनी कस्मादियं काशते
 नह्येवं नलिनीप्रियाङ्गजननादास्थं करोति स्फुटम् ॥

(१०५)

के यूयं रघुनाथ नाथ किमिदं श्रुत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः
 कोऽहं वत्स स आर्य्य एव भयवानार्य्यः स को राघवः ।
 कान्तारे किमिहास्महे वत वृथा देव्या गतिर्मृग्यते
 का देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि मे ॥

रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०६)

कस्त्वं वालितनूङ्गवो रघुपतेर्दूतः स वालीति कः
 को वा वानर राघवः समुचिता ते वालिनो विस्मृतिः ।
 त्वां बद्धा चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तेन यः
 सन्ध्यामर्चयति स निस्त्रप कथं तातस्त्वया विस्मृतः ॥

(हनूमतः)

लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०७)

धन्या देवकुले गिरीन्द्रतनया गौरी महासुन्दरी
यस्माद् वृद्धपतिं विहाय जटिलं नान्यं जनं सेवते ।
लोले त्वञ्च विहाय सां धनवतां गेहेषु तिष्ठेः सदा
कः प्राणेश्वर वक्ति तद् बुधगणास्ते मे सपत्नीसुताः ॥

(१०८)

देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता कोऽन्यः पृथिव्या गुरु-
र्माता त्वं जगतां त्वमेव जगतां माता न विज्ञोऽपरः ।
देवि त्वं परिहासकेलिकलहेऽनन्ता त्वमेवेत्यय
ज्ञातानन्दपदो नमञ्जलधिजां शौरिश्चिरं पातु वः ।
- (वाक्पतिराजस्य)

लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०९)

हरिहरमूर्तेः पार्श्ववर्तिन्योः लक्ष्मीपार्वत्योः परिहाससंलापः :—

लोले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता कस्ते पतिः पाथसां
कः प्रत्येति जलादपत्यजननं प्रत्येति यः प्रस्तरात् ।
इत्थं पर्वतराजसिन्धुसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं
सस्मेरस्य हरेर्हरस्य च मुदो निघ्नन्तु विघ्नं तव ॥

(११०)

भिन्नार्थी स क यातः सुतनु वलिमखे ताण्डवं काव्य भट्टे
मन्ये हृन्दावनान्ते क नु स नृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ।
बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्त्र वेत्ता
लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कान्ययोस्त्रायतां वः ॥

विष्णुसागर-प्रश्नोत्तराणि ।

(१११)

हंहो मीनतलो हरे किमुदधे किं वैपसे शैत्यतः
स्त्रिन्नः किं बडवानलात् पुलकितः कस्मात् स्वभावादहम् ।
इत्थं सागरकान्यकामुखशशिव्यालोकनेनाधिक-
प्रोद्यन्सारजचिह्ननिङ्गुतिपरः शौरिः शिवायास्तु वः ॥

सीतारावण-प्रश्नोत्तराणि ।

(११२)

शोकसास पूर्वचरणववे गवणभ्य सीतां प्रति उक्तिः चतुर्दशरदे तु तस्याः
प्रत्युत्तरम् :—

भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना

स रामो मे स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।

इत्थं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचसू-

र्लविष्टेदं पठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥

हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(११३)

पार्वत्या मानभङ्गाय शिवस्य सानुनयवचांसि पार्वती श्लेषेणान्वधा प्रतिपादयति :—

किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जानामि सत्यमनुमानत एव स त्व-
मित्यं गिरो गिरिशुवः कुटिला जयन्ति ॥

(रुद्रस्य)

(११४)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु भवन्मौलिस्थगङ्गोदरे
सुगन्धे मानसपूजितं त्यज हतं युष्मन्नियोगद्वयम् ।
वक्त्रे श्लेषममुं निराकुरु कदाश्लिष्टोऽसि वक्त्रो मया
वामाङ्गेऽति हृतोत्तरः स्मरहरः स्मराननः पातु वः ॥

(११५)

खेदस्ते कुत ईदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवङ्गेर्विभो
कस्मात् कम्पनमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतिस्तव ।
रोमाञ्चः कथमेष देवि भगवन् गङ्गान्धसां शौकरै-
रित्यं भर्त्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः ॥

(लक्ष्मीधरस्य)

(११६)

एषा ते हर का सुगात्रि कतमा शीर्षे स्थितेयं जटा
 हंसः किं भजते जटां नहि शशी चन्द्रो जलं सेवते ।
 मुग्धे भूतिरियं कुतोऽत्र सलिलं भूतिस्तरङ्गायत
 इत्थं यो विनिगूहते क्षिपयगां पायात् स वः शङ्करः ॥

(११७)

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौली कथं पावको
 दिव्यं तद्धि विलोचनं कथमच्छिर्दिव्यं स चाङ्गे तव ।
 तस्माद् द्यूतविधौ त्वयाद्य मुषितो हारः परित्यज्यता-
 मिल्यं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ॥
 (भानोः)

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(११८)

भूपः कूप इवाभाति नमज्जनसुखावहः ।
 ददाति गुणसम्बन्धान्नित्यं पात्रानुसारतः ॥

राजसभा ।

(११८)

पयसा कमलं कमलेन पयः

पयसा कमलेन विभाति सरः

मणिना वलयं वलयेन मणि-

र्मणिना वलयेन विभाति करः ।

शशिना च निशा निशया च शशी

शशिना निशया च विभाति नभः

कविना च विभुर्विभुना च कविः

कविना विभुना च विभाति सदः ॥

मन्त्री ।

(१२०)

मन्त्रिगुणावलीमाह :—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वाग्मी तु नो कोपन-

स्तुत्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

शिष्टान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्मेऽतिलोभान्वितो

कार्यार्थी परतत्त्ववद्बह्वदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥

साधारणराज-स्तुतिः ।

(१२१)

कश्चित् कविः कश्चिद् राजानं स्तौति :—

सर्वदा सर्वदोऽसीति स्तूयसे नृपते ह्यथा ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न नेत्रं परयोषितः ॥

(१२२)

सङ्क्षीर्यत्र न गीस्तत्र यत्र गीस्तत्र नो रमा ।
ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च त्वयि ॥

(१२३)

कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति हृहस्पतिः ।
भवांसु जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥

(१२४)

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते
तेषां द्वारि न दन्तिवाजिनिवहस्तैरेव लब्धा क्षितिः ।
तैरेवं समलङ्घनं निजकुलं किं वा बहु ब्रूमहे
ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा ॥

(१२५)

धनुरिव गुणयोगात् सन्नतो नासि वक्रो
 विधुरिव रुचिमत्त्वात् सुन्दरो नो कलङ्को ।
 जलधिरिव गभीरो नाप्रतीतो महत्त्वात्
 सकलगुणनिधानं त्वन्तु दोषेण शून्यः ॥
 (रामतारण शिरोमणेः)

(१२६)

त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरणे सेनावने भाषणे
 त्राणे व्याकरणे रणे वितरणे विश्वम्भराभूषणे ।
 सत्यं सत्यवतीभये शरभये वागीशये विष्णये
 दाक्षीकुक्षिभये पृथोदरभये देवद्रये मेरये ॥

विशिष्टराज-स्तुतिः ।

(क) हिन्दुराजगणः ।

अनङ्गभीमः ।

(१२७)

पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम मंहती तद्देष्टनं वारिधिः
 पीतोऽसौ कलसोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ।
 तद् विष्णोर्दनुजाधिनाथजयिनः पूर्णं पदं नाभवत्
 चित्ते ते रमयां सदास्ति स हरिस्त्वंतो महान् नापरः ॥
 (सार्वभौमस्य)

कृष्णचन्द्रः ।

(१२८)

अथैकदा महाराजकृष्णचन्द्रेण स्थापितायाः कालीमूर्त्तिर्मेणिमुकुटरं चोरितम् ।
पुरोधसा हरनाथेन कृतमेतदिति सञ्जातसंशयानां जनानां मतमनुसृत्य नृपस्य कठोरं
दण्डयितुमादिदेश । पुरोहितस्तु शासनभिया राजकर्म्मचारिणां मन्त्रणानुसरन् नितरां
नृपप्रियं सभापण्डितं वाणेश्वरविद्यालङ्कारमुपेत्य सकलमेव व्यजिज्ञपत् । स च दत्तमाण-
श्लोकं हरनाथहस्तेन राजान्तिके प्रेषयामास :—

जले लवणवल्लीनं मानसं तन्मनोहरम् ।

मनोजिहीर्षया देव्याः किरीटं हरते हरः ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१२९)

कथं बालगोपालस्य एकद्वरणः पञ्चाङ्गाणि करद्वयैकः समुखे प्रसारित इति कृष्णचन्द्रेण
पृष्टस्य वाणेश्वरस्तोक्तिरियम् :—

पाणौ मे नवनीतपुञ्जमधुना हारश्च वक्षःस्थले

चूडायामपि चारुचन्द्रकशिखा कुतास्ति चित्तं हतम् ।

पादाब्जे वचसेति जानु धरणी संपात्य संगोपयन्

गोपालो हरिरेष तस्करतया खिन्नः स्वयं पातु वः ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३०)

एकदा जनन्या आद्यत्राद्वात्सरे हस्तिनं दातुकामिन महाराजकृष्णवन्द्येण कृतयित्-
कारणात् कम्पमानं तं गजमवलोक्य तत् कारणं पृष्टस्य बाणेश्वरविद्यालङ्कार-
१ । किरियम् :—

हस्तन्यस्तुशोदके त्वयि न भूः सर्वसहा कम्पते

देवागारतयैव काञ्चनगिरिस्थिते न धत्ते भयम् ।

अज्ञातद्विपभक्ष्यभिक्षुभवनप्रस्थानदुःस्थाशया

वैपन्ते मददन्तिनो नरपतेः श्रीकृष्णचन्द्रस्य ते ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

गङ्गागोविन्दः ।

(१३१)

वङ्गदेशीयेन प्रथितयज्ञसा भूस्वामिना गङ्गागोविन्द-सिंहेन प्रेषितानां गोलालानां
लाभेन नितरां परितुष्टस्य जगन्नायतर्कपञ्चाननस्योक्तिरियम् :—

निरञ्जनं सुदुष्प्रापं सर्वव्यञ्जनरञ्जनम् ।

प्राप्तं श्रीगङ्गागोविन्दाद् गोलालु ब्रह्मवन्मया ॥

(जगन्नाय तर्कपञ्चाननस्य)

नन्दकुमारः ।

(१३२)

परमसखस्यापि महाराजस्य नन्दकुमारस्य भवने उत्तमनिवस्यनं निमग्नमनाप्रवृत्ता
जगन्नाथतर्कपञ्चाननेन तमुद्दिश्य लिखितेयं लिपिः :—

त्वञ्चेद्धारयसे मुदा बहुगवान् दिग्दन्तिनां का क्षतिः
पत्रैर्मस्तकभूषणानि कुरुषे स्वर्णस्य किं लाघवम् ।
गोपीपादतले सदा पतसि चेत् किं निन्द्यते स्वर्वधूः
किं ब्रूमी वत कुञ्जघट्टनृपते श्रीनन्दवालाऽधुना ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नवकृष्णः ।

(१३३)

एकदा जगन्नाथतर्कपञ्चाननः हृदिरोगदुष्टस्य कस्यचित् ह्वात्स्योपकारार्थे महाराजं
नवकृष्णं प्रति अनुरोधपत्रमिदं प्रदत्तवान् :—

द्वितीयभूतभूयिष्ठा सूर्तिरत्याद्यसम्भवा ।
अस्याः पार्थिवसम्बन्धे यतनीयं क्षितीश्वरैः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(१३४)

कलिकातास्य-शोभावाजार-निवासिना महाराजेन नवकृष्णेन प्रेषितानां कमला-
निम्बूनां लामेन नितरां परितुष्टस्य जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्योक्तिरियम् :—

अगस्त्यवंशसम्भूता वयं वातापिभक्षकाः ।

नवकृष्णप्रसादात्तु कमलारसपायिनः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

प्रतापादित्यः ।

(१३५)

महाराजप्रतापादित्यस्य दानयशःप्रतापान् वर्णयति :—

दानाम्बुसेकशौतार्त्ता यशोवसनवेष्टिता ।

त्रिलोकी ते प्रतापार्कं प्रतापादित्य सेवते ॥

(अंवलम्बसरस्वत्याः)

राजसिंहः ।

(१३६)

क चेत् इदिलपुरनिवासिना निमन्त्रितेन चन्द्रमणिन्यायभूषणेन सुसङ्गाधिपालय-
नागत्य तं राजन् पथि चक्रवाकनिधुनस्य कथोपकथनादेव सर्वेषु भवतः क्रिया-
कलापवार्त्ता मया ज्ञातेति :—

इत्युचे चक्रवाकं वचनमनुदिनं दुःखभाक् चक्रवाकी

क्वापि स्यादेष देशो न भवति रजनी यत्र हे प्राणनाथ ।

कान्ते चिन्तां त्यज त्वं दिनकरकिरणच्छादकस्याद्य मेरो-

र्मले दत्त्वाऽस्ति हस्तं विविधकृतिमुदे राजसिंहः प्रदाता ॥

(चन्द्रमणि न्यायभूषणस्य)

वर्द्धमान-राजः ।

(१३७)

एकदा वाणेश्वरोऽर्थं भिक्षितुं वर्द्धमानराजसदनमुपगम्य शिवपूजानिरतो नरपति-
नयिमवसरः साक्षात्कारस्वेति निश्चय्य दौवारिकमुवाच—बृहि मङ्गलनाद् राजानं “त्वं
यस्य पूजायां व्यापृतः स शिवः पञ्चत्वं गतः । तस्य विभवादयोऽपि सर्व्वैरेव विभक्त्य
गृहीताः । मयापि तस्य एकं द्रव्यं लब्धम् । तदेव भवन्तं दर्शयितुमिहागतः ।” तदा-
कर्ण्य राजा वाणेश्वरमानाद्य पप्रच्छ किं त्वया लब्धमिति । स आह :—

अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाऽप्यर्द्धं हरस्याहृतं

देवत्वं धरणीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।

गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं

सर्व्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माञ्च भिक्षाश्रयः ॥

(शङ्करकवेः, केषाञ्चिन्मते वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य

(१३८)

चन्द्रे या क्षणरेखा सा तस्य न दोषचिह्नमित्याह :—

त्वत्कीर्त्तिशीतकिरणेऽभ्युदितेऽतिसाध्वी

रोद्धिष्यपि स्वपतिसंशयजातशङ्का

श्रीवर्द्धमाननृप कज्जललाञ्छलेन

प्रेयांसमाङ्गयदसौ न विधौ कलङ्कः ।

(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

वीरवलः ।

(१३८)

जम्बुद्वीपपुरप्रकाशनकरी स्नेहक्षमाधायिनी
नीत्युद्गीर्णमसीततिः खलजनश्रेणीपतङ्गान्तकृत् ।
गावीन्द्राकवरक्षितीश्वरवरस्नान्ताम्भकारापहा
धन्या वीरवलस्य भारतगृहे दीपोपमा लेखनी ॥

(ख) मुसलमान-नवावगणः ।

आलीवर्हिः ।

(१४०)

गुप्तपत्नीवास्तव्यः कविकुलतिलको वाणेश्वरविद्यालङ्कारस्तदानीं कवित्वेन समग्रवङ्गा-
धिपतिं नवावालिवर्हिं, नवद्वीपाधिपतिं महाराजं लणचन्द्रं, कलिकाता-शोभावाजार-
नवासिनं भूपतिं नवकृष्णञ्च परं परितोषयामास । अथैकदा स स्वस्य चित्तं सम्बोध्य

नागदमुवाच :—

कतं

आलीवर्हिं नवावमप्यथ नवद्वीपेश्वरश्चाश्रितं

तत्पञ्चान्नवकृष्णभूपतिममुं रे चित्तं वित्ताशया ।

सर्वत्रैव नवेतिशब्दघटितं त्वञ्चेत् कमालस्वसे

तद् देवं परमार्थदं नवघनश्यामं कथं मुञ्चसि ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

सिराजद्वौला ।

(१४१)

उपरते आलीवर्द्दिनवावे तद्दौहितः मन्मूर्-उल्-मुल्क-सिराजद्वौला-नवावो ब्राह्मण-
पण्डितान् निमन्त्रयितुमिच्छन् श्लोकरचनार्थं महाराजं कृष्णचन्द्रमनुरुरुधे । स च
श्लोकमिति तदन्तिके प्रेषयामास :—

खोदापादारविन्दहयभजनपरो मातृतातो मदीय
आलीवर्द्दिनवावो विविधगुणयुतोऽल्लामुखः पश्चिमास्यः ।
मर्त्यं देहं जहौ खं मुनसरमुलुकः सौरजद्वौलनामा
याचेऽहं मां भवन्तो गलष्टतवसनः शुद्धतां संनयन्ताम् ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ग) मोगलसम्बाङ्गणः ।

वावरः ।

(१४२)

वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः कुञ्जराकृष्टदृष्टिः
कोदण्डोदारनामाप्यमितपरिजनो विश्वविख्यातकीर्तिः ।
सुन्दर्यासक्तचित्तः समरणविजयी कङ्कणाहारयुक्तो
वीर श्रोवावराख्य त्वमिव तव रिपुहन्त मुक्तादिवर्णः ॥
(शालिकनाथस्य)

आकवरः ।

(१४३)

कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितत्याग लाटं ललाट-
प्रोत्तुङ्ग द्राविडं वा प्रवलभुजवलप्रौढमागाढराढम् ।
प्रस्फूर्ज्जहुर्जरं वा दलितरिपुवधूगर्भं वैदर्भकं वा
गाजी राजीवदृष्टे कुशशतमथवा साहजज्ञानुदीनं ॥

(नायकगोपालस्य)

सेरसाहः ।

(१४४)

कस्याञ्चिद् वाचि कैश्चिन्ननु यदि निहितं दूषणं दुष्टचित्तैः
किं मालिन्यं तदा स्यात् प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणाम् ।
वाह्याश्चेद् गन्धवाहाधिकविहितजवाः पञ्चशञ्चान्धखज्जाः
का हानिः सेरसाहक्षितिपतितिलकस्याश्वकोटीश्वरस्य ॥

(भट्टमल्लस्य)

जाहाङ्गीरः ।

(१४५)

श्यामं यन्त्रोपवीतं तव किमिति मसीसङ्गमात् कुत जातः
सोऽयं तिग्मांशुकन्यापयसि कथमभूत् तज्जलं कज्जलाभम् ।
व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिरमणरिपुक्षौणिभृत्यक्षलाक्षी-
लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

साजाहानः ।

(१४६)

भूमीनाथ सहाजहान भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
 रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
 धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
 न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४७)

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविता
 दिक्षीवक्ष्यन्मपाणिपक्षवतले नीतं नवीनं वयः ।
 सम्प्रत्युज्झितमासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
 सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

दारा ।

(१४८)

अनुकूलभावमयवा
 प्रतिकूलत्वं सहेव नरलोके ।
 अन्योन्यविहितमन्वी
 विधिदाराभूपती वहतः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४८)

माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता
रत्नानामहमेक एव भुवने को वापरो मादृशः ।
इत्येवं परिचिन्त्य मा स्म सहसा गर्वान्धकारं गमो
दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दाराधरावल्लभः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

कवि-समष्टिः ।

(१५०)

माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्मल्लटो भट्टवाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥

(१५१)

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकारः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चवाणस्तु वाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥
(प्रसन्नराघवकारजयदेवस्य)

(१५२)

शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः

काव्यं कर्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि ।

विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं

विश्वं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥

(धनदेवस्य)

(१५३)

वाचः पल्लवयत्युत्तमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुते ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्यर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविह्मापतिः ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५४)

गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उत्तमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५५)

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसार्कः कवि-
मेण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

(राजशेखरस्य)

विशिष्ट-कविः ।

कालिदासः ।

(१५६)

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(कृष्णभट्टस्य)

(१५७)

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेश्च भणितं
तुलायामारोप्य प्रतिफलति तस्मिन् लघिसनि ।
गिरां देवी साक्षात् श्रुतिकलितकह्लारकलिका-
सधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्य्य भगवती ॥

(कालिदासस्य)

दण्डी ।

(१५८)

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।
कवौ इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

(१५९)

त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विस्तृताः ॥

(राजशेखरस्य)

पण्डितराज-जगन्नाथः ।

(१६०)

कवयति पण्डितराजे

कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।

नृत्यति पिनाकपाणौ

नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

पाणिनिः ।

(१६१)

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

(राजशेखरस्य)

वाणभट्टः ।

(१६२)

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद् रसे चापरे-

ऽलङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आः सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

(चन्द्रदेवस्य)

(१६३)

हेम्नो भारशतानि वा मदसुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि गुणिने वाणाय कुत्राप्य तत् ।

या वाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुद्विक्ताः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिस्तानताम् ॥

भवभूतिः ।

(१६४)

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
 धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
 विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
 स्तथाप्यन्तर्मादं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥
 (सदुक्तिकर्णान्ते)

भारविः ।

(१६५)

भारवेर्भा रवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
 उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

माघः ।

(१६६)

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
 नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

(१६७)

माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।
 स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा ॥

(धनपालस्य)

मातङ्गदिवाकरः ।

(१६८)

अहो प्रसादो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥

(राजशेखरस्य)

मुरारिः ।

(१६९)

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ।

अध्विलङ्घित एव वानरभटैः कित्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मन्याचलः ॥

यशोवर्मा ।

(१७०)

कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

क्षितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

(राजतरङ्गिण्यम्)

वाल्मीकिः ।

(१७१)

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥

(रामानुजस्य)

(१७२)

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्तु चकोरां इव कोविदाः ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

विकटनितम्बा ।

(१७३)

के वैकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥

(राजशेखरस्य)

व्यासः ।

(१७४)

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विवाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् वादरायणः ॥

श्रीहर्षः ।

(१७५)

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

जन्तुवर्गः ।

अश्वः ।

(१७६)

जवेन धावितो वाजी विभिद्य वायुमण्डलम् ।
तस्य संश्लेषतः पूर्वमेव प्रत्यागतः पुनः ॥

(१७७)

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुज्झन्निव
स्त्रीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायूंश्च मुष्णन्निव ।
साङ्गारप्रकरां स्पृशन्निव भुवं क्लायाममर्षन्निव
प्रेङ्खन्नामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
(सिंहदत्तस्य, केषाञ्चिन्मते नकुलस्य)

द्रुलिशः ।

(१७८)

कश्चिद् द्रुलिशभक्तः कविरिद्रुलिशं स्तौति :—

विश्वाधारो हि वायुस्तदुपरि कमठस्तत्र शेषस्ततो भू-
स्तस्यां कैलासशैलस्तदुपरि भगवान् मस्तके तस्य गङ्गा ।
स्निग्धः पीयूषतुल्यस्तदुदरकुहरे औलिशोऽकिस्त्रिषोऽस्ति
माहात्म्यं तस्य को वा प्रकथयितुमलं भक्षणाद् यस्य मुक्तिः ॥
(कविचन्द्रस्य)

उष्ट्रः ।

(१७९)

रुद्धं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
न श्रोत्रयोः सुखदमारटितं कदापि ।
इत्थं न साधु तव किञ्चिदिदञ्च साधु
तुच्छे रतिः करभ कण्टकिनि द्रुमे यत् ॥
(धर्मकीर्त्तः)

काकः ।

(१८०)

स्थानसङ्ग्रहा अशोभनान्यपि वपुनि शोभनानि भवन्तीत्याह :—

माकन्दं मकरन्दतुन्दिलममुं गाहस्व काक स्वयं
कार्णरन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां कोकिलम् मन्महे ।

रम्याणि स्थलसौष्ठवेन कतिचिद् वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालभालमिलिते पङ्के न शङ्केत कः ॥

(१८१)

किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः किं कौरवत् पाठकः

किं वा हंस इवातिमन्दसुगतिः सारीव किं सुखरः ।

किं वा हन्त शकुन्तराजपिकवत् कर्णामृतं भाषते

काकः केन गुणेन काञ्चनमये संरक्षितः पिञ्जरे ॥

कोकिलः ।

(१८२)

अपसर परमृत दूरं

गोष्ठीयं काकरवरसिका ।

दूर्वाचर्वणदक्षा

इच्छुं मधुरं न जानते गावः ॥

(१८३)

भ्रातः कोकिल भीतभीत इव किं पत्राहतो वर्त्तसे

नीचैः पश्य सखे शरासनकरा धावन्ति भिल्लार्भकाः ।

का भीतिस्तव यत् कुङ्करिति परा विद्या सुधास्यन्दिनी

किं क्रूरे गुणगौरवं किमसतीचित्ते पतिप्रेम वा ॥

चक्रवाकः ।

(१८४)

अस्तं गतोऽयमरविन्दवनैकबन्धुः

सूर्यो न लङ्घयति कोऽपि विधेरनुज्ञाम् ।

हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विमुञ्च शोकं

धीरास्तरन्ति विपदं न कदाप्यधीराः ॥

चक्रवाकी ।

(१८५)

रात्रौ व्याधेन पञ्जरवद्धायाश्चक्रवाक्याः चक्रवाकं प्रति उक्तिरियम् :—

श्लाघ्या बन्धनवेदना चरणयोः श्लाघ्या निराहारता

श्लाघ्यश्चाप्युपकारकारणतया मृत्युर्द्वयोरावयोः ।

शर्वर्यां प्रियसङ्गमो मम कुले स्वप्नेऽपि नैव श्रुतो

व्याधः साधुरसौ प्रजापतिलिपिर्न्यर्थीकृता येन हि ॥

चातकः ।

(१८६)

वापी स्वल्पजलाशया विपमयो नौचावगाहो क्रुदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूप एको मुनेः ।

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः संत्यज्य तस्मादिदं

सम्प्रानी खलु चातको जलमुचामुच्चैर्जलं वाञ्छति ॥

(१८७)

गङ्गाजले प्रवमानं म्रियमाणञ्च कश्चित् चातकं प्रति कस्यचिद् उत्तिरियं, पुनश्च तं प्रति चातकस्य प्रत्युक्तिः :—

रे रे चातक पातितोऽसि मरुता गङ्गाजले चेत् तदा
 पेयं नीरमशेषपातकहरं काशा पुनर्जीवने ।
 मैवं ब्रूहि लघीयसो यमभयादुद्गीवतामुज्झतां
 गङ्गाश्वः पिबता मया निजकुले किं स्थाप्यते दुर्यशः ॥

धेनुः ।

(१८८)

सन्त्यं प्राययन्तीं धेनुं पिबन्तं वत्सञ्च स्वभावोक्त्या वर्णयति :—

आहत्याहत्य मूर्ध्ना द्रुतमनुपिबतः प्रसृतं मातुरुधः
 किञ्चित् कुल्लैकजानोरनवरतचलच्चारुपुच्छस्य धेनुः ।
 उत्कर्णं तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तहुङ्कारमुद्रा
 विच्योतत्क्षीरधारालवशबलमुखस्याङ्गमातृमि लेदि ॥
 (मयूरस्य)

वक्रः ।

(१८९)

न भ्रूणां स्फुरणं न चञ्चुचलनं नो चूलिकाकम्पनं
 न ग्रीवाचलनं मनागपि न यत् पक्षद्वयोत्क्षेपणम् ।
 नासाग्रेल्लणमेकापाददमनं कष्टैकनिष्ठं परं
 यावत् तिष्ठति मीनहीनवदनस्तावद् वक्रस्तापसः ॥

भेकः ।

(१८०)

गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य तोयं समुद्रः

किञ्चिद् गर्वं न भजति महान् दिव्यरत्नाकरोऽपि ।

एको भेकः परममुदितो गोष्पदान्धोऽपि गत्वा

को मे को मे रटति बहुशोऽखर्वगर्वेण नीचः ॥

भ्रमरः ।

(१८१)

अपसर मधुकर दूरं

परिमलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे ।

इह नहि मधुलवलाभो

भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥

(१८२)

अनुसरति करिकपोलं

भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानोऽग्निः ।

गणयति न तिरस्कारं

दानान्वितलोचनो नीचः ।

मत्स्यरङ्गः ।

(१८३)

कविर्मत्स्यरङ्गमुपजीव्य किञ्चित्सुखाशया बहुविघ्नसङ्कुले कर्मणि न प्रवर्त्तत
इत्युपदिशति :—

क्षारं वारि न चिन्तितं न गणिता नक्रादयो भीषणा-

श्चत्तुङ्गतरङ्गडम्बरपरितोषोऽपि नालोचितः ।

मध्येऽम्भोनिधि मत्स्यरङ्ग भवता भ्रम्यः कृतोऽयं मुधा

सम्पच्चेत् शफरार्जनं विपदिह प्राणप्रयाणावधिः ॥

मशकः ।

(१८४)

काचिद् विदुषी रमणी रात्री मशकपौडनससहमाना प्रोषितं भर्तारमुद्दिश्य शोक-
मिमं लिखित्वा प्रेषयामास :—

जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे ।

मशकाय मया कायः सायमारभ्य दीयते ॥

(जयन्तीदेव्याः)

महिषः ।

(१८५)

बहुलाभप्रत्याशया दूरदेशवर्तिनमविदितदातृत्वं कञ्चित् धनिनमुपगम्य स्वाभीष्टसंप्राप्त-
वतां भिक्षुकाणामियमुक्तिः :—

स्थूलतया नीलतया

दूरतया दानलोलुपैर्मधुपैः ।

धावितमिभराजधिया

हन्तासीदन्ततो महिषः ॥

राघवः ।

(१८६)

यस्मिन् वेक्षति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-

र्मन्याद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिदन्तावलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रोडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥

शङ्खः ।

(१८७)

कीटगृहं कुटिलोऽन्तः

कठिनः चारास्वसम्भवः शून्यः ।

शङ्खः श्रीपतिनिकटे

केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

शफरः ।

(१८८)

बहुविहदधिष्ठिते सदसि अकृतविद्यस्य कस्यचिद् वाचालतामाकर्ण्य कविराहः—

शफर संहर चञ्चलतामिमां

द्रुतमगाधजलप्रणयी भव ।

इह हि कूजितमञ्जुलजालके

वसति द्रष्टवकः सक्तुटुम्बकः ॥

शुकः ।

(१८९)

उच्चैरेष तरुः फलञ्च विपुलं दृष्ट्वैव हृष्टः शुकः

पक्षं शालिवनं विहाय जङ्घीस्तन्नारिकेलं गतः ।

तत्रारुह्य बुभुक्षितेन मनसा यत्रः कृतो भेदने

चाशा तस्य न केवलं विदलिता चक्षुर्गता चूर्णताम् ॥

सर्पः ।

(२००)

यस्य कतिचिद् गुणाः कतिचिच्च दोषाः सन्ति तादृशं जनं सर्पवर्णनमुखेनाचिपतिः—

मौलौ सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वचो

निर्यतोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकात्र चर्येदृशी ।

अन्यताट्टजुवर्त्मता द्विरसना वक्तो विषं वीक्षणं

सर्वामङ्गलसूचकं कथय भो भोगिन् सखे किं न्विदम् ॥

(जीवनागस्य)

सिंहः ।

(२०१)

नास्योच्छ्रायवती तनुर्न दशनौ दीर्घौ न दीर्घः करः

सत्यं वारण येन केशरिशिशुस्त्वां स्पर्द्धते नित्यशः ।

तेजोबीजमजियमस्य हृदये न्यस्तं पुनर्वर्धसा

तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरां भोज्यं पशुं मन्यते ॥

(आनन्दवर्द्धनस्य)

हंसः ।

(२०२)

कोऽपि सर्वत्र समदर्शिनस्तत्त्वविदो विकारहेतुर्न भवतीत्याह :—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं

कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता

चीयते न च न चापचीयते ॥

(२०३)

गतं तद् गाम्भीर्यं तटमपि चितं जालिकशतैः

सखे हंसोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरसः ।

न यावत् पङ्कान्तःकलुषिततनुर्भूमिविलसद्-

वकोऽसौ वाचालश्चरणयुगलं मूर्ध्नि कुरुते ॥

हस्ती ।

(२०४)

सञ्चर करिवर धीरं

मा मर्दय मर्मराणि पत्राणि ।

इह पुरतो गिरिकुहरे

किमु सुखशायी न गोचरः सिंहः ॥

(२०५)

नाभूवन् भुवि यस्य कुतचिदपि स्रद्धाकराः कुञ्जराः

सिंहेनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योदता पद्मतिः ।

कष्टं सोऽपि कन्दर्थ्यते करिवरं स्फारारवैः फेरवै-

रापातालगंभीरपङ्कपटलीमग्नोऽद्य भग्नोद्यमः ॥

(विह्वलस्य)

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(२०६)

ये पूर्वं परिपालिताः फलदलच्छायादिभिः प्राणिनो
विश्रामद्रुम कथ्यतां तव विपत्काले क्व ते साम्प्रतम् ।
एताः सङ्गतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो
यासां क्वेदनमन्तरेण पतितो नायं कुठारस्त्वयि ॥

आम्रः ।

(२०७)

तृपाश्यामा जम्बूः स्फुटितहृदयं दाडिमफलं
सशूलं संघत्ते हृदयमभिमानिन पनसम् ।
अभूदन्तस्तीयं तरुशिखरजं लाङ्गलिफलं
समायाति चूते जगति रसराजे रसमये ॥

कदली ।

(२०८)

वल्कलं आडविधायकं तव फलं देवादिसन्तर्पणं
पुष्पं व्यञ्जनमुत्तमं परिभवेत् मूलं दरिद्रादनम् ।
पत्रं भोजनसौख्यदं किमपरं घारेण नृष्टं पटं
धन्यस्त्वं कदलीतरो परहिते यद् देहपातः पणः ॥

(२०८)

धिग् दैवं कदली भटित्युपकृतिं कर्तुं क्षमा लीलया
 शाखापत्रफलैश्च मूलकुसुमैस्त्वग्भिर्न जीवेच्चिरम् ।
 शाखोटः करटालयोऽप्यसरलं काष्ठं न तुष्टिप्रदं
 प्रायो भूतनिकेतनं कथमसौ दीर्घायुरेवं तरुः ॥

कल्पवृक्षः ।

(२१०)

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरम्भोनिधे-
 र्वासो नन्दनकानने परिमलो गौर्वाणचेतोहरः ।
 एवं दाढगुणोत्करः सुरतरोः सर्वोऽपि लोकोत्तरः
 स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधाविको विवेको यदि ॥

चन्दनः ।

(२११)

वासः शैलशिलान्तरेषु सहजः सङ्गो भुजङ्गैः सह
 प्रेङ्खत्क्षारपयोधिवीचिभिरभूदुद्धूतसेकक्रिया ।
 जानीमो न वयं प्रसीदतु भवान् श्रीखण्ड तत् कथ्यतां
 कस्मात्ते परतापखण्डनमहापाण्डित्यमभ्यागतम् ॥

चम्पकः ।

(२१२)

चम्पकेषु धमरा नासते इति मनसिहृत्य आह :—

यन्नादृतं त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विषादमुरीकरोषि ।

विश्वाभिरामनवनौरदनीलवेशाः

केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्तु ॥

(२१३)

कम्पं चम्पक मुञ्च याचकजनैरायासितस्त्वं सखे
 मा म्लासीः परितो विलोकय तरुन् कस्ते विधत्ते तुलाम् ।
 स्याच्चेत्तेतसि कोप एव नितरां धात्रे तदा कुंप्यतां
 येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदोऽद्वितीयः कृतः ॥

ताम्बूलम् ।

(२१४)

ताम्बूलं गदराशिनाशनिपुणं दुर्गन्धविध्वंसनं

रुच्यं जाठरवह्निवृद्धिजननं सुस्वप्नसंवर्द्धनं ।

आस्यालङ्करणं विनोदसदनं संवर्द्धनासूचनं

रागेणैव विभातु तस्य नियतं श्रीपूर्णचन्द्राननम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

तालः ।

(२१५)

अध्वन्यध्वनि भूरुहः फलभृतो नम्रानुपेक्ष्यादराद्
 दूरादुन्नतिसंशयव्यसनिनः पान्यस्य मुग्धात्मनः ।
 खं मूलं समुपागतस्य मधुरच्छायाफलैः का कथा
 शीर्णेनापि हि नोपयोगमगमत् पर्णेन तालद्रुमः ॥

दृणम् ।

(२१६)

उत्तुङ्गेस्तरुभिः किमेभिरखिलैराकाशसंस्पर्दिभि-
 र्धन्योऽसौ नितरामूलूपकचयो नद्यास्तटेऽवस्थितः ।
 एवं यः कृतवृद्धिरुद्धतजलव्यालोलवीचीवशाद्
 मज्जन्तं जनमुद्धरेत सहसा तेनैव मज्जेच्च वा ॥
 (राणकस्य)

धुस्तूरः ।

(२१७)

उन्मत्त धूर्त तरुणैन्दुनिवासयोग्ये
 स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि ।
 किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति
 चन्द्रोपलो द्रवति वार्द्धिरुपैति वृद्धिम् ॥

निम्बः ।

(२१८)

आसं प्रति निम्बस्योक्तिः—

निम्बो हि तिक्तः खलु कष्टभोग्य-

स्तथापि सेव्यो हितकृद् यतोऽसौ

किं मां न जानासि रसाल गर्वाद्

जगन्निवासस्य निवासबीजम् ॥

पद्मम् ।

(२१९)

तत्त्वानभिज्ञो हि प्रायशो बालवं वस्तु अन्यथा कल्पयतीति दर्शयितुं कविः पद्मिनी
वचनमुपन्यस्यति :—

भानुः शोषयितुं समेति गगनं मज्जीवनं जीवनं

तच्चाहं नलिनी प्रसारितदला गोष्ठं खरांशोः करात् ।

तत् क्लेशानपनेतुमस्तगमिते भानौ सदा मुद्रिता

मित्ते या मम मित्त्रता खयन्ते जानाति तां को जनः ॥

(२२०)

एकदा राजा कृष्णचन्द्रः वागेश्वरविद्यालङ्कारिण सह सरस्तीरे परिभ्रमन् पद्मकमव-
लोक्य कविवरं कथितवान् महात्मन् एवंविधं पश्यद्वयं रचय यवैकस्मिन् पद्मस्य निन्दा
अपरस्मिन् प्रशंसा च । विद्यालङ्कारस्य तदेव श्रवितवान् :—

(क) पद्म-प्रशंसा ।

हे पद्मिनीपत्र भवच्चरित्रं

चित्रं प्रतीमो वयमत्र किञ्चित् ।

त्वं पङ्कजन्मापि यदच्छभावाः

दपि स्पृशस्यन्वु न पङ्कसङ्गि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ख) पद्म-निन्दा ।

रे पद्मिनीदल तवात्र मया चरित्रं

दृष्टं विचित्रमिव यद् विदितं ध्रुवं तत् ।

यैरेव शुद्धसलिलैः परिपालितं त्वं

तेभ्यः पृथग् भवसि पङ्कभवं यतोऽसि ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(२२१)

देशान्तरगमनोन्मुखं प्रियतममुद्दिश्य तत्प्रियायाः करुणोक्तिं भङ्गान्तरेणाह :—

अस्तं गच्छसि गच्छ वर्त्मनि तव स्वस्त्यसु भोः सर्वथा

वक्तव्यं कियदस्ति मेऽत्र जगदानन्दैकसिन्धो रवे ।

नाहं कैरविणी न वास्मि रजनौ यत्प्रीतिरिन्द्रदये

पद्मिन्या न गतिर्विना दिनमणिं सार्त्तव्यमेतत् त्वया ॥

पलाण्डुः ।

(२२२)

कर्पूरधूलोरचितालबालः

कस्तूरिकाकुङ्कुमलिप्तदेहः ।

सुवर्णकुम्भैः परिषिच्यमानो

गन्धं निजं सुञ्चति किं पलाण्डुः ॥

वदरी ।

(२२३)

श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरूणां

के नाम नो सुफलपल्लवशालिनः स्युः ।

अस्माकमल्पतपसां वदरीतरूणां

भ्रष्टं फलं वत शिखाऽपि जनैर्विलूना ॥

मन्दारः ।

(२२४)

न हि च्छायादानात् पथिकजनसन्तापहरणं

फलैर्वा पुष्पैर्वा नहि सुरनरप्रीतिजननम् ।

इदन्ते मन्दारद्रुम सहजमेतत्त्वनुचितं

वृत्तीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥

शालिः ।

(२२५)

येनैते जनिता वयं प्रतिदिनं स्नेहेन संवर्द्धिता

येनास्मत्तृणपौङ्गवं न सद्भितं शक्तं स एव स्वयम् ।

हेतुं नः कथमद्य वाञ्छति शिरो मत्वेति नम्राननाः

क्रन्दन्तीव तुषारवाष्पविगलद्विन्दुच्छलाच्छालयः ॥

शाल्मलिः ।

(२२६)

हंसाः पद्मवनाशया सधुलिहो माध्वीकलाभाशया

पान्थाः स्वादुफलाशया वलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।

दूरान्निष्फलरक्तपुष्पनिकरैर्निःसार मिथ्योन्नते

रे रे शाल्मलिपादप प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

(क) पर्वतः ।

मन्दरः ।

(२२७)

मुरारातिर्लक्ष्मीं त्रिपुरविजयी शीतकिरणं

करीन्द्रं पौलोमीपतिरपि स लेभे जलनिधेः ।

त्वया किं वा लब्धं कथय मथने मन्दरगिरे

शरण्यः शैलानां यदयमददाद् रत्ननिलयः ॥

मलयः ।

(२२८)

विख्याताः कति सन्ति भूधरगणाः स्नाध्योऽसि भूमण्डले

याताश्चन्दनतां यतो विटपिनः सर्वे तवैवाश्रयात् ।

किन्त्वेकं मलय त्वदीयमयशो लोकैश्चिरं गीयते

यत् शाखोटरसालसालवकुले नासीद् विशेषग्रहः ॥

मैनाकः ।

(२२८)

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-

प्रहारैरुत्तच्छब्दहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।

तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे

न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

विन्ध्यः ।

(२३०)

आचक्ष्महे तव किमद्यतनीमवस्थां

हा तस्य विन्ध्य शिखरस्य महोन्नतस्य ।

यत्रैव सप्तमुनयस्तपसा निषेदुः

सोऽयं विलासवसतिः पिशिताशनानाम्

सुमेरुः ।

(२३१)

ये सन्तोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषामभिन्ना नृदो

ये चान्ये धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां हि भिन्ना नृणाम् ॥

इत्थं कस्य कृते कृतञ्च विधिना तादृक् पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥

(लुप्तसूनोर्विद्याधरस्य, केषाञ्चिन्मते विद्यापतेः)

हिमालयः ।

(२३२)

चौणी यस्य हिरण्मयी मणिमयः प्राकारशैलोच्चयः

कुञ्जः कल्पलतामयः सुरधुनौधारामयो निर्भरः ।

किं चेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिपुरीं व्याप्नोति यत्पल्लवः

शैलः सोऽपि गिरिर्वयञ्च गिरयस्तत्रैव मे का मतिः ॥

(ख) जलाशयः ।

कूपः ।

(२३३)

गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निमज्जति ।

तस्य भारसद्ही न स्याद् गुणस्य ग्राहको यदि ॥

तडागः ।

(२३४)

पीतं मे सकलं जलं जलनिधेयगङ्गालचण्डांशुना

गान्भीर्य्यं क्व गतं क्व चाब्धुजगणस्ते मीनहंसादयः ।

सोढा गाढतमा मया विपदियं नैतत्तु सद्यं मम

दृष्टान्धाः पथिका यदेत्य सहसा हाहारवं कुर्वते ॥

सागरः ।

(२३५)

यस्य गृहाद् दरिद्रा भयमनोरयाः प्रतिनिवर्त्तन्ते तस्य सम्पदो ह्यैवेत्याह :—

यद् वीचीभिः स्पृशसि गगनं यच्च पातालमूलं
रत्नैरुद्दीपयसि पयसा यत् पिबत्से धरित्रीम् ।
धिक् सर्वं तत् तव जलनिधे यद् विमुच्याऽश्रुधारा-
स्तीरे नीरग्रहणरसिकैरध्वगैरुज्जितोऽसि ॥
(गौराभिन्नन्दस्य)

(ग) ऋतुः ।

ग्रीष्मः ।

(२३६)

सुतप्ता सौभाग्यत्त्वलितवनितावद् वसुमती
विवस्वान् दुष्प्रेक्षो द्रविणमदमत्तस्य मुखवंत् ।
समीरो मन्याद्रिभ्रमणफणभृत्फुल्लकृतिसमो
जगद् योगीन्द्राणां नयनमिव निस्पन्दमनिशम् ॥

वर्षाः ।

(२३७)

घनतरघनवृन्दच्छादिते व्योमलोके
दिनमणिरजनीशौ नासमात्वावशेषौ ।
दिवसरजनिमेदं मन्दवाताः शशंसुः
कमलकुमुदगन्धानाहरन्तः क्रमेण ॥

शरत् ।

(२३८)

तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराद्यः

शृङ्गं रुरुस्त्यजति मित्रमिवाकृतशः ।

तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तवृत्तिः

कामो दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्कः ॥

हेमन्तः ।

(२३९)

वेपन्ते कपयो भृशं जडसमं गोवाजिकं ग्लायति
श्वा चुस्तीकुहरोदरं क्षणमपि प्राप्यापि नैवोष्मति ।शीतार्त्तिव्यसनातुरः पुनरसौ दीनो जनः कूर्मवत्
स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निष्क्रीतुमाकाङ्क्षति ॥

(लक्ष्मीधरस्य)

शिशिरः ।

(२४०)

(क)

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसङ्गा-

दङ्गाधिकासादितविक्रमस्य ।

धनञ्जयाधीनपराक्रमस्य

हिमस्य कर्णस्य च को विशेषः ॥

(ख)

अलं हिमानीपरिदीर्णगात्रः

समापितः फाल्गुनसङ्गमेन ।

अत्यन्तमाकाङ्क्षितक्षणवर्त्मा

भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः ॥

वसन्तः ।

(२४१)

(क)

पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः ।

पतङ्गस्योदये चेलुः पतङ्ग इव वानराः ॥

(ख)

लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

सभालिङ्गन्मृङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

मरुन्नन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥

(नवीनचन्द्र विद्यारत्नस्य)

(घ) काल-विशेषः ।

प्रभात-वर्णनम् ।

(२४२)

परं प्राची पिङ्गा रसपतिरिव प्राश्य कनकं

परिस्नानञ्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि ।

परिचीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा

न राजन्ते दीपां द्रविणरहितानामिव गुणाः ॥

(भोजराजकविवर्गस्य)

सूर्योदय-वर्णनम् ।

(२४३)

राजीवानि विहासयन् कुसुदिनीराजिञ्च संरोदयन्

ब्रूकालीञ्च विभाययन् निजकरैः कोकान् समुल्लासयन् ।

नक्षत्राण्यपसारयन् शशमृतः कान्तिञ्च सङ्कोचयन्

लोकालिञ्च विबोधयन् तरलयन् सूर्यः समुज्जृम्भते ॥

(उद्भटसागरस्य)

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(२४४)

सीताविरहिणा रामचन्द्रेण अलगामिनं सूर्यमवलोक्य भयमनसा सेतुबन्धनाशं
विहाय लक्षणं प्रति कथितम् :—

(क)

समग्रामादित्यप्रियकमलिनीं षट्पदहृतां

विलोक्यान्तर्मीदाद् मृदु कुमुदवृन्दं विहसति ।

रविः खिन्नः पत्न्या हृतनववधूनामयमिदं

निमज्जन्नभोधौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

(ख)

समुद्रतटस्थे निरुत्साहं श्रीरामचन्द्रम् अवलोक्य सूर्यास्तं प्रदर्श्य तं बोधयति लक्षणः :—

समुद्विग्नानस्मानतलजलपारे गतिविधौ

विलोक्य व्यामर्षात् स्वनगतघनोर्मिं विदधतः ।

पयोधिर्गाम्भीर्यं कियदिति स आवेदनपरो

निमज्जन्नभोधौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

सन्ध्या-वर्णनम् ।

(२४५)

रवेरस्तं तेजः समुदयति खद्योतपटली

मरालाली मूका कलकलमुलूका विदधति ।

इदं दृष्ट्वा कष्टं परमसहमाना कमलिनी

चिरान्निद्रासुद्रामहह तनुते क्षान्तनयना ॥

चन्द्रोदय-वर्णनम् ।

(२४६)

पायोजानि निमीलयन् कुमुदिनीजालं समुन्मीलयन्
 कोकानाकुलयन् चकोरसियुनाशंसाञ्च सम्पूरयन् ।
 ज्योत्स्नां कन्दलयन् तमः कवलयन् सिन्धुं समुद्देलयन्
 लोकानारमयन् धरां धवलयन् सोमः समुज्जृम्भते ॥
 (उड्डटसागरस्य)

(ड) मण्यादयः ।

मणिः ।

(२४७)

क्षितीशानां कोषान्तरतिमिरदोषक्षयकरः
 फणीशानां शीर्षे प्रचुरतरशोभाशुभकरः ।
 स एवाहं दैवात् तव करमुपेतो मणिवणिग्
 उपेक्षाऽपेक्षा वा तव गुणपरीक्षापरिचयः ॥

शङ्खः ।

(२४८)

एकोत्पत्तौ प्रकृतिधवलौ सुन्दरौ सोमशङ्खौ
 शङ्खुः सोमं प्रकृतिसुभगं स्वोत्तमाङ्गेन धत्ते ।
 शङ्खस्तत्र क्रकचनिकरैर्भिद्यते शङ्खकारैः
 को नामान्तःप्रकृतिकुटिलो दुर्गतिं न प्रयाति ॥

स्वर्णम् ।

(२४८)

स्वर्णस्य खेदोक्तिरियम् :—

न वा ताडनात् तापनाद् वह्निमध्ये

न वा च्छेदनात् क्लिश्यमानोऽहमस्मि ।

सुवर्णस्य मेऽसह्यदुःखं तदेकं

यतो मां जना गुञ्जया तोलयन्ति ॥

(२५०)

दानपात्राणां विद्यादिगुणवत्तया विशेषमकुर्वन्तं धनवन्तं दैवस्य निर्व्विवेकताव्याजेन
तिरस्करोति :—

(क)

धिग् दैवं निर्म्मलं नेत्रं कृतं कज्जलसंयुतम् ।

सच्छिद्रः समलो वक्रः कर्णः स्वर्णेन भूषितः ॥

(ख)

नायं दैवस्य दोष इति दाभ्यां शोकाभ्यां कश्चिदाह :—

दैवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत मन्यते ।

रञ्जितं कज्जलैरक्षि भृङ्गालिभिरिवाम्बुजम् ॥

(ग)

विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं भव ।

अजानद्भिस्तदर्थन्तु तेन कर्णावलङ्घ्यते ॥

(एतौ शिवनारायणशिरोमणेः)

मेघः ।

(२५१)

सत्पात्रेभ्यो धनं दत्त्वा निर्धनस्य दातुर्दारिद्र्यमपि शोभते इत्याह :—

आसिच्य पर्वतकुलं तपनोऽसतप्तं
 निर्वाप्य दावविधुराणि च काननानि ।
 नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा
 रिक्तोऽसि यद् जलद सैव तवोन्नता श्रीः ॥

(२५२)

धनिनो गृहे बहुषु याचकेषु कृतायेषु प्रतिगतेषु तेषामेकस्तव तद्दानमनधिगम्यं तं
 धनवन्निदिनाह :—

हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
 ऽशेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
 एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं खान्तेन सञ्चिन्तय-
 न्नाञ्चर्यं परिपीडितोऽयमभितो यच्चातकस्तृणया ॥

(२५३)

मेघ त्वं निजजीवनेन जगतः संतृप्तिसंवर्द्धकः
 प्रायस्त्वत्सदृशो न कोऽपि भविता भूतोऽयवा विद्यते ।
 किन्त्वेकत्वसमञ्जसं व्यययति प्रज्ञावतां मानसं
 यन्मण्डूकमयूरमोदनविधौ तुल्यस्तवानुग्रहः ॥

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(२५४)

भोगवासनैव सहतां सहत्वं दूषयतीत्याह :—

आशालताच्छेदनमन्तरेण

भवेदनर्थो सहतामवश्यम् ।

भोगप्रसक्तः क्रमशो विवस्वान्

मीनञ्च मेषञ्च वृषञ्च भुङ्क्ते ॥

(कविचन्द्रस्य)

आत्मगौरव-निन्दा ।

(२५५)

क्षुद्रा एवात्मानं प्राचन्ते इत्याह :—

भेको वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं को मे हनूमान् पुरो

गन्धर्वं हसति खरं खरतरं कृत्वा मुदा गर्दभः ।

खद्योतः परिदर्श्य दीधितिलवं चन्द्रप्रभां निन्दति

क्षुद्रः पश्यति नात्मनीचतमतां मिथ्याभिमानोद्धतः ॥

उदर-निन्दा ।

(२५६)

श्रीकृष्णस्य स्तोत्रं रचयितुमिच्छुर्वाग्देवतायाः सामुख्यमाधत्ते :—

मातर्नातः परमनुचितं तत् खलानां पुरस्ता-

दस्ताशङ्कं जठरपिठरौपूतये नर्त्तितासि ।

तत् क्षन्तव्यं सहजसरले वत्सले वाणि कुर्यां

प्रायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेषस्य विष्णोः ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(२५७)

केचिद् वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते विप्रलम्भव्रताः

कारुण्यादिगुणास्तु कुत्र यदि ते वेदक्रियावर्जिताः ।

इत्थं पापकलापदूषिततराः प्रायेण सर्वे नराः

सत्यस्यापि तथा न तत् तव कले बाल्येऽपि या वीरता ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(२५८)

कली प्रायशो जनाः स्वधर्मो नानुरज्यन्ते इत्याह :—

न सन्ध्यां सन्धत्ते निममितनिमाजान् न कुरुते

न वा मौञ्जीबन्धं कलयति न वा 'सुन्नत'विधिम् ।

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेर्नैव भजते

न काशी मक्का वा शिव शिव न हिन्दुर्न यवनः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(२५८)

पितोर्नैव वचः शृणोति दिवसेऽतौते ब्रजत्यालयं
 विद्याभ्यासपराङ्मुखश्च नियतं दुर्बुद्धिमालम्बते ।
 बन्धूनामुपदेशवाचि वदति क्रोधैकतानं वचः
 साधून् निन्दति दुर्जनञ्च मनुते मित्रं कुपुत्तो भुवि ॥

कुभृत्य-निन्दा ।

(२६०)

आहारे वडवानलश्च शयने यः कुम्भकर्णायते
 सन्देशे बधिरः पलायनविधौ सिंहः शृगालो रणे ।
 अन्धो वस्तुनिरीक्षणेष्वथ गमने खञ्जः पटुः क्रन्दने
 भाग्येनैव हि लभ्यते प्रभुजनैरेवंविधः सेवकः ॥

(२६१)

आह्वानेषु गृहीतमौननियमः स्तेयव्रते दीक्षितः
 पङ्क्तुः पर्यटने निरन्तरमृषाजल्पेषु पञ्चाननः ।
 निद्रायां खलु कुम्भकर्णविजयी हस्ती तथा भोजने
 कोलः शौचविधावयं सुकृतिनां भाग्येन भृत्यो भवेत् ॥

कुवैद्य-निन्दा ।

(२६२)

न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये

न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि नो वस्तुगुणधीः ।

तथाप्येते वैद्या इति तरलयन्ती जडजना-

नसून् मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते च गदिनाम् ॥

(वेङ्कटाध्वरिणः)

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(२६३)

दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सतां भवति किं कथनीयमत्र ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धनमहो किल सिन्धुराजः ॥

(विष्णुकायाः)

कृतघ्न-निन्दा ।

(२६४)

दन्तान्तःपरिलग्नदुःखदकणा निःसार्यते जिह्वया

तां हन्तुं सरलां सदोद्यमयुता दन्तास्तु हन्तानुजाः ।

आ भूलान्निपतन्ति दुष्टदशना जिह्वा चिरस्थायिनी

मितद्रोहदुरन्तदुष्कृतफलैर्नो मुच्यते कश्चन ॥

कृपण-निन्दा ।

(२६५)

सा माता मम भारती प्रतिदिनं लक्ष्म्या विमात्रा सह
 सौख्यं विदधाति सापि चपला रुष्टा गृहान्निर्गता ।
 तामन्वेषयता मयात्र भवतो द्वारं प्रविष्टं मुदा
 मन्ये त्वद्वचसाऽत्र नागतवती स्थानान्तरं गम्यते ॥

(२६६)

दृढतरनिबद्धमुष्टेः

कोष्पनिषस्सस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च

केवलमाकारतो भेदः ॥

(२६७)

धनस्य सच्चयवद् दानमपि कार्यमित्याह :—

दातव्यं कृतिभिर्धनं न खलु तैः सञ्चीयतां केवलं

दानं श्रीबलिकर्णविक्रमरवेः ख्यातं पृथिव्यां परम् ।

दृष्ट्वा खं मधु दानभोगरहितं नष्टं चिरात् सञ्चितं

निर्वेदादिव पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो मल्लिकाः ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(२६८)

कृतदाराणां पुंसां प्रायशी बन्धुविच्छेदो भवतीत्याह :—

यस्या जन्मान्यवंशे वसतिरपि सदा दूरदेशे पुरासीत्
सैषा भूत्वा वधूटी प्रकटितविनया वैश्वमध्यं प्रविश्य ।

आजन्मप्राणतुल्यान् गुरुजनजननीसोदरानन्तरङ्गान् .

दूरीकृत्य स्वगेहात् पतिमनु रमते धिग् गृहस्थाश्रमं नः ॥

(२६९)

अन्नचिन्ता हि पुरुषाणां सर्वगुणसंहारिणीत्याह :—

तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणसहिमा शौर्यगाम्भीर्यवीर्यं
गेहे स्वे सर्वशान्तिः परगुणकथने वाक्पटुत्वं प्रभूतम् ।

यावत् पाकाकुलाभिः खगृहयुवतिभिः प्रेषितापत्यवक्त्रा-
द्वा बाबा नास्ति तैलं न च लवणमपीत्यादिवाचां श्रुतिर्न ॥

जामातृ-निन्दा ।

(२७०)

अश्वशूरगृहचिरवासिनं जामातरं कृत्यीकृत्य कथयति :—

श्वशूरगृहनिवामः स्वर्गवासी धरायां

निवसति ननु कश्चिद् वासरान् पञ्चपांशेत् ।

तदधिकमपि तिष्ठेद् दुग्धलुब्धो विडाल-

स्तदधिकदिनवासे पादुकापूतपृष्ठः ॥

(२७१)

भारतं पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।
दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥

टीकाकार-निन्दा ।

(२७२)

विविधशास्त्रेषु वैचक्षण्यं विना कस्यचिद् गत्यस्य टीकाप्रणयनमुपहासाय भवतीत्याह :—

दुर्बोधं यदतीव तद् विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतृणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टीकाकृतः ॥
(भोजराजस्य)

दारिद्र्य-निन्दा ।

(२७३)

कमलश्रीहरश्चन्द्रः पूर्णचन्द्रस्ततोऽधिकम् ।
तत् तत्र विप्रदृष्टिस्ते किं मातः कमलालये ॥
(उद्भटसागरस्य)

(२७४)

पलालोपरि वस्त्रखण्डमेकं पातयित्वा निशि शयानस्य भर्तुः समीपे लानस्यं
शिथुनादाय शयितुमागता पत्नी भर्तारमिदमाह :—

वासःखण्डमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाङ्गे गृहाणार्भकं
रिक्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः ।
दम्पत्योरिति जल्पितं निशि यदा शुश्राव चौरस्तदा
लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ॥

(२७५)

दारिद्र्यमूलां दुरवस्थां दर्शयति :—

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वाञ्छाऽपि नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं स्वशूचिरं रोदिति ॥

(२७६)

क्षुत्तृषाशस्त्रयो दारा मयि जीवति नान्यगाः ।
तासामाशा सहासाध्वी मुञ्चन्तं मां न मुञ्चति ॥

(२७७)

वाग्वैचित्र्येण दारिद्र्यं निन्दन्नाह :—

चौरेभ्यो न भयं न दण्डपतनात् तासोऽपि वा भूपतेः
शङ्का नो शयने निशासु गमने दुर्गे च मार्गे स्थिति ।
दारिद्र्यं सुखमेव केवलमहो दुःखद्वयं दुःसह-
मायान्तोऽतिथयः प्रयान्ति विमुखा निन्दन्ति च

(२७८)

दारिद्र्यस्य विद्या विफलैव यासाच्छादनार्थं भिक्षाद्ययणादित्याह :—

विद्या मे वनिता ततोऽजनि सुतैर्लज्जायशोमानकै-

र्देन्यात् साऽनशनाऽनशत् सह सुतैर्भिक्षाऽपरा संग्रहा ।

साऽवाध्या भजते सदैव धनिनस्तस्याच्च जातः सुतः

सोऽर्थः क्षेत्रज एव पाति ससुखं मां किं तया विद्यया ॥

(२७९)

दारिद्र्यान्मरणमपि वरमिति भङ्गान्तरेणाह :—

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुदह सखे दारिद्र्यभारं मम

आन्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन विदुषा संख्या श्मशाने शवो

दारिद्र्यान्मरणं परं सुखमिति ज्ञात्वेव तूष्णीं स्थितः ॥

(२८०)

धनाशया धनिगृहाङ्गनं प्रविष्टस्य दौरारिकेण गलहस्तं दत्त्वा बहिष्कृतस्य कस्य
चिदुक्तिरियम् :—

भस्माच्छ्वन्नतनुः कदर्यशयनाच्छ्रुली कदन्नाशनात्

तैलाभाववशात् सदा शिरसि मे केशा जटात्वं गताः ।

गौरिकः स च नैव लाङ्गलवहो भार्या गृहे चण्डिका

प्राप्य त्वत्त इहार्द्धचन्द्रमधुना प्राप्तं पदं शाश्वतम् ॥

(२८१)

सर्वे क्लेशवहुलैः कर्मभिः रामपदं प्राप्तुमभिलषन्ति दारिद्र्यान् मानयन्नसुलभं
रामत्वं प्रापयदित्याह :—

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृणान्धितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभर्तुर्वदनपरिपाटीषुरचना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

(भट्टवाचस्पतेः)

(२८२)

सुखदुःखं हि भाग्यमूलकमिति उक्तिप्रत्युक्तिभ्यामाह :—

कस्त्वं भोः कविरस्मि तत् किमु सखे क्षीणोऽस्यनाहारतो

धिग् देशं गुणिनोऽपि दुर्गतिरियं देशं न मामिव धिक् ।

पाकार्थी क्षुधितो यदैव विदधे पाकाय बुद्धिं तदा

विन्धे नैन्धनमम्बुधौ न सलिलं क्षीण्यां न वा तण्डुलः ॥

(२८३)

किञ्चित्कार्यानुरोधेन चिरं प्रीयितं पुनः प्रत्यागतं वाणेश्वरविद्यालङ्कारमवलोक्य
महाराजकृष्णचन्द्रेण किमवस्था भवतो गृहिणीति पृष्टः स “प्रीयिते सलिना कृष्णे”ति
शास्त्रनियमं आरयन् प्रत्युवाच :—

न भाले सिन्दूरं न च नयनयोरञ्जनरसो

न गात्रे स्नेहादिर्न च खुदिररागोऽधरपुटे ।

अवैधव्यं किञ्चित् कथयति मदम्भोरुहदृशो-

लुठत्यग्रे बाहोर्विगतकलहो लोहवलयः ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८४)

दारिद्र्यात् परो रिपुर्नास्तीत्याह :—

शीलं शातयति श्रुतं शमयति प्रज्ञां निहन्ति क्रमाद्
 दैन्यं दीपयति क्षमां ज्ञपयति व्रीडां निरस्यत्यपि ।
 तेजो जर्जरयत्यपास्यति मतिं विस्तारयत्यर्थितां
 दारिद्र्यं पुरुषस्य किं न कुरुते वैरं परं भीषणम् ॥
 (त्रिविक्रमस्य)

(२८५)

केनचित् नरपतिना नियम एष प्रचारितः यत् तस्य राज्यमध्ये कोटीश्वरं विना
 कश्चिदपि जनो वस्तु न समर्थो भविष्यतीत्याकर्ण्य कश्चिद् दारिद्र्यः कविः राजानमिद-
 मुवाच :—

वाद्यां वाद्यालकोटिः कुपिठरजठरे मञ्जिकाणाञ्च कोटिः
 कोटिर्गण्डूपदानां मम गृहपटले कुन्तले यूककोटिः ।
 अङ्गे विस्फोटकोटिः कटितटविलसत्कर्पटे ग्रन्थिकोटिः
 षष्ठां कोटीश्वरोऽहं कथय नृप कथं ते पुरीभागहं न ॥

(२८६)

सर्वेऽपि पुरुषकारा दैवप्रतिकूलले विफलत्वमायान्तीत्याह :—

विद्या सत्कविता तथा सुजनता सेवापि च प्रार्थना
 पञ्चैताः परिणिन्द्यिरे जनयितुं वित्तात्मजं यत्नतः ॥
 व्यापारं सकलं विहाय सततं तास्वेव रक्तं मया
 दुर्देवेन दुरात्मना नरपते पञ्चैव बन्ध्याः स्त्रियः ॥

(२८७)

एकदा महाराजः कृष्णचन्द्रः बहुदिनादागतं गुप्तपत्नीयामनिवासिनं बाणेश्वर-
विद्यालङ्कारमपृच्छत् भो महात्मन् कस्मै निलयसंवाद इति । स च वक्ष्यमाणशोकेन
तदुत्तरं दत्तवान् :—

दारिद्रेण सहोदरेण सकलं तातस्य नीतं लयं

विद्यामानधनञ्च किञ्चन मया स्तोपार्जितं यत्नतः ॥

तेनाद्यापि सह स्थितेन बलिना तत् सर्वमाकृत्यते

श्रीमन्नाथ विचारणैः समुचितैस्तं मत्पृथक् कारय ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८८)

वर्द्धमानाधिपेन कदाचित् पृष्टः स बाणेश्वरविद्यालङ्कारमहोदयः स्वां पारिवारिकी-
मवस्थां वर्णयति सा :—

लज्जा मानसुता ममाद्यवनिता भिक्षाऽपरा दैन्यजा

तातैश्वर्यविगर्विता बलवती भिक्षा प्रगल्भाऽभवत् ।

सा लज्जा निहता तयैव तनयाशोकेन मानो मृतो

भिक्षा दैन्यसुता चिरात् पतिरता नाद्यापि मां मुञ्चति ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८९)

दानार्थं हतमानसेऽपि दातारि हारे दौवारिकेण प्रक्रियमाणो वैयाकरणदरिद्रः
श्रीकमिं दातारं श्रावयानाम :—

सर्वज्ञ त्वं वदसि बहुधा दीयतां दीयतां भो

दाधातूनां भवति सदृशं रूपमेवं चतुर्णाम् ।

हौ दानार्थो भवत इतरौ पालने खण्डने च

नो जानीमः कथयतु भवान् कस्य वायं प्रयोगः ॥

(२८०)

कविवरवाणेश्वरविद्यालङ्कारः कस्यचित् राज्ञः समीपमुपेत्याह राजन् जात्या ब्राह्मणो-
ऽप्यहमिदानीं कुम्भकारवृत्तिमवलम्बितवानस्मीत्युक्त्वा स्वस्य तद्वृत्तिं प्रमाणयति :—

चिन्ताचक्रे भ्रमति नियतं मन्मनोभृत्तिकेय-
मार्द्राभूता नयनसलिलैर्भ्रम्यते दैन्यदण्डैः ।

आशाकुम्भाः कति कति क्लृप्ताश्चेदिताः कर्मसूत्रै-
र्जात्या विप्रः पुनरहमहो कुम्भकारोऽस्मि वृत्त्या ॥

(वाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८१)

प्रवलवर्षासु कस्यचिद् दरिद्रस्य कवेः स्वाययलाभार्थं राज्ञे निवेदनमेतत् :—

पौठाः कच्छपवत् तरन्ति सलिले सम्मार्जनी मौनवद्
दर्वी सर्पविचेष्टितानि कुरुते सन्तासयन्ती शिशून् ।

शूर्पाक्षावृतमस्तका च गृहिणी भित्तिः प्रपातोन्मुखी
रात्रौ पूर्णतडागसन्निभमभूद् राजन् मदीयं गृहम् ॥

(निद्रादरिद्रस्य)

दुर्जन-निन्दा ।

(२८२)

दुर्जनं प्रयमं वन्दे सृजनं तदनन्तरम् ।

सुखप्रचालनात् पूर्वं गुह्यप्रचालनं यथा ॥

(निविड़नितस्त्रायाः)

(२८३)

स्वार्थो हि पुरुषाणां रुचिर्मेदेन तान् उत्तनमध्यनाधमतां नयतीत्याह :—

ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य ये बाधया
 मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
 तेऽसौ सानुपराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
 ते तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

(२८४)

खला हि विपकुश्राः पशुसुखा इति रेफसादृश्येन प्रमाणयति :—

सन्मुखवर्त्ती पिशुनो
 भवति सदा यः पदे लग्नः ।
 स पुनः पृष्ठनिविष्टो
 रेफ इवायं शिरःस्थायी ॥

(२८५)

परस्परस्य अहान्निरं चिरमेलनमपि वियोजयितुं कर्णेजपानामनीकिकी शक्तिरित्याह :—

दवीर्दीर्घविषट्केन शिष्ठिना भूयोऽपि सन्तापनै-
 र्विल्लेषः पयसः कदापि हविषः केनापि नोद्भावितः ।
 मन्यानः पुनरेव विस्तृतमुखो भूयो भ्रमन्नन्तरे
 यार्थक्यं विदधाति तादृगनयोरैक्यं यथा नो पुनः ॥

(२८६)

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञनिवहैरास्वाद्यमाने मुहु-

र्दोषान्वेषणमेव सत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।

कासारोऽपि विकासिपङ्कजचये खेलन्नराले पुनः

क्रौञ्चश्चपुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्विष्यति ॥

(२८७)

दातुं कृतयवस्यापि दातुर्मतिविपर्ययं कुर्वन्तं खलं प्रति कस्यचिद् वाचक-
स्योक्तिरियम् :—

प्रायः स्वभावमलिनो महतां समीपे

तिष्ठन् खलः प्रकुरुतेऽर्थिजनोपघातम् ।

शीतादितैः सकललोकसुखावहोऽपि

धूमे स्थिते नहि सुखेन निषेव्यतेऽग्निः ॥

द्विपत्नीक-निन्दा ।

(२८८)

विलाटु वह्निर्विलस्यान्तः स्थितमार्जारसर्पयोः ।

आखुर्मध्य इवाभाति द्विभार्यो दुर्बलो नरः ॥

(विकटनितम्बायाः)

धनि-निन्दा ।

(२९९)

कलौ भाग्यवशादेक एव धनस्वासी अवस्थामेदेन पञ्चोपास्यदेवतात्मकी भवतीत्याह :—

दूरादर्थिनमाकलय्य भजते सद्यो विरूपाक्षतां

सङ्गे किञ्च विरोचनत्वमथ संस्थाने नृसिंहाकृतिम् ।

पाण्डित्योक्तिषु वक्रतुण्डरचनं दाने त्वपर्णात्मता-

मेकः पञ्चसुरात्मकः प्रभुरहो भाग्यैः कलौ लभ्यते ॥

(३००)

भारोपरि गुरुभारोद्धहनाय प्रभूणादिष्टो भृत्यः स्वगतं विलपति :—

शेषे भवभराक्रान्ते श्रिया शेते सुखं हरिः ।

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥

(शीलाभट्टारिकायाः)

(३०१)

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चरति कचभरं शोधयत्यन्तराऽस्तौ

दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरः मायमायाहि याहि ।

इत्युद्गण्डैः प्रभूणामसक्तदधिकृतैर्वारितान् द्वारि दीना-

नस्मान् पश्याऽध्विकान्ये सरसिरुहर्चामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

निर्गुण-निन्दा ।

(३०२)

कुदश्वस्यकचूतचन्दनवने रक्षा करीरदुमे

हिंसा हंसमयूरकोकिलकुले काकेषु बह्वादरः ।

मातङ्गेन खरक्रयः सुसमता कर्पूरकार्पासयो-

रेषा यत्र विचारणा गुणिगणे देशाय तस्मै नमः ॥

निर्लज्ज-निन्दा ।

(३०३)

कामः को मे पुरस्तादिति वदति मुहुः पेचको मेचकाभः

संख्ये सिंहेन हिलां प्रथयति नितरां जीर्णबालः शृगालः ।

उड्डीयोड्डीय काकोऽप्युपहसति गरुत्मन्तमप्यन्तराले

लज्जाभीतिच्युतानां वद वदनभृतां वाचि को वाधकः स्यात् ॥

नीच-निन्दा ।

(३०४)

स्वभावतो नीचमना जनो बहुसमृद्धिसम्पन्नोऽपि स्त्रीयं नीचत्वं न परिहरतीत्याह :—

स्वभावेन हि यः क्षुद्रो ह्यादिगुणान्वितोऽपि सः ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाकृतिर्यथा ॥

परिजन-निन्दा ।

(३०५)

नूर्खो बहुविषं पुत्तो बहुतूली लघुः सुता ।
बहुवज्रं खरा दारा ज्ञातिश्च बहुवृश्चिकः ॥

(उद्भटसागरस्य)

पुत्त-निन्दा ।

(३०६)

पुत्तः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखित-
स्तद्दुःखादिकमार्जने तदनयात् तन्मूर्खतादुःखितः ।
जातश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं मृत्यौ भृशं दुःखितः
पुत्तव्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥

(भर्तृहरेः)

भिन्ना-निन्दा ।

(३०७)

हारे हारे परेषामविरलमटति हारपालैः करालै-
रालोक्यैवाहतो यः स्वनति गणयति स्वापमानं न किञ्चित् ।
सीढुं शक्नोति नान्यं स्वसदृशमितरागारमप्याश्रयन्तं
आस्यत्यात्मोदरार्थे स कथमिह शुना नो-समो भिक्षुको यः ॥
(दामोदरगुप्तस्य)

(३०८)

॥ च्छासन्निपातज्वरयोः साम्यं दर्शयति :—

सप्रस्वेदः पुलकपरुषः संभ्रमो सप्रकम्पः

सान्तर्दाहः प्रशियिलधृतिः सास्यशोषः सतर्षः ।

संवृत्तो यो गुरुरपि लघुर्हन्त तैस्तैः प्रकारै-

र्याञ्जाशब्दः सृशति पदवीं सन्निपातज्वरस्य ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(३०९)

यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति विना हेतोस्तथा रोदिति

भ्रान्तिं याति करोति साहसमपि व्याधेर्भवत्यासदम् ।

कौपीनञ्च जहाति लोकपुरतोऽप्युन्मत्तवच्चेष्टते

तल्लज्जापरिपन्थि मोहजनकं मद्यं न पेयं नरैः ॥

(शङ्कुकस्य)

मूर्ख-निन्दा ।

(३१०)

गोभिः क्रीडितवान् कृष्ण इति गोसमबुद्धिभिः ।

क्रीडित्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो देवी पतिव्रता ॥

(विज्जकायाः)

(३११)

सूखस्य अष्टविधभावान् विवृणोति :—

सूखत्वं सुलभं भजस्व कुमते सूखस्य चाष्टौ गुणा
 निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रातिन्दिवं स्वप्नभाक् ।
 कार्याकार्यविचारणाविरहितो मानापमाने समः
 प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥

लोभ-निन्दा ।

(३१२)

लोभपरतन्त्रा हि जीवनाशामप्यपहाय किं न कुर्वन्तीत्याह :—

यद्गुर्गामटवौमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
 गाहन्ते गहनं समुद्रमथनक्लेशं कृषिं कुर्वते ।
 सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसञ्चरं
 गच्छन्ति प्रधनं धनान्वितधियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भटकविता-प्रशंसा ।

(३१३)

रसाय तस्मै नम उद्भटस्य

. शीतायते हृत् पृषताऽपि यस्य ।

प्रफुल्लभावं मुजनस्य चास्य-

मावित्यमेवैति सुदुर्जनस्य ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३१४)

खिन्नं स्वेन समुद्भटेन सरसं स्वीयं मनो जायते

श्रुत्वाऽन्यस्य समुद्भटं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।

अज्ञानं ज्ञानवतोऽपि येन वशगान् कर्तुं समर्थः सुधीः

कार्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरत्यादरात् संग्रहः ॥

(भट्टोद्भटस्य)

(३१५)

अस्थाने पतितः स उद्भटरसो वाणीप्रियः कल्पते

न्यक्काराय घृणाचयाय नितरां तापाय प्रापाय च ।

स्थाने स व्यथितः परं प्रभवति प्रख्यातये भूतये

चेतोनिर्वृतये परोपकृतये शेषे शिवस्याप्तये ॥

(पण्डितजगद्धरस्य)

(३१६)

किं हरैः किमु कङ्कणैः किमसमैः कर्णावतंसैरलं

केयूरैर्मणिक्कुण्डलैरलमलं साङ्गस्वरैरस्वरैः ।

पुंसामेकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं

यन्निष्पीडितपार्वणामृतकरस्यन्दोपमा उद्भटाः ॥

(वल्लभदेवस्य)

उद्यम-प्रशंसा ।

(३१७)

अमन् खं पूरयेद् वैद्यो अमन् खं पूरयेद् द्विजः ।

अमन् खं पूरयेत् तर्कुरअमन् खं न पूरयेत् ॥

(कविचन्द्रस्य)

गुणज्ञ-प्रशंसा ।

(३१८)

गुणपरिचयेन तदास्वादो यस्य कस्यापि न घटते इत्याह :—

संगृह्णाति गुणी गुणं गुणिगणाद् गृह्णाति तं नागुणो

दूरारण्यनिकेतनोऽपि मधुपः प्राप्यैव तत् पङ्कजम् ।

माध्वीकं परिषेवतेऽस्य नितरामाकण्ठमुत्कण्ठितो

भेकस्तन्निकटस्थितोऽपि नियतं खादत्यहो कर्दमम् ॥

गृहि-प्रशंसा ।

(३१९)

पुत्रः सञ्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः

स्निग्धं मितमवञ्चकः परिजनो निप्लेशलेशं मनः ।

आकारो मधुरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं

तुष्टे विष्टपकष्टहारिणि हरौ संप्राप्यते गेहिना ॥

छात्त-प्रशंसा ।

(३२०)

छात्तेषु कः प्रशस्यः को वा निन्द्यस्तदाह :—

यश्छात्तः श्रुतमात्रमर्थमखिलं गृह्णाति स आव्यतां

यो वेत्ति हिरुदाहृतं कृतफलं तत्रापि वक्तुर्वचः ।

यस्तु स्पष्टमनेकशोऽप्यभिहितः कुर्यान्न किञ्चिद्गृहं

धिक् तं तत्पितरौ धिगेव नितरां धिक् तद्गुरुं गर्दभम् ॥

(हरिभट्टस्य)

तेजस्वि-प्रशंसा ।

(३२१)

स्वपौरुषमहायशः समयदोषदुःस्थोऽपि सन्-

ननल्पविषयाशयो लघुषु नेहते कर्मसु ।

महीधरसहोदरद्विरदयूथविद्रावणो

बुभुक्षुरपि केशरी न खलु मूषिकं धावति ॥

दया-प्रशंसा ।

(३२२)

दया परं धर्मममुत्र चात्र

दयावतां न स्वपरप्रभेदः ।

दुःखं परेषामवलोकते चेद्

मत्वाऽत्मनस्तद् व्यथते दयालुः ॥

(शिवनारायण शिरोमणिः)

दाह-प्रशंसा ।

(३२३)

हरिद्रुःखदूरीकरये देवानां वेमुखं दर्शयन् दानशीलान् महाजनान् स्तौति :—

रुद्रोऽद्रिं जलधिं हरिर्द्विषदो दूरं विहायः श्रिता

भोगीन्द्राः प्रवला अपि प्रथमतः पातालभूले स्थिताः ।

लीना पद्मवने सरोजसदना मन्येऽर्थिसार्थाद् भिया

दीनोद्धारपरायणाः कालियुगे धन्या उदारा जनाः ॥

(शङ्खकस्य)

(३२४)

एकोऽयं पृथिवीपतिः क्षितितले लक्षाधिका भिक्षुकाः

किं कस्मै वितरिष्यतीति किमहो एतद् वृथा चिन्त्यते

आस्ते किं प्रतियाचकां सुरतरुः प्रत्यस्वजं किं रविः

किं वाऽस्ति प्रतिचातकं प्रतिलतागुल्मश्च धाराधरः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(३२५)

प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद् गृह्णाम्यसम् ।

दाम्पत्यसाम्यवैषम्यभेदादितद्व्यवस्थितिः ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

दुःख-प्रशंसा ।

(३२६)

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःखमबुधैर्नैतत् कदा कास्यते
 न द्विष्टं परमिष्टसाधनमिदं विज्ञेन विज्ञायते ।
 वैराग्यं नहि जायते जनिहरं शोकादिजं तद्विना
 तस्मादेव गुणत्वमत्र सुनिना गीतं कणादादिना ॥
 (महामहोपाध्याय राखालदास न्यायरत्नस्य)

धन-प्रशंसा ।

(३२७)

धनसम्बन्धादेव पुंसां सम्मानभागिलमित्याह :—

लक्ष्मीश इति गोविन्दः श्रीदमित्त्रमितीश्वरः ।
 हिरण्यगर्भ इत्येव ब्रह्मापि बहु मानितः ॥
 (नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धनि-प्रशंसा ।

(३२८)

नगुणयोर्धनमेव गरीय इत्याह :—

धिगस्त्वेषां विद्यां धिगपि कवितां धिक् सुजनतां
 वयो रूपं धिग् धिग् धिगपि च कुलं दुर्गतिमताम् ।
 असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
 वहिर्यस्य द्वारे तृणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(३२८)

मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता
 विप्रत्वे बहुविद्यता नययुता विद्यावतोऽर्थज्ञता ।
 अर्थज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता
 लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मो मतिर्दुर्लभा
 (हेमेन्द्रस्य)

(३३०)

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः
 सर्वापत्यशमक्षसः सुमनसां धर्मो निधिर्मूलः
 धर्मो बन्धुरबान्धवे मृग्युपये धर्मः सुहृन्निखलः
 संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्थेव धर्मात् परः
 (हेमेन्द्रस्य)

पण्डित-प्रशंसा ।

(३३१)

पण्डितस्य ऋष्ट गुणान् विवर्णोति :—

दम्भं नोद्वहते न निन्दति परान् नो भाषते निष्ठुरं
 प्रोक्तं केनचिदप्रियञ्च सहते क्रोधञ्च नालम्बते ।
 ज्ञात्वा शास्त्रमपि प्रभूतमनिशं सन्निष्ठते सूक्तवद्
 दीर्घान्छादयते गुणान् वितनुते चाष्टौ गुणाः पण्डिते ॥

(३३२)

उपादाता यावन्न भवति गुणानां गुणवता-

मसत्कल्यास्तावत्तिभुवनमहार्घा अपि गुणाः ।

अपि प्राग् दैत्यारेर्हृदयवसतेः कौस्तुभमणिः

स किं नासीदब्धौ श्रुतिरपि किमस्य क्वचिदभूत् ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(३३३)

हेः खोषार्जितधनैः परोपकारः कर्त्तव्य इति दृष्टान्तेन द्रढयति :—

रत्नाकारः किं कुरुते स्वरत्नै-

र्विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ।

श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(३३४)

इन्दुः क्व क्व च सागरः क्व च रविः पद्माकारः क्व स्थितः

क्वाऽभ्रं वा क्व मयूरपङ्क्तिरमला क्वाऽलिः क्व वा मालती ।

मन्दाध्रकमराजहंसनिचयः क्वाऽसौ क्व वा मानसं

यो यस्याऽभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि वा वल्लभः ॥

(३३५)

दोषः कश्चिद् यदि निजजने सम्भवेद् दैवयोगाद्
 नासौ ग्राह्यो भवति महतां रीतिरेषास्ति लोके ।
 भृङ्गो दैवाद् यदि कुमुदिनीं गच्छति भ्रान्तचेताः
 पद्मिन्या स प्रियमधुकरस्त्यज्यते किं कदाचित् ॥

ब्रह्मतेजः-प्रशंसा ।

(३३६)

अल्पीयसैव पयसा यः कुम्भः परिपूर्यते ।
 पपौ तदुद्धवः सिन्धुं गुरुत्वाद् ब्रह्मतेजसः ॥

भक्ति-प्रशंसा ।

(३३७)

नो मुक्तैः स्पृहयामि नाथ विभवैः कार्यं न सांसारिकैः
 किन्वायोज्य करौ पुनः पुनरिदं त्वामीशमभ्यर्थये ।
 स्वप्ने जागरणे स्थितौ विचलने दुःखे सुखे मन्दिरे
 कान्तारे निशि वासरे च सततं भक्तिर्ममास्तु त्वयि ॥
 (वाग्भटस्य)

मनस्वि-प्रशंसा ।

(३३८)

धनलोभेन परेषां सेवावृत्त्यपेक्षया व्याधिना तत्कारणाच्चमत्त्वमपि वरमित्याह :—

पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।

स्नाय्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः

स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(३३९)

स्वभावत उन्नतचेता जनो बहुविभवयुक्तोऽपि निजमौन्नत्यं न कदाचित् परिहरतीत्याह :—

महतां प्रकृतिः सैव वर्द्धितानां परैरपि ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाकृतिर्यथा ॥

(शिवनारायण शिरोमणेः)

मौन-प्रशंसा ।

(३४०)

वाचालतां निन्दन् मौनं सौति :—

मौख्यं लघुताहेतुर्मौनमुन्नतिकारणम् ।

सुखरं नूपुरं पादे कण्ठे हारो विराजते ॥

(३४१)

अमुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष प्रतिपलं

विलोलः काकोलः कणति खलु यावत् कटुतरम् ।

सखे तावत् कीर द्रढय हृदि वाचच्च सकलां

न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(३४२)

विद्यां नाम नरस्य कीर्तिरतुला भाग्यक्षये चाश्रयो

धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयं च सा ।

सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं

तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वसुखदं विद्याधिकारं कुरु ॥

स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा ।

(३४३)

एवं बहवो जना दृश्यन्ते ये तावत् स्थानविशेषवासित्वात् तदनुसारेण निन्द्यन्ते
तत्र युक्तमित्याह :—

पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यं

तज्जन्मभूमिगुणदोषकथा वृथैव ।

रत्नाकरोत्थमभिनन्दति को विषं वा

को वा न पद्ममभिनन्दति पङ्कजातम् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(३४४)

सहंशजातं गुणकोटिनम्रं

धनुः कथं क्षत्रियवामहस्ते ।

शरः परप्राणहरोऽप्यसव्ये

सत्पक्षयोगादधमो गरीयान् ॥

(३४५)

दुर्बलोऽपि सहायवत्तया सवलदुःसाध्यं साधयतीत्याह :—

अत्युच्चभूधरवरोपरि तुङ्गवृक्षात्

काकोऽपि पक्वफलमालभते सपक्षः ।

सिंहो बली द्विरदवर्थ्यबलाधिकोऽपि

सौदत्यहो तरुतले स हि पक्षहीनः ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(३४६)

धीरं निक्षिपते पदं हि परितः शब्दं समुद्गीक्षते

नानार्थाहरणञ्च वाञ्छति मुदाऽलङ्कारमाकर्षति ।

आदत्ते विमलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं

दोषान्वेषणतत्परो विजयते सच्चोरवत् सुकविः ॥

(३४७)

अर्थान् केचिदुपासते लपणवत् केचित्सलङ्कुर्वते
 नष्टावत् खलु धातुवादिन इवोद्वहन्ति केचिद् रसान् ।
 अर्थालङ्घनसिद्धसद्भवसुचां वाचां प्रशस्तिस्तृणां
 कर्तारः कवयो भवन्ति कतिचित् पुण्यैरगण्यैरिह ॥
 (राघवचैतन्यस्य)

(३४८)

नैव व्याकरणज्ञमेति पितरं न भ्रातरं तार्किकं
 दूरात् सङ्कुचितेव गच्छति पुनश्चण्डालवच्छान्दसात् ।
 मीमांसानिपुणं नृपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा
 काव्यालङ्कारणज्ञमेत्य कविताकान्ता वृणीते स्वयम् ॥
 (क्षेमेन्द्रस्य)

सुजन-प्रशंसा ।

(३४९)

दृश्यन्ते भुवि भूरिनिम्बतरवः कुत्रापि ते चन्दनाः
 पाषाणैः परिपूरितां वसुमती वज्रो मणिर्दुर्लभः ।
 त्रूयन्ते करटारवाच्च नियतं चैते लुङ्गकृजितं
 तन्मन्ये खलसङ्कुलं जगदिदं द्वित्राः क्षितौ सज्जनाः ॥

(३५०)

दृष्टं दृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

क्षिन्नं क्षिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥

सुपुत्र-प्रशंसा ।

(३५१)

कुम्भः परिमितमम्भः

पिबत्यसौ कुम्भसम्भवोऽभ्योधिम् ।

अतिशेते हि सुपुत्रः

कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन,॥

(भट्टभक्तस्य)

(३५२)

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते

स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षिणोति ।

द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते

सत्पुत्र एव कुलसञ्जनि कोऽपि दीपः ॥

(३५३)

अस्तंगते भास्वति नान्धकारान्

शनैश्चरो हन्ति विधौ बुधश्च ।

पितुर्गुणैर्न प्रतिभाति पुत्रो

गुणान्वितो हि स्वगुणेन भाति ॥

सुवंश-प्रशंसा ।

(३५४)

गुणप्रयुक्ताः परमर्मभेदिनः

शरा इवावंशभवा भवन्ति हि ।

तयाविधा ये च विशुद्धवंशजा

व्रजन्ति चापा इव-तेऽतिनम्रताम् ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(३५५)

मलयाद्रेः समीपस्थो विटपी चन्द्रनायते ।

कृतवासः समं सद्भिर्दुर्जनः सज्जनायते ॥

(रत्नाकरस्य)

(३५६)

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥

(अर्गटस्य)

स्थानमहिम-प्रशंसा ।

(३५७)

वक्तव्यं चन्द्राद् गुणाणिके सत्यपि स चन्द्रवत् किं नाद्रियते इति शङ्कां निरस्यन्नाह :—

उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि वियति चाव्याहतगतिः

सदा मीनं भुङ्क्ते वसति सकलस्थाणुशिरसि ।

वक्ते चान्द्रस्तुल्यो गुणसमुदयः कश्चिदधिको

गुणाः स्थाने मान्या न च पुनरमी स्थानरहिताः ॥

(वररुचैः)

रस-तरङ्गः ।

(१) शृङ्गार-रसः ।

(३५८)

वक्षःस्थलीवदनवामशरीरभागैः

पुष्यन्ति यस्य विभुतां पुरुषास्त्वयोऽपि ।

सोऽयं जगत्तितयजित्तरचापधारी

मारः परान् प्रहरतीति न विस्मयाय ॥

(२) वीर-रसः ।

(३५८)

पीतोऽब्धे कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरै-

रावद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शांखामृगैर्लङ्घितः ।

धिक् त्वां नाम च तेऽम्बुधिः सलिलधिः पानीयधिस्तोयधिः

पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥

(३६०)

लक्ष्मणो लघुसन्धानो दूरपातो च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्यैते तयो गुणाः ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

(३) करुण-रसः ।

(३६१)

व्याधेन जालनियन्ता काचिन्मृगी सकरुणं ब्रवीति :—

आदाय मांसमखिलं स्तनवर्जमङ्गान्-

मां मुञ्च वागुरिक यामि कुरु प्रसादम् ।

सीदन्ति शय्यकवलग्रहणानभिज्ञा

मन्मार्गवीक्षणपराः शिशवो मदीयाः ॥

(मुक्तापीडस्य)

(३६२)

महापण्डितस्य वाणभट्टस्य मृत्युसमये खेदोक्तिरियम् :—

ध्वस्तः काव्योरुमैरुः कविविपणिमहारत्नराशिर्विशीर्णः

शुष्कः शब्दौघसिन्धुः प्रलयमुपगतो वाक्यमाणिक्यकोषः ।

दिव्योक्तीनां निधानं निधनमुपगतं हा हता दिव्यवाणी

वाणी गौर्वाणवाणीप्रणयिनि विधिना प्रापिते दीर्घनिद्राम् ॥

(वाणभट्टस्य)

(४) अद्भुत-रसः ।

(३६३)

मूकारब्धं कमपि बधिरा श्लोकमाकर्णयन्ति

अङ्गालुप्तं विलिखति कुणिः स्नाघया वीक्षतेऽन्धः ।

अभ्यारोहत्यहह सहसा पङ्कुरप्यद्रिभृङ्गं

सान्द्रालस्याः शिशुभरणतो मन्दमायान्ति बन्ध्याः ॥

(५) हास्य-रसः ।

(३६४)

चूर्णखदिरयुतवीटी-

जनिताधररागभङ्गभयात् ।

पितरि प्रेते गणिका

रोदिति हा ताततातेति ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

(६) भयानक-रसः ।

(३६५)

दीप्तचुहेगयोगाद् वदनलहलहस्रम्बजिह्वाग्रलीङ्-

ब्रह्माण्डचौद्रविन्दुप्रवलतरभवज्जाठराग्निस्फुलिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुलगलचलन्मुण्डमालाकरालां

गुञ्जासंवादिनेत्रामजिननिवसनां नौमि पाशासिहस्तान् ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(७) वीभत्स-रसः ।

(३६६)

उत्कृत्य ज्वलितं शवात् कथमपि प्रेताशनः प्रैशितौ

पेशीमग्निमयीं निगीर्य सहसा दन्दह्यमानोदरः ।

धावत्युत्प्लवते मुहुर्निपतति प्रोत्तिष्ठति प्रेक्षते.

विष्वक् क्रोशति संपिनष्टि जठरं मुध्या चलन्मस्तकः ॥

(८) रौद्र-रसः ।

(३६७)

रे घृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रवलभुजहृत्ताण्डवाः पाण्डवा रे

रे वार्ष्णेयाः सक्कणाः शृणुतं मम वचो यद् ब्रवीम्यूर्ध्वबाहुः ।

एतस्योत्खातबाहोर्द्रुपदन्त्यसुतातापिनः पापिनोऽहं

पाता हृच्छोणितानां प्रभवति यदि वः कोऽपि वा तं स पातु ॥

(६) शान्त-रसः ।

अनित्यता ।

(३६८)

सेवध्वं विबुधास्तमन्धकरिपुं मा क्लिश्यतान्यश्रुते

यस्मादत्र परत्र च त्रिजगति त्राता स एकः शिवः ।

आयाते नियतेर्वशात् सुविषमे कालात् करालादुं भये

कुत्र व्याकरणं क्व तर्ककलहः काव्यश्रमः कापि वा ॥

(राजानकलीलकस्य)

अनुतापः ।

(३६९)

कविर्वाङ्मयं निन्दति :—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताः समुन्मूलिता

दृष्टिर्नश्यति रूपमेव चलितं वक्त्रञ्च लालाकुलम् ।

आलापं न करोति बान्धवजनः पत्नी न शृणूयते

हा कष्टं स्थविरः पिताऽपि बहुभिः पुत्रैरवज्ञायते ॥

कर्मफलम् ।

(३७०)

लक्ष्मीनायं वहति गरुडस्तस्य भक्ष्यो भुजङ्ग

उक्षा वोढा धनपतिसखं सोऽपि घासं जघास ।

हंसो भुङ्क्ते विसकिशल्यं ब्रह्मणो वाहकोऽपि

सेवाभिर्न क्षयति महतां कर्मणो दुर्विपाकः ॥

(३७१)

लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यशोभाकरः

स्थित्यर्थं शितिकण्ठमप्युपगतस्तेनापि शीर्षे धृतः ।

वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत

प्रायः प्राक्तनमेव कर्म बलवत् कस्योपकुर्वीत कः ॥

(परिहृतश्रीवकस्य)

काल-चरितम् ।

(३७२)

पृथ्वीतलेऽस्मिन् गायत्रीया जीवाः सर्वथा सर्वदैव आहारान्वेषणतत्परा न कदाचिद्
मृत्युचिन्तां कुर्वन्तीत्याह :—

भेको धावति तच्च धावति फणी सर्पं शिखी धावति

व्याधो धावति केकिनं विधिवशाद् व्याघ्रोऽपि तं धावति

स्वस्वाहारविहारसाधनविधौ सर्वे जना व्याकुलाः

कालस्तिष्ठति पृष्ठतः कचधरः केनापि नो दृश्यते ॥

दैववलम् ।

(३७३)

(क)

दाता बलिः प्रार्थयिता रमेशो

दानं मही वाजिमखस्य कालः ।

दातुः फलं बन्धनमेव जातं

नमोऽस्तु देवाय यथेष्टकर्त्तॆ ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

(ख)

यो यं जनापकरणाय सृजत्युपायं

तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।

धूमं प्रसौति नयनाभ्युत्थं यमग्नि-

भूत्वाऽम्बुदः स शमयेत् सलिलैस्तमेव ॥

(कल्लणस्य)

प्रार्थना ।

(३७४)

सुक्तिकामिनः कस्यचिदुक्तिरियम् :—

सुव्यक्ता वेदभागैश्चरमदुरितजध्वंसरूपा हि सुक्ति-

स्तत्तातस्तत्त्वबोधो ननु जनकतया तस्य दौत्यं न युक्तम् ।

भक्ते त्वं तत्त्वबोधस्य हि निजजननी धर्मतः सापि नम्रौ

गद्यैः पद्यैर्वचोभिः परिहसनविधौ त्वं हि वक्तुं समर्था ॥

(अर्गटस्य)

(३७५)

गङ्गातीरवासी स्थविरः कोऽपि धनवान् कदाचित् केनचिदात्मीयेन “कथं भवान् शरीररक्षार्थं यासाञ्छादनादिषु न यतते” इत्येवं पृष्टस्तं प्रत्युवाच :—

स्रःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे

वहत्समीरे करलभ्यनीरे ।

वसन् कुटीरे परिधाय चीरे

करोम्यधीरे न रुचिं शरीरे ॥

(३७६)

वाराणस्यां विश्वेश्वरसमीपे प्रार्थना :—

हर हर ह रतिं मे देहगेहेषु गङ्गा-

धर धर धरभावं चेतसः स्वे पदाब्जे ।

भव भव भवसिन्धौ कर्णधारोऽत्र मृत्युं-

जय जय 'जय-शम्भो'-वाक् सदा स्यान्मदास्ये ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

विषय-दृष्ट्या ।

(३७७)

(क)

समाप्य विषयान् सर्वान् यः कृष्णे भक्तिमिच्छति ।

सागरे शान्तकल्लोले स्नातुमिच्छुः स दुर्मतिः ॥

(ख)

यस्या बीजमहङ्गुतिर्गुरुतरं मूलं ममेति ग्रहो

भोगस्य स्मृतिरङ्गुरः सुतसुताञ्जात्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे ब्रह्मविभावनापरशुना दृष्टालता लूयताम् ॥

वैराग्यम् ।

(३७८)

भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेऽग्निभूयद्भयं
दास्ये स्वासिभयं गुणे खलभयं वंशे कुयोषिद्भयम् ।
माने स्नानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं नाम भवे भवेद्भयमयं वैराग्यमेवाभयम् ॥
(क्षेमेन्द्रस्य)

विविध-तरङ्गः ।

प्रथम-विन्दुः ।

प्राचीन-शिलालिपिः ।

(१) पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम् ।

(३७९)

(क)

पुरीधामस्थजगन्नाथदेवस्य वर्त्तमानमन्दिरस्य निर्माणकालमाह :—

शकाब्दे रन्ध्रशुभ्रांशुरूपनक्षत्रनायके ।
प्रासादः कारितोऽनङ्गभीमदेवेन धीमता ॥

(ख)

वासुदेवरथकृते गङ्गावंशानुचरिते ग्रन्थे नायिकां प्रति अनङ्गसुन्दरनायकेन कथितोऽयं
श्लोकः पूर्वोक्तस्य श्लोकस्यैव समर्थकः :—

अङ्गक्षौणिशशाङ्केन्दुसन्मिते शकवत्सरे ।
अनङ्गभीमदेवेन-प्रासादः श्रीपतेः कृतः ॥

(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम् ।

(३८०)

वाराणसीस्थितस्य भवानीश्वरमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःस्मरणीयया नाटोरराज्ञया
भवान्या कारितमित्याह :—

(क-ख)

वाणव्याहृतिरागेन्दुसन्मिते शकवत्सरे ।
निवासनगरे श्रीमद्विश्वनाथस्य सन्निधौ ॥
धरामरेन्द्रवारिन्द्रगौड़भूसीन्द्रभाविनी ।
निर्ममे श्रीभवानी श्रीभवानीश्वरमन्दिरम् ॥

(३) वड़नगरस्थ-गोपालमन्दिरम् ।

(३८१)

सुरिंदावाद-जिलान्तर्गत-‘वड़नगर’-स्थितस्य गोपालमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःस्मर-
णीयाया ‘नाटोर’-राज्ञया कन्यया तारया कारितमित्याह :—

खंशून्यमित्तशाके श्रीभवानीतनुसम्भवा ।
निर्ममे श्रीमती तारा श्रीमन्नोपालमन्दिरम् ॥

(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ।

(३८२)

हरिहरभेदज्ञानोपहतचेतसां नराणां भ्रान्तिं निराकर्तुं नवद्वीपाधिपतिना महा-
राजेन्द्रवाहादुर-कृष्णचन्द्रेण गङ्गावासे हरिहरमूर्तिस्थापनं कृतमित्याह :—

गङ्गावासे विधिश्चुत्यनुगतसुकृतक्षौणिपाले शकेऽस्मिन्
श्रीयुक्तो वाजपेयी भुवि विदितमहाराजराजेन्द्रदेवः ।
भेत्तुं भ्रान्तिं मुरारिद्विपुरहरभिदामज्जतां पामराणा-
मद्वैतब्रह्मरूपं हरिहरमुभयाऽस्थापयल्लोलया च ॥

द्वितीय-विन्दुः ।

(१) अपङ्गुति-कविता ।

(३८३)

या पाण्यहलालिता सुसरला तन्वी सुवंशोद्भवा
गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
सा केनापि हृता तया विरहितो गन्तुं न शक्नोऽस्म्यहं
हे भिक्षो तव कामिनी नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिका ॥

(निशानारायणस्य)

(२) कूट-कविता ।

(३८४)

(क)

अव्यादु वः करणोरणो रणरणो राणोरणो रावणो

धृत्वा येन रमा रमा रम रमा रामा रमा सा रमा ।

स श्रीमानदयोदयो दयदयो दायो दयोवेदयो

विष्णुर्जिष्णुरभीरभी रभरभी राभी रभीसौरभीः ॥

(पदच्छेदे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

(ख)

८ ८ १० ११ १२ १३ ४

अव्यादु वः करणोरणः रणरणः राणः अरणः रावणः

३ १ १७ १८ १९ २० १६ २१

धृत्वा येन रं आर मारं अरमा रामा रमासारमा ।

६ २२ २३ ५ १४ २ २४

स श्रीमानदयोदयः दयदयः दायः अतु अयः वेदयः

७ २५ २६ २७ १५

विष्णुः जिष्णुः अभीरभीरभरभीराभीः अभीसौः अभीः ॥

(३) गणित-कविता ।

(३८५)

कथितं गणितशास्त्रसागरपारदर्शीं नृणां पुरुषः श्रीकृष्णानेन पाठका यद्येषं
 गणयित्वापि यथा विंशत्यधिकशतवर्षे (१२० वत्सरव्यापि) परमायुर्लभन्ते तथा
 सुकौशलमिदं दर्शयति :—

दृष्टं कार्त्तिकदर्शनेन गुणितं रुद्रेण युक्तं तथा

ब्रह्मास्यप्रहृतं जलाधिपतिना यच्छेषितं तत् पुनः ।

वेदाङ्गेन हतं तदब्दनिचयं विश्वेशभक्तिव्रता-

स्तिष्ठेयुर्भुवि पाठका इति सदा विप्राशुतोषार्थना ॥

(स्यार् श्रीयुताशुतोषमुखोपाध्यायसरस्वत्याः)

(३८६)

कश्चिदनेन श्लोकेन भिक्ठोरिया-महाराज्ञा मल्लखट्टीयाब्दं कौशलेनाविष्करोति :—

दृष्टं खाभ्रखसंयुतं खखयमव्यस्तं खखेशान्वितं

खाकाशाशुगभाजितं द्विगुणितं यच्छेषितं दृग्दहतम् ।

खाकाशाग्निसमन्वितं शशियुतं यत् तत्र खट्टीयके

वर्षेऽस्मान् समपास्य नाकमगमद् भिक्ठोरिया भूतलात् ॥

(हरकुमारशास्त्रिणः)

(३८७)

श्लोकेऽत्र पूर्वाह्ने पराह्ने च पृथग्रीत्या १२० संख्याया आविष्करणार्थं कौशलद्वयं वर्त्तते :—

दृष्टं बाणगुणं सुखेन सहितं खाङ्गाहतं यत् फलं

तत् तष्टं शरभूधरैश्च गुणितं पक्षेण संवत्सरम् ।

वेष्टं नागहतं युतं शशभृता निघ्नं शरघ्नैः शिवै-

स्तष्टं व्योमयुगैर्गजिन गुणितं जीवन्तु शिष्टा जनाः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४) चित्र-कविता ।

(३८८)

शोकोऽयं अनुलोमविलोमपाठे यथा एकविध एव भवति तथा कौशलं दर्शयति :—

वेदापन्ने स शक्ते रचितनिजरुगुच्छेदयत्तेऽरमेरे
 देवासक्तेऽमुदत्तो बलदमनयदस्तोददुर्गासवासे ।
 सेवासर्गादुदस्तो दयनमदलवत्तोदमुक्ते सवादे
 रेमे रत्तेऽयदच्छे गुरुजनितचिरक्लेशसन्नेऽपदावे ॥
 (रुद्रटस्य)

(५) प्रहेलिका-कविता ।

(३८९)

(क)

कः कर्णारिपिता किमिच्छति जनः किं स्वीकृतं विष्णुना
 को जानाति परेङ्गितं विप्रमगुः कुत्रास्ति वा कामिनाम् ।
 सीता कस्य वधः प्रियः किंमु हरेर्वर्ज्यः कफे को नृणां
 तत्प्रत्युत्तरमध्यमाक्षरमहामन्त्रो मुखे राजताम् ॥

(अर्भकस्य)

(उत्तरं—“सरस्वति नमस्तुभ्यम्”)

(ख)

सर्वस्वापहरो न तस्करवरो रक्षो न रक्ताशनः

सर्पो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।

अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत-

स्त्रीच्छास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ॥

(अर्भकस्य)

(उत्तरं—“मत्कुणः” छारपोका इति भाषा)

(६) समस्यापूरण-कविता ।

(३८०)

(क)

चमस्या—“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल ।”

सायं सन्धिमहोत्सवे बलिघटारक्तोत्कटास्वादनात्

सौहित्येन धराधराङ्गभुवि सोद्गारं क्षिपन्त्यां शिरः ।

चूडाचन्द्रनभःस्थलेन्दुमिलने नीरन्ध्रतासंघटाद्

“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल” ॥

(कालिदासस्य)

(ख)

चमस्या—“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते ।”

हारे यस्य सदा समीरवरुणौ संमार्जनं पावकः

पाकं शीतगुरातपत्ररचनां दस्तौ प्रतीहारताम् ।

देवा दास्यविधिञ्च हास्यमपरे धन्यः स लङ्केश्वरः

“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते ॥”

(ग)

समस्या—“पतिवक्त्रं न पश्यति ।”

चतुर्थ्योर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य कामिनी ।

दिनद्वयं वर्षमध्ये “पतिवक्त्रं न पश्यति” ॥

(घ)

समस्या—“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्यावन्दनकर्मभिः ।”

परोपकारसङ्घर्षरोधकान्यापकारजम् ।

“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्यावन्दनकर्मभिः ॥”

(उद्भटसागरस्य)

(ङ)

समस्या—“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी ।”

शत्रौ दुरन्ते परिभूयमाणे

न कास्य हर्षः समुदेति चित्ते ।

भूत्या तवाच्छादितमाशुतोष

“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी” ॥

(उद्भटसागरस्य)

(च)

समस्या—“मापपेपच्छलेन ।”

काचित् कान्ता विरहविधुरा प्रीयितस्य प्रियस्य

प्रावृट्काले प्रबलजलदैः पीड्यमाना पिनष्टि ।

रुद्रं रामं हनुमदरुणौ वासुकिं कुम्भजञ्च

क्षिप्वा मध्ये दृपदुपलयो “मापपेपच्छलेन” ॥

(उद्भटसागरस्य)

तृतीय-बिन्दुः ।

कलिकाता-‘संस्कृत-कलेज’-निराकृति-प्रस्तावः ।

(३८१)

(क)

. पञ्चत्रिंशदधिकाष्टादशशतमिते (१८३५) ख्रिष्टाब्दे यदा पण्डित-कुल-तिलकी ‘लर्ड मेकले साहेबः’ कलिकातास्थं ‘संस्कृत-कलेज’ विलोपयितुमिच्छन् तात्कालिकं गर्भर्णर-जिनारलं लर्ड-उइलियम्-वेण्ट्रिङ्ग्-साहेबमनुकरोध, तदा तत्रत्यः सर्वश्रेष्ठोऽध्यापको महामहो-पाध्यायः सद्दयः पण्डितो जयगोपालतर्कालङ्कारो महाशयो नितरां मर्मप्रीडितः संस्कृतकलेजस्य सम्पादकचरस्य संस्कृतभाषाद्वयधनस्य महामनसः सुपण्डितस्य हीरेस्-हेम्यान्-उइल्सन्-साहेबस्य समीपे वक्ष्यमाणं श्लोकं प्रेषितवान् :—

अस्मिन् संस्कृतपाठसङ्गसरसि त्वत्स्थापिता ये सुधी-

हंसाः कालवशेन पक्षरहिता दूरं गते ते त्वयि ।

तत्तीरे निवसन्ति संहितशरा व्याधास्तदुच्छित्तये

तेभ्यस्तं यदि पासि पालक तदा कीर्त्तिश्चिरं स्थास्यति ॥

(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

(ख)

(१)

पूर्वोक्तेन महात्मना उइल्सन्-साहेबेन अध्यापक-कुल-तिलकस्य जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य पूर्वोक्तं श्लोकं पठित्वा दुःखातिशयमनुभवता संस्कृतभाषाया उत्कर्षसूचकं सदुःखज्ञापकञ्च वक्ष्यमाणं श्लोकचतुष्टयं तत्तत्काशे प्रेषितम् :—

विधाता विश्वनिर्माता हंसास्तन्प्रियवाहनम् ।
अतः प्रियतरत्वेन रक्षिष्यति स एव तान् ॥

(२)

अमृतं सधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोधिकम् ।
देवभोग्यमिदं यस्माद् देवभाषेति कथ्यते ॥

(३)

न जाने विद्यते किं तन्माधुर्यमत्र संस्कृते ।
सर्वदेव समुन्मत्ता येन वैदेशिका वयम् ॥

(४)

यावद् भारतवर्षं स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचलौ ।
यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥

(होरेस्-हेम्यान्-उड्डल्सन्-साहेवस्य)

(ग)

तदा संस्कृतकलेजस्य अध्यापकानामन्यतम आलङ्कारिकचुक्षुर्महामहोपाध्यायः
पण्डितः प्रेमचन्द्रतर्कवागीशी महाशयो नितरां दुःखमनुभवन् यत्प्रमाणं शोकं होरेस्-
हेम्यान्-उड्डल्सन्-साहेवस्य सकाशे प्रेषयामास :—

गोलम्बोदीर्घिकाया बहुविटपितटे कोलिकातानगर्यां

निःसङ्गो वर्त्तते संस्कृतपठनगृहस्थः कुरङ्गः कृशाङ्गः ।

हन्तुं तं भीतचित्तं विधृतखरशरो 'मेकले'-व्याधराजः

सान्धु ब्रूते स भो भो उड्डल्सनमहाभाग मां रक्ष रक्ष ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(घ)

पूर्वोक्तं प्रेमचन्द्र-तर्कवागीशस्य श्लोकं प्राप्य पठित्वा च नितरां मर्माहतेन ह्रीरेस्-
हेम्यान्-उडल्सन्-साहेवेन तत्समीपे प्रेषितो वक्ष्यमाणः श्लोकः :—

निष्पिष्टापि परं पदाहतिशतैः शश्वद् बहुप्राणिनां
सन्तप्तापि करैः सहस्रकिरणेनाग्निस्फुलिङ्गोपसैः ।
आगाद्यैश्च विचर्वितापि सततं मृष्टापि कुदालकै-
र्दूर्वा न म्रियते क्वापि नितरां धातुर्दया दुर्बले ॥
(ह्रीरेस्-हेम्यान्-उडल्सन्-साहेवस्य)

कुम्भः ।

(३८२)

स्वकण्ठमापीड्य दृढं यथेष्टं
निपत्य कूपादुपनीय वारि ।
प्राणान् परेषामवतीह कुम्भः
परोपकाराय सतां प्रयत्नः ॥

(३८३)

गुणयुक्तोऽप्यधो याति रिक्तः कूपे घटो यथा ।
पूर्णे गुणविहीनोऽपि जनैः शिरसि धार्यते ॥

छत्तम् ।

(३८४)

कस्त्वां शिरसि निधत्ते

को वा कुरुते तवादरं लोके ।

छत्तं स्वयमपि तप्तं

परतापञ्चेन वारयसि ॥

तमाखुः ।

(३८५)

लाकानां गदशान्तये समजनि श्रीताम्रकूटोऽमृताद्

ब्रह्मेशोऽपि कमण्डलुं श्रवणतो धुस्तूरपुष्पं ददौ ।

श्रीकृष्णो मुरलीञ्च वज्रिवरुणौ तत्तावतीर्णौ स्वयं

वीणावादकनारदो गुडगुडं ब्रह्माक्षरं गायति ॥

(कविचन्द्रस्य)

तुलादण्डः ।

(३८६)

प्राप्य प्रमाणपदवीं

को नामास्ते तुलेऽवलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्तात्

तदितरमुच्चैस्तरां कुरुपे ॥

(अमरकस्य)

नस्यम् ।

(३८७)

अब्धिं मोष्यदवत् पविं यवसवत् सूर्य्यञ्च खद्योतवद्
मेरुं मृत्कणवद् दवं तुहिनवद् भूमीपतिं भृत्यवत् ।
चिन्तारत्नचयं शिलाशकलवद् देहं निजं भारवद्
भक्तः पश्यति यस्य तद् विजयतां नस्यं परब्रह्मवत् ॥
(उद्घटसागरस्य)

प्रदीपः ।

(३८८)

रे रे दीप तिरस्कृताखिलतमःस्तोमारिवर्गस्य ते
रात्रौ गूढनिजाङ्गपातिशलभाघातेन किं पौरुषम् ।
तत् कर्माचर येन तावकयशो भूयात् प्रभाते पुन-
र्न स्नेहो न च सा दशा नहि परं ज्योतिः पुनः स्थास्यति ॥

मध्यस्थः ।

(३८९)

विशेषं विविच्य मध्यस्थो निर्णेतव्यः । सत्यपि मानुषे गुणराशौ प्रकृतिर्लघुयेत्
कदाप्यसौ न निर्णयः । अन्यथा परिणतौ विपत्तिरेव । मत्स्यधारणमुदाहृत्य
कविसदेव प्रमाणयति :—

प्रकृतिलघौ मध्यस्थे

गुणिनि शुचावपि न विश्वासः ।

बोधयति वेधकालं

भासितरण्डो हि मीनस्य ॥

मूर्ख-पण्डित-पार्थक्यम् ।

(४००)

शब्दायंते श्रुतिकठोरमलं जलेन

हीनो घटोऽर्धसलिलोऽपि च रीति घोरम् ।

पूर्णेऽरवो भवति यत् तदयं विशेषो

विद्यावतोऽल्पविदुषः खलु वालिशस्य ॥

(शीलाभट्टारिकायाः)

साधारण-नीतिः ।

(४०१)

पण्डिते बहुविद्ये च स्त्रीजने च विभूषिते ।

भोजने व्यञ्जनाढ्ये च को रसो गोरसं विना ॥

(४०२)

हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे ससुपस्थिते ।

कुर्याद् सूतपुरीषे हे न कुर्याद् गमनाशने ॥

(४०३)

भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य च पुष्टता ।

आयुश्चक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(४०४)

पनसचूतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमाः ।

फलं पुष्पं फलं पुष्पं कर्म वाक् कर्म वागपि ॥

(विकटनितम्बायाः)

(४०५)

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः सा

छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

(वाचस्पतिः)

(४०६)

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे

गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् ।

यतो मेघः क्षारं पिबति कुरुते वारि मधुरं

फणौ क्षीरं पीत्वा वसति गरलं दुःसहतरम् ॥

(४०७)

उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ।

क्षीरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(४०८)

असाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो

न सङ्गाद् दौर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ।

प्ररूढे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते

मणिर्नाहेर्दोषान् स्पृशति न च सर्पो मणिगुणान् ॥

(४०९)

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

सूर्खः पण्डितसङ्गमे न रमते विद्वान् न सूर्खे जने ।

दुष्टः सेवति नो कदापि सुजनं शिष्टो न दुष्टं जनं

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता सा न क्वचित् त्यज्यते ॥

स्वर्णकारः ।

(४१०)

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां भृशं क्षिपसि वारशतानि वल्ली ।

चन्द्रीपिते मयि सुवर्णगुणातिरेको

लाभः परं तव मुखे खलु भस्मपातः ॥

(अमरकस्य)

परिशिष्टम् । तृतीय-प्रवाहः । टिप्पणी ।

(१) पिनाकी—महादेवः । शिखी—अग्निः । पाशी—वरुणः । पाथीधिः—समुद्रः । पतगः—पक्षी । विश्वरूपः—विश्वमेव रूपं यस्मैति बहुव्रीहिः ।

(२) सिद्धः—देवयोनिविशेषः । सत्त्वानुकम्पोद्यतः—सत्त्वगुणप्रधाना अनुकम्पा सत्त्वानुकम्पा स्वार्थनिरपेक्षा दया इत्यर्थः, सा उद्यता उद्यता यस्मात् सः । गुणगणैः—रजःसत्त्वतमोभिः । संस्कृतः—सृष्टिस्थितिप्रलयकार्येषु ब्रह्मविश्वरुद्ररूपतया निर्मितः प्रकटित इत्यर्थः । स्वयं तटस्थोऽपि सृष्ट्यादिकार्येषु सत्त्वादिगुणैः सह सम्पृक्त इति यावत् ।

(३) इह भवोदन्वति संसारसमुद्रे यत् ब्रह्म वस्तु कर्णधारः तदेव ब्रह्म सम्प्रति-
इदानीं गिरो वचसः मनसश्च विषयीकुरु । चक्षुरविषयत्वात् केवलं वाङ्मनसयो-
विषयं कुरु इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । कौटुम्भं निष्परीपाधि नास्ति परमन्यत्
शरीरादि उपाधिर्यस्य तत्तथा विशुद्धचेतन्यस्वरूपमित्यर्थः । अतएव सदुप्रापम् ।
ननु तदा कुत्रैतत् प्राप्यमित्यत आह भवनिष्यंभिव्यापि सर्वतोभावेन पृथिवीव्यापकं
सर्वत्रैवास्ति इत्यर्थः । पक्षे यत् यववान् सन् इह सदुक्तौ कर्णधारो भव कस्य
पातय । तत्—उत् अगु इत्यादि सूत्रम् । गिः, ओ मनसोऽपि विषयीकुरु ।
उत्, अनु, अति, निर्, परा, उप, अधि, सु, दुर्, प्र, अप, अव, नि, परि, अभि, दि,
आ, अपि, सम्, प्रति गिः—अत्र ओ इत्यव्ययं सञ्जीवनसूचकम् । एते विंशति-
गिसंज्ञाः स्युः ।

(४) निर्गुणः—दयादाक्षिण्यादिगुणहीनः ; पक्षे सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः ।
निष्क्रियः—धर्मप्रकर्म्मरहितः ; पक्षे अकर्त्ता, जीवात्मा एव कर्तृत्वाभिमानोत्पन्नः कर्त्ता
न तु परमात्मा । निष्कलः—कला चतुःषष्टिविधा विद्या तद्रहितः भूर्ध्व इत्यर्थः ;
पक्षे अंशरहितः पूर्ण इत्यर्थः । निरुपाधिकः—धर्मचिन्तावर्जितः (“उपाधिनां

धर्मचिन्ता” इत्यनरः) ; पचे देहाद्युपाधिरहितः । अरूपः—सौन्दर्यहीनः ; पचे निराकारः । उपायेः—वैराग्यादिसाधनेः ।

(६) नाधवः—मायाः लक्ष्म्याः धवः पतिः । सपत्नी लक्ष्मीः हरेः प्रिया अभिभवा । तस्मिन्नेव—तस्मिन् स्वामिन्येव । स्थिरा—तमेव सेवते इत्यर्थः ।

(७) दूना—दुःखिता । मत्सुतगणाः—विदांसो जनाः । पद्मासुतस्य—लक्ष्मीपुत्रस्य धनिन इत्यर्थः । आधिनिवारणाय—मनोदुःखनीचनाय ।

(८) अचक्षुस्—अचक्षुस् । सर्वसाफल्यमूलं—सर्वं साफल्यं धर्माधिकार-सौचरूपफलभागित्वं तस्य मूलम् । भावः—दैवविषया राजविषया च रतिः । जनिः—जन्म ।

(९) दर्शयते—आत्मानमिति शेषः । कुटिला हि स्वस्वानिनीऽनुरागमन्येषु नेच्छन्ति, तथापि भक्तमात्मानं दर्शयते इत्युक्त्या तमिति तच्छब्दाद्यस्य नितरां भक्तवात्सल्यं दर्शितमिति भावः ।

(१०) भक्तिप्रज्ञादीनि विशेषणानि नैवपचे तनुपचे च पथ्यायक्रमेण द्विवचनैक-वचनान्तानि । प्रज्ञः—नमः आसक्त इत्यर्थः । समाधिनिरतैः—ध्यानपरायणैः । नीतेहितप्राप्तये—नैवपचे नीते प्रापिते, हितप्राप्तये ; तनुपचे नीता ईहितप्राप्तये अभीष्टभावाय । लावण्यानां सौन्दर्याणां एका मुखौ महानिधी प्रशस्ताधारौ ; पचे महानिधिः रीफपरत्वात् सन्धी महानिधी । रसिकतामित्यादि—राधिकानयन-इत्यमेव हरेर्नयनयोक्तव्यं रसं वेत्तीति भावः ।

(११) केन—केन उपचारेण । अर्चयेत्—अर्चयितुं शक्नुयात्, न केनापीत्यर्थः । तथाद मननादिकमेव श्रेय इति भावः ।

(१२) सामानाधिकरण्यम्—एकाधिकरणवृत्तित्वं, तत्र विष्णुविश्वभर इत्युक्तौ विष्णुत्वविश्वभरत्वयोस्तुल्याधिकरणवृत्तित्वं प्रतीयते । परन्तु विश्वान्तर्गतस्यापि दीनस्य मन भरणभावात् स सम्बन्धस्यैव न घटते । एतेन तत्र लज्जितत्वमुचितमेव । अन्यर्थं—सम्बन्धम् । उरीकृत्य—स्वीकृत्य । जनाहंनो भवसि—अभिगवजनाहंनो-ऽसौत्यर्थः । तथाच तव जनाहंनत्वं हि जनानामसुरविशेषाणामहंमेनेव, न तु शरणा-गतानां सादृश्यागमिति भावः ।

(१३) प्रकृतिमुखरा—प्रकृत्या स्वभावतः मुखरा वाचाला सरस्वतीत्यर्थः ।
चञ्चला—लक्ष्मीः । मन्मथः—मदनः । शेषः—अनन्तनागः । दारुभूतः—काष्ठमयः ।

(१४) कम्प—कम्पनम् ; पक्षे वरुणम्, कमित्यन्वयं जलवाचि तत् पातौति
कम्पः । गुरुं—प्रबलं ; पक्षे ब्रह्मस्यतिम् । विषादं—दुःखं ; पक्षे विषपायिनं
शिवम् । बलभिदं—शक्तिचयकरं ; पक्षे इन्द्रम् । संजृम्भं—सम्यग् जृम्भणं ;
पक्षे सम्यग् जृम्भा यस्य स तम् । श्वसनं—निश्वासं ; पक्षे पवनम् । चरुरयं—
प्रबलवेगम् । लोकमाता—लक्ष्मीः । श्लोकेऽत्र चिवलेखावृत्तम् ।

(१५) गजमुक्तकपित्थवत्—गजेन कपित्थान्तर्गतचुद्रकौटेन मुक्तं खादितं यत्
कपित्थफलं तद्वत् । “कपित्थान्तर्गतः कौटो गज इत्यभिधीयते”—इत्युत्पलमाला ।

(१६) (ख) चुद्रः—क्षपणः । ह्रीनाक्षरः—मूर्खः । सखि—हे सरस्वति ।

(१७) वल्लभः—स्वामी कृष्णः । अन्येन—भृगुमुनिना । वैरिणी—सरस्वती ।
गेहम्—आलयं पद्ममित्यर्थः । क्षेदयन्ति—क्षेदं खण्डं कुर्वन्तीति क्षेदिनामधातो रूपम् ।
समेति स्त्रीनामनिर्देशः कोपहेतुरिति बोध्यम् ।

(२०) भूतिः—अन्न ; पणः—हरधनुर्भङ्गरूपशुल्कः ।

(२१) सन्ममं—हर्मभयादिजनितमावेगम् । तत्—काठिन्यमित्यर्थः । चौणी—
पृथिवी । चितिरुहः—वृक्षः । विन्दति—लभते ।

(२२) रघूणां कुलपतिः—सूर्यः । माता—पृथिवी इत्यर्थः । प्राणाघीशः—
रामचन्द्रः । विधौ—भाग्ये । वामे—प्रतिकूले । कामं—यथेष्टम् । प्रसरति—
अत्र “भवति किम्” इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२३) “द्रवति च हिमरश्मावुद्धते चन्द्रकान्तः”—इत्युत्तरचरिते । पाण्डिगहे—
विवाहे ; पक्षे अङ्गुल्या धारणे ।

(२४) अविश्वस्तैः—अविश्वासिभिः । प्राणाधिकपरित्यागाद् अविश्वस्तता ।

(२५) चित्वादिपञ्चभूतघटितोऽयं श्लोकः । चतुर्थः—चतुर्थभूतमरुत्पुत्रः ।
पञ्चमः—पञ्चमभूतव्योमविहारी । प्रथमसम्भवाम्—प्रथमभूतचित्तिजां सौतामित्यर्थः ।
द्वितीयम्—द्वितीयभूतं अग्निमित्यर्थः । द्वितीयम्—द्वितीयभूतं जलं सागरमित्यर्थः ।

(२६) कर्पूरति—कर्पूराक्तृसं कर्पूरमित्रं यत् भक्ष्य तेन अञ्जिता व्याप्ता सकल-

ततः सर्वशरीरं यस्य सः । रुद्रमुद्रासमुद्रः—रुद्रस्य शिवस्य या मुद्राः नामाङ्गानि
ताभिः समुद्रः मुद्रायुक्तः शिवनामाङ्गैः भूषितसर्वगात्र इत्यर्थः । मायायोगी—
कपटयोगिवेशधारी । रघुरमण्येति—रघुरमणस्य रामचन्द्रस्य पुरस्य गृहस्य प्राप्तये ।

(२७) चेलाञ्जलि—वस्त्रप्रान्ते । नाथ—हे रामचन्द्र । योपा—नारी । तपस्वी—
सम पतिः गौतममुनिः ।

(२८) कालसीद्धवधर्मपत्नीम्—अगस्त्यरमणीं लोपामुद्रानित्यर्थः । चुलुकिताम्बु-
निधिः—चुलुकितः गण्डयुक्तः अम्बुनिधिर्येन स तस्य अगस्त्यस्य इति शेषः । चक्षुच—
“निषीतकालकूटस्य हरस्येवाहिलेखनम्” इति ।

(३०) ब्रजवासिवारिजदृशां—पद्माक्षीणां गोपीनाम् । पाञ्चालजायाः—द्रौपद्याः ।

(३१) मातः—हे यशोदे । मन्यानकं—मन्यमदण्डं । ईश्वरः—शिवः ।
सरभसं—सौमन्यं ।

(३२) मुरहर—श्रीकृष्ण । एधः—काष्ठं दण्डं वा । रसताम्—द्रवत्वम् ।
कृशातुः—अग्निः ।

(३३) सङ्शङ्गं—सुरलीकसम्भूतवंशनिर्मितत्वात् । गुणः—सौर्वी, उपचिकोर्पादि-
रित्यपि । वतुः—हरश्चरासनम् । निर्गुणः—सौर्वीरहितः, दयादाक्षिण्यादिहीनय ।
सच्छिद्रः—सदीप इत्यपि । कुवंशजः—कौ पृथिव्या यो वंशो वेषसज्जातः, कुक्षित-
कुलसम्भूतय ।

(३६) आभीरकन्याप्रियगुणकयने—गोपतनयानां वल्लभः श्रीकृष्णः तस्य गुणावली-
कौचने । श्रीकृष्णलीलेति—श्रीकृष्णस्य लीलाविलासश्रवणे ।

(३७) शण्या—शयं कीमलदण्डं भक्षयितुम् । न स्पन्दते—किञ्चिदपि न
चलति । संदतिः—समूहः । कुरङ्गनयनानेवाम्बुभिः—हरिणलीचनानां गोपाद्मनामां
नेत्रजलैः ।

(३८) सुमनीमाला—प्रणमाला । सुलभा—अथ्यवहारादित्यर्थः । प्रीयित-
भक्तृकायां तथा नियमात् । कमलदण्डं—पद्मपदम् । दुरापं—दुर्लभं गोपीविरह-
तापशान्त्यर्थं पदिसृजयनात् ।

(३९) पद्मविनी—विटपिनी (“पद्मवीक्ष्यो किसलये विटपे विसरे यमे” इति

मेदिनी) । शाखापल्लवसमुदायो विटपः । अत्र आसन्निवन्धं वाङ्मः शाखा, करतलं च पल्लवमिति बोध्यम् । सुषमिणी—सुषमा परमा शोभा तद्वती । आवालिनी—आलवालविशिष्टा । “स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित्” —इत्यमरः ।

(४१) निगमः—वेदः । सृगितं—अन्विष्टम् । कृष्ण एव परब्रह्मेति भावः ।

(४२) प्रयाणसमये—मथुरायात्राकाले । आशालता—श्रीकृष्णस्य प्रत्यागमनं स्यात् तद्रूपा लता । विज्ञातं—अस्माभिरिति शेषः । फलिता—त्वदीयं रथं दृष्ट्वा कृष्णप्रत्यागमनरूपं फलं सञ्जातं यस्याः तथाभूता । माधमदूत—श्रीकृष्णप्रेरितदूत इति उच्यते इत्यर्थः ।

(४३) पुटिभाक्—परिपुष्टः । शीतलांगुः—चन्द्रः । घटयति—रक्षयति ।

(४४) कीकिलकुले—पिकसमूहे । उज्ज्वलकलनादं—मनोहरमधुरस्वरं यथा तथा कूजति इत्यन्वयः । जैमिनिरिति—जैमिनिनामीश्वारणादेव वचनभयस्य निराकृतिः प्रसिद्धा । गरुडिति—गरुडनामीश्वारणात् सर्पभयस्यापि तथा ।

(४५) सुरङ्गनः—शोभनरङ्गनद्रव्यविशेषः । निरङ्गनः—परब्रह्मस्वरूपः श्रीकृष्णः ।

(४६) अलिन्दे—बहिर्द्वारप्रकोष्ठे ।

(४७) सुकृतचेवहन्दानि—तीर्थस्थानानि । शक्रः—इन्द्रः ।

(४८) ज्येष्ठे—पञ्चसु पतिषु इति शेषः, युधिष्ठिरः । पतिश्चश्रुता—“ज्येष्ठभाता समः पितु”रिति शास्त्रात्, पत्युर्ज्येष्ठभाता श्वशुर उच्यते (भासुर इति प्रसिद्धिः) । अशुजे—सहदेवे । त्रितयं—पतित्वं श्वशुरत्वं देवत्वञ्च ।

(४९) शल्कसीन्नि—शल्कं ‘आंइष्’ इति भाषा, शल्करूपप्रान्तभागे । दिति-सुताधीशः—हिरण्यकशिपुः । रोदसी—दावापृथिव्यौ । ध्याने—परब्रह्मचिन्तने । विश्वं—ब्रह्माण्डं, विश्वस्य मिथ्याभूतत्वात् । असौ—खड्गे । अलीयतेति सर्व्ववान्वेति । दशावतारवर्णनमेतत् ।

(५१) स्थाणुः—शिवः ; पक्षे शाखापत्रादिशून्यः वृक्षः । मूलिन हीनः—अनादिः ; पक्षे मूलशून्यः । अपर्णा—पार्वती ; पक्षे पत्नरहिता । विशाखः—कार्तिकेयः ; पक्षे शाखारहितः । परैरन्यैः उपनीतं दत्तं कुसुमं यस्मै तादृशः ।

(५२) शिवायां—दुर्गायाम् । कीकसीचेः—अस्थिनिचयेः ।

(५३) आखुम्—चन्दुरम् । क्रौञ्चपतेः—कार्त्तिकेयस्य । कलानाथम्—
चन्द्रम् । निर्विन्दः—संसारविरक्तः ।

(५४) पडास्यः—कार्त्तिकेयः । इतरः—अपरतनयः । वत्तं नं—जीविकानिर्वाहः ।

(५५) जीवनं—जीविकानिर्वाहोपायः । सन्न—गृहम् । गुरुणा—पुरीहितेन ।

(५६) स्वत्वं वित्ते—इत्यादि प्रतिवचनम् ।

(५७) जगदम्ब—जगन्मातः । वरन्वकः—त्रिलोचनः शिवः । भावः—
देवविषया रतिः ।

(५८) सयि धातु + क्त = मन्वितः । अतुषनिर्भूतिम्—अनुपमसुखम् ।
चक्रकृति—त्यजति ।

(५९) सुरतटिनीत्यतिकरमरणेऽपि—सुरतटिनी गङ्गा तस्याः व्यतिकरः सम्पर्क-
स्तेन मरणेऽपि । गङ्गाधरस्य मम शिरसि गङ्गा वर्त्तते, तस्यां नृतस्य हरस्य
मुनईरत्नापत्तौ न काचिद् विकृतिः ।

(६०) अपर्णी—पत्रशून्या लतामिति शेषः ; पक्षे दुर्गाम् । रोगनाशिनी—
व्याधिविनाशिनीम् ; पक्षे वितापचयकारिणीम् । शूलो—शूलयुक्तः ; पक्षे शिवः ।

(६१) वामा—सुन्दरी । पशुपतीत्यादि—पशुपतिनयनयोः आ ईषत् केकरः
ट्टरः आलोकः अपाङ्गदृष्टिः तं कामयते या सा । कैवल्योक्ताससीमा—मुक्तिलाभस्य
परमोपायरूपा । भवेत्यादि—भवगङ्गगतानां संसारारण्यनिवासिनां क्षेमनाशी
प्रणामी यस्याः सा । कागकामा—कान्ते पत्यौ कामाः सर्वाभीष्टानि यस्याः सा,
सर्वथा पतिसेवापरायणेत्यर्थः ।

(६२) हे जननि अभ्यान्ता श्रुतिः तव नेत्रकण्ठे नास्तीति वदति, तस्मात् त्वया
मम दुःखं न दृष्टं अतिकातरवचनञ्च न श्रुतम् । इत्थं सर्वं श्रुतिवाक्यं यदि
मयोव प्रमाणीकरोमि, तर्हि त्वं निसारिणी इत्यपि श्रुतिवाक्यात् त्वं मां मूढमेव
संसारसागरात् तारयिष्यसीति मे परमो विश्वास इत्यस्य श्लोकस्य निर्गमितार्थः ।

(६४) तले—तलदेशे । धातुः—ब्रह्मणः । विगुणमयि—रजःसत्त्वतमो-
न्मत्तिके । भञ्जने—सेवने, सेवार्थं तप्ततृष्णानेपु विषां तद्भादीनामाश्रयत्वात् तेषां
तस्मादिष्टानानां तप्तद्रूपत्वमिति भावः ।

(६५) दुर्गेत्यादि—विषमसंसारसागरतरङ्गसमुद्भाविभयभ्रान्तजननिवेदितवाक्यम् ।
द्विदयितं—दातव्यवस्तुषु यत् प्रियं तत् । मा आगाः—न आगच्छ । मूका—
निर्वाङ्मयीति शेषः । कथं मां भद्राभद्रं किञ्चिदपि न ब्रवीषीत्यर्थः ।

(६६) गिरीशि—हे गिरीशपति । परमोत्कर्षं चरणस्येति शेषः । तं—
क्षेत्रचयम् ।

(६८) खं—स्वकीयम् । श्वे—श्वरूपधारिणि । या दक्षयज्ञे यस्य निन्दा-
माकर्ण्य प्राणांस्तत्याज, सैव तस्य वक्षसि पदं निदधे अहो किमद्भुतमिति ।

(७०) जतुरन्तं—पुनर्जन्मविनाशकम् । मनुं—मन्त्रम् । चतुर्वाङ्—विष्णुम् ।
चतुरास्यं—ब्रह्माणम् । काञ्चीं—मेखलाम् । विष्णुत्वविरञ्चित्वप्राप्तिहेतू वर्णितौ ।
श्वत्वप्राप्तिहेतुस्तु भजन्तं तव पदमित्युक्त्या पदं सेवमानः शिवो भवतीत्युक्तः “पदस्यं-
मावाच्छ्वोऽभून्महेशः” इति प्रसिद्धेः ।

(७१) सुरतटिनि—गङ्गे । शूली—शूलरोगग्रस्ती जनः, पक्षे महादेवः ।
गदौ—पौंड्राग्रस्ती जनः, पक्षे गदाधरो नारायणः ।

(७२) मुनिना—जङ्गुना । सेव्यापि—उपास्यापि । सेवकीपपदगा—उपासकस्य
भगीरथस्य नाम्ना नामधारिणी भागीरथीत्यर्थः ।

(७४) दीर्घसम्बन्धात्—गङ्गातीरवासिनामस्माकमाजन्म तस्याः सेवासम्बन्धात् ।
पक्षे नराकारं निराकारश्चेत्युभयव दीर्घस्वरसंयोगात् । वयन्तु गङ्गीपासनामेव
ब्रह्मोपासनां मन्यामहे इति भावः । नाराकारां नौराकारां वा—जलरूपिणीं
गङ्गामित्यर्थः । “नारस्तर्णकनौषधीः”—मेदिनी ।

(७५) षिदोषनाशाय—द्वयो दोषाः आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिकश्च
एतेषां नाशाय ; पक्षे वायुपित्तादिनाशार्थम् । चतुर्दीर्घं—दोषचतुष्टययुक्तम् ; पक्षे
चतुर्वाङ् विष्णुम् । चत्वारः दोषा दोषश्च यस्य तादृशम् । विकल्पसे—सुखदा
मोचदेत्यादिनामभिः श्लाघां करोषि ।

(७६) अतिजवेन—निरतिशयवेगेन । इह—विवेक्याम् ।

(७७) मुरहर—से श्रीकृष्ण । विपद्यगा—गङ्गा । “विष्णुपादोद्भवा गङ्गा”
इति शास्त्रम् ।

(७८) प्रमथपतितां—शिवत्वम् । विभुवनेति—विभुवनजनानां वाणकारणं सलिलं यस्याः सा तथाभूता ।

(७९) व्यालः—सर्पः । खगवरः—गरुडः । नागः—हस्ती । मिहिरः—सूर्यः । विघ्नसिन्धोः—विघ्नरूपसमुद्रस्य ।

(८०) घराधरेन्द्रदुहिता—हिमाचलकन्या पार्वती इत्यर्थः । विघ्नकुलान्नकः—गणेशः । पितृसखः—पितृबन्धुः । क्रौञ्चविदारणे—क्रौञ्चनामकपर्णतमेदने । पाण्डिपङ्कः—विवाहः ।

(८१) एतत् फलं—मम यथेष्टभोजनाभावरूपम् ।

(८२) उत्तमाङ्गे—मस्तके । काशी केवलं पञ्चक्रीश्यापिनौ गङ्गा तु लघयामा लब्धं यामाः प्रहरा दैर्घ्यातिक्रमक्रालो यस्यास्तादृशी अतिदीर्घा इत्यर्थः ।

(८४) (क) स्वर्दीर्घिका—मन्दाकिनौ, गङ्गा इत्यर्थः । (ख) घर्माभः—वर्मजलम् । भगवतः—विष्णोः । शम्भुनगरे—काश्याम् । तारकं—तारकमन्दः ।

(८५) मौमेति—मा लक्ष्मीः चमा दुर्गा सावित्री च तामिः उपेताः युक्ता मिलिता इत्यर्थः । रथचरणः—चक्रम् । तार्क्ष्यः—गरुडः । पदं—वाहनम् ।

(८६) पूतनामारण्यलब्धकीर्तिः—पूतनाराक्षसीवधेन विख्यातनामा ; पचे पूतनामा पवित्रनामा, रणलब्धकीर्तिश्च । काकोदरः—सर्पः कालियनाग इत्यर्थः ; पचे अदरः नास्ति दरः भयं यस्य स निर्भयः गर्वित इति यावत् तादृशः काकः जयन्त इत्यर्थः । यशोदया—नन्दपत्न्या ; पचे यशस्य दया च ताभ्याम् ।

(८७) विनाशास्त्रं—शास्त्रं शास्त्रज्ञानं विना ; पचे विनाशस्य अस्त्रं स्वस्यामङ्गल-कारणम्, भेदमित्यस्य विशेषणम् । कलयति—जानीते । प्रकृतिः—स्वभावः ; पचे घातुः । अभिघ्ना—एका । हरिहरशब्दयोः प्रकृतिः, छ इत्येका एव । प्रत्ययभेदात्—प्रत्ययः विश्वासः तस्य भेदः तस्मात् ; पचे इ, अच् इति प्रत्यययोर्भेदात् ।

(८८) शङ्कः—पाञ्चजन्यः । कपालः—भिन्नाभाजनम् । दारवती—दारुका । नागारिः—गरुडः । दिव्याक्षौ—एको दायः अपरस्तारः । शीतलः—वचःस्थ-रीमावर्षादिशेषः ।

(८९) (क) उमाधवपत्ने—“मूर्ध्नि उमाधवः शिवः त्वं पायात् । येन ध्यस्त-

मनीभवेन विनाशितमदनेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः । मोहिनीरूप-
दर्शनेच्छुना शिवेन प्रेरितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधार इति पौराणिकी कथा ।
[अथवा अस्त्रीकृतः इति छेदः । विपुरासुरवधकाले विष्णुर्वयस्य वाणो बभूव इत्यपि
पौराणिकी वार्त्ता] यथ उत्कर्षेण अवस्थितौ भुजङ्गरूपौ हारवलयौ यस्य यस्मिन्
वा तथाभूतः । यथ शिरसि गङ्गाम् अधारयत् । यदा शरीराङ्गं गौरीं शिरसि
गङ्गां च इत्यभिप्रायेण चकारः । यस्य शिरः शशिमत् चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम
च अमरा आहुः । अन्धकस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः” ।—रामचरण तर्कवागीशः ।

(ख) माधवपक्षे—“सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः त्वां पायात् । अभवेन
जन्मरहितेन येन अनः शकटं ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । बलिः असुरराजस्य जेता ।
कायः पुरा अमृतपरिवेषणकाले स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानानां
देवासुराणां अमृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पौराणिकी
कथा । यथ उद्धतभुजङ्गहा—उद्धतस्य उद्धतस्वभावस्य भुजङ्गस्य अधासुरस्य हन्ता ।
यदा कालियस्य पीडाकरः । आरवलयः—अरिसम्बन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः । यदा
उद्धतभुजङ्गहारं बलं यस्य तेन गरुडेन यातीत्यर्थः । अगं गीवर्द्धनं कृष्णरूपेण; गां
पृथ्वीञ्च कूर्मरूपेण योऽधारयत् । शशिनं मथ्नातीति शशिमत् राहुस्तस्य शिरोहरः इति
स्तुत्यं नाम यस्य चामराः आहुः । अन्धकानां यादवानां क्षयकरः (क्षयी निवासः)
हारकाख्यनिवासनिर्माता ।”—रामचरणतर्कवागीशः ।

(६०) (क) (गौरीपक्षे) विश्वम्भरे—हे जगद्धात्रि । श्वशिवे—श्वरूपे शिवे
अवस्थिते इति शेषः । चिदाश्रितः—चिदाकाशरूपब्रह्मवस्तुनोऽपि । प्रथमं—वस्तु
इति शेषः । योगिनस्तुतिपराः—योगिनः स्तुतिपराः इति पदच्छेदः । प्रणिधानदृष्ट्या—
प्रणिधाने योगावलम्बनदशया या दृष्टिस्तया ।

(ख) (शिवपक्षे) विश्वम्भरेश—हे विश्वपते, हे ईश । यदा विश्वम्भरस्य विष्णोः
ईश उपास्य इत्यर्थः । प्रथमं—अनादिमित्यर्थः ।

(६२) राधे चेममिति चन्द्रावलीं प्रति भ्रमेण कृष्णस्वीकृतिः । प्रियस्य—कृष्णस्य ।
चेमं कंस—प्रियं कृष्णं कंसेति सम्बोध्य चन्द्रावलीं प्रतिवक्ति चेममिति । दृष्टः—
अहमिति शेषः । राधा का—त्वयाहं यथा राधा दृष्टा, तथा मयापि त्वं कंसी दृष्टः ।

(८३) गोदुहः—गोपालाः । ज्ञीणः—लज्जितः ।

(८४) मे—हे मातः । “मः शिवश्चन्द्रमा वेधा माः लक्ष्मीश्च प्रकीर्तिता । सा च मातरि माने च दन्धने मूः प्रकीर्तिता”—एकाक्षरकीधः ।

(८५) चषकं—पानपात्रम् ।

(८६) माधवः—अहमिति शेषः, एवं परतापि । घोराहिमर्द्दी—घोरं भीषणं अहिं कालियसर्पं मृद्नाति पराजयते यः सः ।

(८७) मातः—इति कार्तिकेयस्योक्तिः । जीव—इति पार्वत्या उक्तिः, जीव प्राणिहि इति आशीर्वचनम् । प्रयच्छति—तव तात इति शेषः । मे—ममम् । प्रहिते—प्रेरिते । गृहे—कार्तिकेये । विषटयति—विश्लेषयति सति । सन्ध्याञ्जलिं—सन्ध्यापासनार्थमञ्जलिपुटम् ।

(८८) लुठति—आहन्ति । अग्निभूः—कार्तिकेयः । विचेष्टितं—विरुद्धं कर्म । चरितं—आचरणम् । निमीते—परिमाति ।

(८९) एषा अस्या भूमिः किं कथं याच्यते इति शेषः । त्रैलोक्यमित्युत्तरम् ।

(९०) केशवः—विष्णुः ; पत्ने प्रशक्तकेशः पुरुषः । शौरिः—शूरो नाम वसुदेव-पिता तस्यापत्यम् । चक्षी—विष्णुः ; पत्ने कुम्भकारः ।

(९१) हरिः—वानर इत्यर्थमादाय प्रत्युत्तरम् । कृष्णः—कृष्ण इति वानर-विशेषणं कल्पयित्वाह विभिमौति । मधुसूदनः—मधु पुष्परसे मृदयति हरतीत्यर्थमादाय प्रत्युक्तिः । ज्ञीणः—लज्जितः ।

(९२) अमुना कुन्दकुञ्जेन—अमुना पुरीवर्तिना ; पत्ने नास्ति सुः सुकारो यत् तेन, आदौ सुरहितेन सुकुन्दकुञ्जेन, क्षिप्रकुन्दकुञ्जेन इत्यर्थः । सुकुन्दकुञ्जेनैव मे प्रयोजनं न तु कुन्दकुञ्जेनेति भावः ।

(९३) मातः हे लघाण । धिमचन्द्रमाः—शीतलचन्द्रः ।

(९४) वयम्—हे लघाण । देव्याः—सीतायाः । भृग्यते—अन्विष्यते ।

(९५) कुपिता—क्रोधानिता ; पत्ने पृथिवीपालकः । जगतां माता—जगत्प्रसविनी ; पत्ने जगत्सिन्धो धर्माधर्मकर्मणां परिमाता, फलदानकारि तुलनाकारी इत्यर्थः । अमला—अमोघा ; पत्ने अनमनशीलः । शौरिः—विद्युः ।

(१०८) लीले—इति पार्वत्या उक्तिः । ब्रूहि कपालिकामिनि—इति लक्ष्म्या उक्तिः । लीले इति सम्बोधनं यथा चापल्यदोषं सूचयति, तथा कपालिकामिनि इत्यपि भिक्षुकपत्नीत्वगर्हां गमयति । पाथसां जलानां पतिः समुद्रः । प्रत्येति—विश्वसिति ।

(११०) मिचार्थो सः—भिच्छुः स शिवः ; पचे विपादपरिमितभूमिभिश्चार्थो विष्णुः । ताण्डवं—उद्धतनृत्यम् । वृन्दावनान्ते—अन्तश्चन्दोऽत्र स्वरूपवाचकः । नृगशिशुः—नृगः करी, करिवदनः गणेशः शिशुर्यस्य सः गणेशपिता इत्यर्थः (“नृगः पशौ कुरङ्गे च करिनश्चतुर्भेदयोः” इति मेदिनी) ; पचे पशुशावकः । जरठ-वृषपतिः—जरठः वृद्धः स चासौ वृषश्चेति तस्य पतिः ; पचे जरठः वृषाणां पतिः । लीलासंलापः—लीलया विलासेन संलापः मिथोभाषणम् ।

(११२) पूर्वचरणत्रये सप्तमाक्षरविलोपात् योऽर्थः प्रतीयते, स एव सीताया अभिमतः । लघिष्ठिति रावणसम्बोधनम् ।

(११३) हे गौरि मां प्रति रुपा कोपेन किम् कोपं ना कुरु इति शिवोक्ती ‘गौः’ इति सम्बोधनपदं ‘इमाम्’ इति द्वितीयान्तपदं परिकल्प्य पार्वती प्राह, ननु नोः अहं गौरिति स्वीकरोमीति शेषः । कां प्रति कुप्यामि । अथ शिवः ‘गौः’ ‘इमाम्’ इति पदद्वयस्य पार्वतीकृतविच्छेदमुपेक्षमाण आह ‘रुपि’ मां प्रति कोप इति अनुमानतः अनुमानेन अहं जानामि । यथात् पार्वती ‘अनुमानतः’ इति शिवोक्तपदस्य शेषेण अर्थान्तरं प्रतिपाद्याह सत्यमित्यादि—अनुमानतः इति तव वचनात् त्वं अनुमानतः—न उमा अनुमा उमाव्यतिरिक्ता नारी तस्यां नतस्तद्वशीभूतः इत्यर्थः ; इति सत्यमेवेत्यर्थः । गिरिभुवः—पार्वत्याः । कुटिलाः—शिष्टाः ।

(११४) प्रिये—गौरि । क्रोधः न क्रियताम्, इति शिवोक्तिः । गोरी तु शिववाक्यस्य नक्रः कुम्भीरः अधःक्रियतां त्यज्यताम् इत्यर्थमादायाह, स नक्रस्तु भवन्मौलिस्थगङ्गोदरे । मुग्धे—प्रकृतार्थपरिज्ञानमूढे । मानसपूजितम्—मनः-कल्पितमर्थं त्यज इति शिवोक्तिः । अथ गौरी मानसपूजितमिति पदस्य मानसं तदाख्यः सरोवरः पूजितं आहृतं येनेति समासाश्रयेण हंसरूपमर्थं परिकल्प्य प्राह शुभप्रयोगद्वयं कृतम्, नदन्ति नक्रो हंसस्य नास्तेव तदुभयानु तव शिरशारिण्या

गङ्गायामिव । वक्रे—महाकव्यस्य विपरीतार्थयादृष्टिः । अमुं—पूर्वोक्तम् । श्लेषे—
महाकव्यस्य अर्थान्तरयोजनाम् । निराकुरु—परिहर इति शिवीक्तिः । गौरी च वक्रे
इति सम्बोधनपदं सप्तम्यन्तत्वेन श्लेषमिति पदञ्च आलिङ्गनार्थकत्वेन कल्पयित्वा
प्रत्युवाच, वक्रः—कुटिलस्त्वमिति शेषः मया कदा आश्लिष्टोऽसि आलिङ्गितोऽसि,
नाहमिदानीं त्वामालिङ्गितवती, तत् कथमालिङ्गनपरिहाराय मामेवं ब्रवीषीत्यर्थः ।
वामाश्ला—अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ वामे वामभागे अङ्गं देहो यस्यास्तथा पार्वत्या । अन्यत्
सुगमम् ।

(११५) अनेन श्लोकेन शिवसमीपे नवीद्धायाः पार्वत्याः स्नेहादिसात्विकभाव-
शीपनं वर्णितम् ।

(११६) हरशिरसि गङ्गामवलोक्य पार्वती हरं पृच्छति, हरस्तु गङ्गां गोपयन्
पार्वतीमन्यथा प्रतिवक्ति एषा ते इत्यादि ।

(११८) भूपे कूपसाधर्म्यं दर्शयति भूप इति । नमज्जनसुखावहः—कूपी हि
मज्जनेन अवगाहनेन यत् सुखं तत् आवहति जनयति यस्तादृशी न । पक्षे नमतां
नद्याणां जनानां सुखावहः सुखजनकः । कूपस्तावत् गुणसम्बन्धात् रज्जुसंयोगात्
पावानुसारतः घटोघटादिभेदानुसारेण, यादृक् पातं तादृगित्यर्थः । नित्यं ददाति
पय इति शेषः ; पक्षे गुणसम्बन्धात् विद्यादिगुणवत्तया हेतुना, पावानुसारतः
योग्यायोग्यव्यक्तिभेदेन । अन्यत् सुगमम् ।

(११९) श्लोकेऽधिन् चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तम् ; वृत्तचन्द्रिकामते द्विमिलाच्छन्दः,
वाग्वल्लभमते तु द्विमिलाच्छन्दः ।

(१२१) सर्वे ददासीति सर्व्वटः । हथा—मिथ्या, स्तूयमे त्वमिति शेषः ।
सर्व्वशब्दस्य सदीर्घं दर्शयित्वा हथात्वमुपपादयति नेति । अरयः पृष्ठं पृष्ठदेशं तथेति
शेषः न लेभिरे, तं कदापि रणभङ्गेन पलायमानः शत्रूणां स्वस्य पृष्ठं न दत्तवान्,
शत्रून् पृष्ठदर्शनं न कारितवानस्येत्यर्थः । अपिच परयोषितः परम्वियः नेतं त्वदीय-
नेवपातं न लेभिरे इति शेषः । शत्रुभिस्तथ पृष्ठं परम्वीभिश्च नेतं त्वयाः कदाचिद्
खलन् । अत एतदभयोरपदानं भवतः सर्व्वदायत्वं व्याहृतिः । एतेन राज्ञोऽन्नाधारणं
वीरत्वं नितेन्द्रियत्वचेति व्याख्ययितुमिच्छति ।

(१२२) गौः—सरस्वती, शास्त्रज्ञानमिति यावत् । रसा—लक्ष्मीः, धनप्राप्त्यर्थ-
मित्यर्थः । ते—लक्ष्मीसरस्वत्यौ । विनयो नास्ति—तवेति शेषः । सा—लक्ष्मी ।
सा—गौश्च । स—विनयश्च, एते त्वयि सन्ति । अतः साधारणधनिविद्वद्गौ विलक्षणी-
ऽसीति भावः । धनवन्तो विद्यावन्तश्च प्रायश्च उद्धता दृश्यन्ते । त्वयि—अत्र तुकारो-
ऽध्याहार्यः ।

(१२३) न जानाति—न ज्ञानवान् इत्यर्थः । न ददाति—न दाता इत्यर्थः ।
जगती जाया यस्य सः, जायाया जानिरादेशः । जगतीशब्दोऽत्र पृथिव्यर्थे प्रयुक्तः ।
तेन—भूगतस्यापि भवतः स्वर्गगतबृहस्पतिकल्पवृक्षापेक्षया गुणोत्कर्ष इति सूचितम् ।

(१२४) ते जनाः कौपीनधनाः—कौपीनमात्रावलम्बिनः ; पक्षे कौ पृथिव्या
पीनधनाः प्रचुरविभवाः । धात्रीफलम्—आमलकौफलम् अन्यभोज्याभावात् ; पक्षे
धात्र्याः पृथिव्याः फलं भोगैश्वर्यादिकम् । न दन्तिवाजिनिवहाः—हृष्यश्चसमूहाः न ;
पक्षे वाजिनिवहाः अश्वसमूहाः नदन्ति शब्दायन्ते । चितिः—क्षयः, विनाश इति
यावत् ; पक्षे क्षितिर्भूमिः राज्यमित्यर्थः । निजकुलं समलं कलङ्कितं हतम् ; पक्षे
समलहृतं सम्यग् भूषितं । परमेश्वरेण—समाजा ।

(१२५) गुणयोगात्—व्यासयोगात् ; पक्षे शीलसीजन्यादिगुणसम्बन्धात् ।
सन्नतः—अवनतकायः ; पक्षे विनयनमः इति धनुषा सह सान्धेऽपि धनुर्वक्रं त्वन्तु
वक्रस्वभावी न । रुचिमत्त्वात्—कान्तिमत्त्वात् । विधुः—कलङ्गी, त्वन्तु न तथा ।
गभीरः—अतलस्पर्शः ; पक्षे गाम्भीर्यगुणयुक्तः । अप्रतीतः—अविश्वस्तः, जलधिवद्-
हिंस्रजलचरसमाकुलत्वात् अविश्वस्तः, त्वन्तु विश्वस्तः, धनुराद्युपमानानां गुणा एव
त्वयि सन्ति न तु तेषां दोषा इति तैभ्यः समुत्कर्षव्यापनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१२६) हे सर्वोर्ध्वर राजन् रम्यकाव्यकरणे त्वां सत्यं नियतं सत्यवतीभये—
सत्यवती भूस्वत्तिस्थानं यस्य स सत्यवतीभूः हेपायनी व्यासः तं आचक्षे । सत्यवतीभि
इति षिजन्तनामधातोर्लट् ए । एवं परवापि । सेनावने—सैन्यगहने यदा सैन्यरक्षणे ।
शरभये—शरभूः कार्तिकेयः तम् आचक्षे ; शरभि इति नामधातोः पृथ्वद रूपम् ।
आपये—संलापे । वागीशये वागीशं बृहस्पतिम् आचक्षे । दाणे—रक्षणे विषये ।
विष्णवे—विष्णुम् आचक्षे । व्याकरणे—दाक्षीकुक्षिभये दाक्षी पाणिनिजननी तस्याः

कुचिः। उदरं तस्माद् भूख्यत्तिर्यस्य स दाक्षीकुचिभुः पाणिनिः तम् आचचे । रणे—
युद्धे । पृथीदरभये—पृथा कुन्ती तस्या उदरं भूख्यत्तिस्थानं यस्य स तम् अर्जुनम्
आचचे । वितरणे—दाने । देवद्वये—देवद्वः कल्पवृक्षः तम् आचचे, सर्वेषां
सर्वाभीष्टप्रदस्त्वम् इत्यर्थः । विश्वम्भराभूषणे—विश्वम्भरायाः पृथिव्याः भूषणे अलङ्कारणे ।
मेरये—मेरुः हिमाद्रिः तम् आचचे । सर्वम् अहमिति शेषः । अन्ये जना यद्यद-
गुणवत्तया जगति तेः सह उपनीयन्ते, त्वं हि तत्सर्वोपमानभूतोऽसीति भावः ।

(१२७) असौ—चारिधिः । स—मुनिः अगस्त्य इति शेषः । तद्—व्योम ।
पदं—चरणम् । साम्प्रतं पुरीधानि जगन्नाथदेवस्य यन्मन्दिरं दृश्यते तस्य निर्माण-
मनेनैव राजा कारितमिति प्रसिद्धिः ।

(१२८) मानसं मदीयमिति शेषः जले लवणवत् देव्या लीनं तन्मयम् आसीत् ।
तत्तस्मात् प्रतिष्ठितं न शक्नोमि, इति पराभवं प्रतिकर्तुं हरः महादेवः पक्षे हर-नामकः
पुरोहितः देव्या मनोजिह्वीर्यया चित्तं हर्तुमिच्छया तन्मनोहरं तस्या देव्या मनोहरं
चित्ताकर्षकं किरीटं मुकुटं हरते चोरयति ।

(१२९) इक्षान्तकुशोदके—दानार्थे कुशवारि गृह्णति सति । भूः—पृथिवी ।
न क्षम्यते—यद्यै कक्षेष्टिद् दानाशक्त्येत्यर्थः । सर्व्वसद्वा—यतः सा निखिलं क्षेत्रं
सीदुं समर्था । देवागारतया—देवानां निवासस्थानतया । काञ्चनगिरिः—सुमेरुः ।
न ज्ञातं द्विषानां इनिनां भव्यं येन तादृशस्य भिचोर्भवने प्रस्थानेन या दुःस्था
दुःखिनावस्थितिः तस्या आश्रया श्रद्धया ।

(१३१) निरञ्जनम्—निर्मलम्, उत्कृष्टमित्यर्थः ; पक्षे अञ्जनशून्यं पवित्र-
मित्यर्थः । सुदुष्प्रापम्—उभयपक्षे सुदुर्लभम् । सर्व्वव्यञ्जनरञ्जनम्—सर्व्वेषु व्यञ्जनेषु
अन्नभोजनस्य उपकरणेषु सुखदायकम् ; पक्षे सर्व्वेषां सर्गादी अव्यक्तानां पदार्थानां
व्यञ्जनेन सगुणावस्थायां व्यक्तीकरणेन रञ्जनं लोकाप्रत्यक्षीभावजननम् ।

(१३२) कुञ्जघटनृपते—सुरिंदावादप्रदेशान्तर्गतं कुञ्जघटनामकं स्वामिं महाराज
नन्दकुमारस्य जन्मभूमिगति प्रसिद्धिः ।

(१३३) द्वितीयभूतभयिष्ठा—जनकद्वयम् । अन्त्याद्यमृगावा—मत्स्यवित्तिका ।
अष्टाः—मूर्तेः । पाण्डिपमत्स्यभः—भूमिसम्पर्कः ; पक्षे पाण्डिपस्य राजाश्व सम्बन्धः

कृपादृष्टिरिति यावत् । यथा जलवहुलं स्वल्पचित्तिकं हि द्रव्यं अधिकतरचित्तिसंयोगं विना न कुवाप्युपयुज्यते, तद्वदियमपीति भावः ।

(१३४) अगस्त्यवंशसम्भूताः—अगस्त्यकुलजाता ब्राह्मणा इत्यर्थः । वातापिः—असुरविशेषः ; पक्षे निम्बूविशेषः । नवकृष्णः—नूतनावतारी श्रीकृष्णः ; पक्षे तन्नामको महाराजः । कमला—निम्बूविशेषः ; पक्षे नवकृष्णमहाराजस्य सहधर्मिणी ।

(१३७) भिचाश्रयः—भिचालअद्रव्यस्य पात्रम् ।

(१३८) तत्कीर्त्तिं शीतकिरणे—तव यशोरूपचन्द्रे । रोहिणी—चन्द्रपत्नी । स्वपतीत्यादि—स्वस्याः पतिः तस्मिन् संशयः उभयोः सौन्दर्यादिना तुल्यत्वात् को मे पतिरिति सन्देहस्तेन जातशङ्का पातिप्रत्यमङ्गभयेन भीताः सन्तौ । कज्जललाञ्छनेन—कृष्णवर्णाञ्जनचिह्नेन । प्रेयांसं—प्रियतमं गगनचन्द्रम् । आङ्गयत्—अङ्कितमकरोत् । कलङ्कः—कुकर्म्मजो दोषः ।

(१४०) आलीवर्द्दिनवावं—वङ्गविहारोत्कलानामधिपतिम् । नवह्रीदेश्वरं—नवह्रीपाधिपतिं महाराजं कृष्णचन्द्रम् । नवकृष्णभूपतिम्—कलिकाताशोभा-वानाराधिपतिं महाराजं नवकृष्णम् ।

(१४१) मातृतातः—मातामहः आलीवर्द्दिनवाव इत्यर्थः । अङ्गामुखः—अङ्गेति परमदेवताया नाम मुखे यस्य सः । मुनसरमुलुकः—सिराजह्रीलानवावस्य नामान्तरम् ।

(१४२) मुक्तादिवर्णः—खण्डिताद्याचरः ; श्लोकेऽत्र शत्रुपक्षे आद्याचरत्याग इत्यर्थः । वैकुण्ठाभिप्रणीतः—(समाट्पक्षे) वैकुण्ठः विष्णुः अभिप्रणीतः आराधितः येन सः ; (शत्रुपक्षे)—कुण्डा रुद्धीचः अभिप्रणीता सम्यग्रचिता येन सः । कोदण्डीदारनामा—(समाट्पक्षे) कोदण्डेन धनुषा उदारं प्रशस्तं नाम यस्य सः ; (शत्रुपक्षे)—दण्डेन दण्डप्राप्त्या उदारं विख्यातं नाम यस्य सः, दण्डयहणेन अपयशोभागीत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

(१४४) गन्धवाहाधिकेविहितजवाः—वायोरप्यधिकवेगशालिनः ।

(१४५) सोऽर्थ—मसौसङ्गमः । तिग्मांशुकन्या—सूर्यतनया यमुना इति यावत् । नूरदीनः—जाहाङ्गीर-वादसाहस्य नामान्तरम् ।

(१४०) सम्भाविताः—सादरं कृताः । दिल्लीवल्लभः—अत्र साजाहान-वादसाहः ।
आसनं—वासस्थानं आगरानगरीत्यर्थः । मधुपुरी—मथुरा ।

(१४१) असौ दारा (दारासिकः) साजाहान-सम्राजो ज्येष्ठपुत्रः ।

(१४२) दुरुद्धदुते—दुरुद्धश्लोकानां दुतरचनायाम् ।

(१४३) गुम्फः—ग्रन्थनम् । कुम्भी—हस्तौ । पञ्चाननः—सिंहः । कवित्वविधौ
पञ्चसंख्यकवदनविशिष्ट इत्यपि प्रतीयते ।

(१४४) विसरः—विस्तरः सञ्चार इति यावत् । उद्धिताः—उत्कीर्णा
उल्लिखिता इत्यर्थः ।

(१४५) रघुकारे—कालिदासे । दाघीपुत्रे—पाणिनी ।

(१४६) मा—दोषिः ; पचे यशः इत्यर्थः । रवेः—रवेरिव (जुष्टोपमा) ।
माघस्य—माघकविविरचितशिशुपाणवधकाव्यस्य ; पचे माघमासस्य ।

(१४७) 'दण्डिनः पदलालित्यमि'ति दाक्षिणात्यदेशीयः पाठः ।

(१४८) माघेन—तन्नामककाव्येन ; पचे माघमासेन । पदक्रमे—सुपतिङन्त-
पदविन्यासे ; पचे चरणचेपे । भारवेः—तन्नामककावेः (धरन्त इत्यस्य कर्मणि
पठौ) ; पचे रवेः सूर्यस्य भाः किरणान् ।

(१४९) बाणभट्टः सयूरकषेजांमातामहीदिति प्रसिद्धिः ।

(१५०) असौ मुरारिकविरच्य अनर्घराघवकारः । जनकोऽस्य भट्टश्रीवर्द्धमानो
जननी च तनुमतो । "भवभूतिमगादृत्य निर्वाणमतिना मया । मुरारिपदचिन्ताया-
मिदमाधोयते मनः"—कस्यचित् ।

(१५१) कान्यकुलमहाराजो यशोवर्मा प्रसिद्धः कविरासीत् । तस्य सभा
वाक्पतिराजभवभूतिभ्यामेव समलङ्घिताऽसीत् ।

(१५२) मीनघामधुरम्—अतीव मनोहरम् ।

(१५३) गाम्—शयिवी भूमिमित्यर्थः । साङ्गारप्रकरा—प्रवृत्तताङ्गारयुक्तान् ।
अमर्षन्—असहमानः । प्रेङ्गत्—चलत् ।

(१५४) अकलितपः—निष्पापः, गङ्गाजलसंसर्गाद् निर्दोष इति यावत् ।
प्रियतमस्य स्त्रीपट्टिः प्रायशो न भवतीति विशेषणसङ्गतिः । मुक्तिः—भोषः ; पचे
भोषणं विरेचनमित्यर्थः ।

(१०९) विलोचनहारि—नेत्रदुःखिकारम् । आरटितं—शब्दः । करम—उष्ट्र ।

(११०) साकन्दम्—आमम् । मकरन्दतुन्दिलं—प्रचुरमधुयुक्तम् । कर्णारुणदं—
श्रुतिकटु । शङ्केत—मन्येत ।

(११२) परभृत—कोकिल । गोष्ठी—सभा ।

(११३) भिक्षाभंकाः—भिक्षा स्त्री च्छातिविशेषास्तेषामभंका बालकाः ।

(११४) अरविन्दवनैकपत्न्यः—पञ्चसमूहसुद्धत् । अक्र—अक्रवाक ।

(११५) प्रियतनयतया—तनयवात्सल्येन । दक्षदुङ्गारमुद्रा—दक्षदुङ्गारसङ्केता ।

घेनुः—सवक्त्रा पयस्विनी गौः । मूड्रा—मलकीन । आहत्याहृत्य—पुनःपुनः पीड-
यित्वा । अनु—पथात् । प्रक्षुरां—अरितदुःखम् । ऊघः—क्षामम् । किञ्चिदित्यादि—
किञ्चित् ईषत् कुलं वक्षम् एकं जानु यस्य तादृशस्य । अनवरतस्यादि—तथा अनवरतं
चलत् अस्थिरं चारु सुन्दरं पुच्छं यस्य तथोक्तस्य । विच्योतत्क्षीरेति—विच्योतन्ती
अरन्ती या क्षीरपाय तस्या लवने लेशेन श्वलं नानावर्णं मुखं यस्य तथामृतस्य ।
तर्पकस्य—वत्सस्य । उत्कर्षं—उद्धतौ कर्णौ यस्य तम् । आदृष्टि—दृष्टिपर्यन्तं
वक्ष्येति शेषः । लेङ्घि—खदते ।

(११६) परिमलबहुले—सुगन्धपूरिते ।

(११७) दानान्वितलीचनः—दानेन खवम्भदेन वितरणेन वा अन्विते विलोचने
यस्य सः ।

(११८) असौ परमविदुषी कथन्तीदेवी फरिदपुरजेलान्तर्गतकोटालिपाङ्ग-
निवासिनः प्रसिद्धनैयायिकस्य श्रीकृष्णसार्वभौमस्य भार्यासीत् । तौ असौ मिलित्वा
“आनन्दलतिका”-नामकं ग्रन्थमेकं रचयामासतुः । “आनन्दलतिकाग्रन्थो घनाकारि
स्त्रिया सह” इत्येव वचनं ग्रन्थशेषे प्राप्तम् ।

(११९) वेक्षति—चलति सतीत्यर्थः । हरिहस्तावलाः—दिग्दन्तिनः ।

(१२०) कौटग्रहं—शङ्को हि कौटविशेषस्यावासः । अन्तः—मध्ये । चाराम्बु-
सम्भवः—खवणलसमुद्भूतः, एतेनास्य जन्म च निन्दितमिति सूचितम् । शून्यः—
अन्तःशून्यः असार इति यावत् । इत्थं बहुदीपदूषितोऽपि शङ्कः केन गुणेन श्रीपतिमिकाटे
विण्मन्त्रिणी स्थितिं लेभे इति साचेपः प्रश्नः । कश्चित् गुणहीनोऽपि कस्यचित्
गुणिनः प्रीतिपानं भवतीति भावः ।

(१८८) वृजितमञ्जुलजालके—विहगधनिविष्टिशैवालसमूहे ।

(२००) आत्मत्वचक्ष्वागः—एतेन सहती त्यागशीलता दर्शिता ; निर्यद्वीपनतैः—
अनायासलभ्यैः । हस्तिः—जीविका । एकव—एकस्मिन् पक्षे । चक्ष्वा—आचरणम् ।
अनृजुवर्त्मता—यक्रगतिः ; पक्षे कपटव्यवहारः । वहे हिरसना—मुखे निहादयं ।
पक्षे वाक्निष्ठामावः । वीचणं—दृष्टिः ; पक्षे विषवदृष्टिः । भोगिन्—सर्पः ;
पक्षे भोगासक्तः ।

(२०२) सितं—शुभम् । कञ्जलाभं—क्षणवर्णम् । चौयते—वर्द्धते । अप-
चौयते—मन्दीभवति । उभयव कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

(२०४) गिरिकुहरे—पर्वतगुहायाम् ।

(२०७) वपाश्यामा—वपया लज्जया श्यामवर्णा । पनसम्—कण्टकिफलम् ।
लाङ्गलिफलम्—नारिकेलम् ।

(२०८) अलिनः—वृश्चिकस्य । कदलीमूलरसेन वृश्चिकदंशनजनितज्वाला
निवार्यते ।

(२०९) करटालयः—काकवसतिः । भूतनिर्वैतनं—देव्योनिविशेषवासस्थानम् ।

(२१०) सधूतिः—जन्म । परिमलः—सुगन्धः । गीर्वाणचैतोहरः—देवानां
मंजीमीह्रनः । दाढगुपीत्वरः—दानकतृगुणसमूहः । अर्धौत्थादि—अर्धप्रवराणां
यावकयेष्टानां या अर्धिता तस्याः अर्पणविधौ दानविषये । विवेकः—ज्ञानम् ।

(२११) मेरुत्—चलत् । ग्रीखण्ड—चन्दन ।

(२१२) अलिना—समरेण । चरीकरोयि—अयलम्बसे, प्राप्तीपीति यावत् ।
कुशिशयदृशा—कुशिशयं पद्मम्, तदत् दृशौ घासां तासां, फलनलोचनानां रमणी-
नामित्यर्थः ।

(२१४) गदराशिभाशनिपुष्पं—नीलसमूहविनाशदलम् ।

(२१५) स्रं मूलं—स्त्रीयं मूलदेशम् । नोपयोगमगमत्—आतृक्ष्णं न सकार ।

(२१६) सल्लूपविटपी—‘उल्लूखट’ इति भाषा ।

(२१७) सग्नश—रे धूम्रः । पिशाचपतिना—मरुद्देवः । चन्द्रीपलः—
चन्द्रकान्तमणिः । वार्हिः—समुद्रः ।

(२१८) मञ्जीवनम्—मम प्राणस्वरूपम् । जीवनम्—जलम् । तच्च—जीवनञ्च ।
प्रसारितदत्ता—विस्तारितपदा । मित्रे—सूर्ये ।

(२२२) कर्पूरेति—कर्पूरमिश्रिता धूल्यस्तानि रचितम् आलवालं यस्य सः ।
पलायुः—‘पेयाज’ इति भाषा ।

(२२३) श्रीमन् वसन्त—हे श्रीभासम्पन्नवसन्तसमय । विलूना—छिन्ना ।

(२२४) मन्दारः—‘मादार’ इति भाषा । वृतिः—वेष्टनम् ; ‘वेड़ा’ इति भाषा ।

(२२५) शालयः—हैमन्तिकधान्यानि ।

(२२६) मधुलिङ्गः—भमराः । माध्वीकं—मधु । बलिमुजः—काकाः ।

(२२७) करीन्द्रम्—ऐरावतम् । पौलोमीपतिः—शचीपतिरिन्द्र इत्यर्थः ।
मथने—समुद्रमथने । मन्दरगिरे—हे मन्याद्रे । शरण्यः शैलानां—पर्वतानां रक्षकः ।
रत्निलयः—रत्नाकरः समुद्र इत्यर्थः । अददात्—ददौ ।

(२२८) शाखोटः—वृक्षविशेषः, ‘सेओड़ा’ इति भाषा । रसालः—आमः ।
विशेषग्रहः—उत्तमाधमविवेकः ।

(२३०) आचक्षहे—कथयामः । सप्तमुनयः—मरीचिः, अत्रिः, अङ्गिराः,
पुलह्यः, पुलहः, क्रतुः, वसिष्ठः । विलासवसतिः—लीलाभूमिः । पिशिताशनानां—
हिंस्रजन्तूनां राक्षसानां वा ।

(२३२) पल्लवः—विस्तारः वनं वा ।

(२३४) जलनिधेः—बहुजलस्य । चण्डालेति—चण्डालवन्निहुरसूर्येण ।

(२३५) पिधत्से—आवृणोषि । नीरग्रहणरसिकैः—जलपानानुरागिभिः ।
अध्वगैः—पथिकैः । उज्जितः—त्यक्तः ।

(२३८) अचिराद्यः—सम्प्रति घनाब्धौ नीच इव रविस्तीक्ष्णं तपति, अकृतशो
जनः मित्रं यथा त्यजति तथा रुरुः रुगविशेषः शङ्कं त्यजति । अन्यत् सुगमम् ।

(२४१) (क) पतङ्गपाकसमये—पतङ्गस्य शालिधान्यविशेषस्य पाकसमये
परिपाककाले । पतङ्गपतिविक्रमाः—पतङ्गानां पक्षिणां पतिः गरुडः यस्य विक्रम
इव विक्रमो येषाम् ते । पतङ्गस्य—सूर्यस्य । पतङ्गाः—श्लभाः । “पतङ्गः
श्लमे शालिप्रमेदे पक्षिसूर्ययोः”—मेदिनी ।

(२४२) प्राची—पूर्वदिक् । पित्रा—पितृलवणा । रसपतिः—पारदः ।
गान्धसदसि—गान्धजनसभायाम् । द्रविणरहितानां—निर्धनानाम् ।

(२४३) घूकालीं—पेषकसमूहम् । लोकांलिं—जनसमूहम् ।

(२४४) (क) हताः अन्येनापहृताः नववध्वो येषां तादृशानां पुरुषाणाम् अयम्
अशोधिनिमज्जनरूपः पन्थाः । करैः—किरणैः ; पचे हस्तैः ।

(ख) अस्मान्—रामादीन् । व्यामर्षात्—क्रोधात् । खनगुप्तशमीर्निम्—
शब्दितोत्तालतरङ्गम् । करैः—किरणैः ; पचे हस्तैः ।

(२४५) छलूकाः—पेषकाः । चिरात्—(अध्ययम्) दीर्घकालं व्याप्तेत्यर्थः ।
शिद्रामुद्रा—निद्राचिद्रम्, निद्रया नेत्रनिमीलनं वा ।

(२४८) तत्र—तयोर्मध्ये । अक्षचणिकरैः—अक्षमेदकास्त्रविशेषैः ।

(२४९) गुञ्जया सह—गुञ्जा—‘कुञ्ज’ इति भाषा । तोलयन्ति—ऊर्ध्वपरिमाणेन
समीकुर्वन्ति । शीकेऽत्र भुजङ्गप्रयातच्छन्दः ।

(२५०) (क) सच्छिद्रः—छिद्रं रन्ध्रं ; पचे दीपः । वक्राः—कुटिलः ।

(ख) अलिकुलैः कमलनिव कल्ललैरचिकमलं रञ्जितमित्यर्थः ।

(ग) विधिना इदमेवादिष्टं, हि स्वर्णं त्वं कर्णगतं भव, श्रुतिभावे तिष्ठ ;
कामिनीकाञ्चनयोस्तत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वाद् व्यवहारसंसर्गं मा कुरु । तु किन्तु सदर्थं
विधात्ववाक्यार्थम् अमानहिः बोधुमसमीर्मुदैरित्यर्थः । तेन—स्वर्णेन ।

(२५१) दावविधुराणि—दायानलदग्धानि । रिक्ताः—यूयः जलरहित इत्यर्थः ।

(२५२) रसा—पृथ्वी । पूषकरीत्करैः—पूषः सूक्ष्मस्य कराणाम् उत्करैः
समूहैः । एकान्तेन—तद्गतेन । अन्तरागतम्—अवसरप्राप्तम् । स्नानेन—चेतसा ।
अभितः—सम्मुखे ।

(२५३) असमञ्जसम्—अयोग्यम् । मण्डूकः—मेकः ।

(२५४) विवस्वान्—सूर्यः । मीनमेघहाणां क्रमपाठात् भोगवासनाया
उत्तरोत्तरं प्रायण्यं सूचितमिति ।

(२५६) खन्तानां—सदसद्विवेकविधुराणाम् । अस्ताशटं—अस्ता नष्टा आशब्दा
यस्मिन् तद् यदा तथा । जठरपिठगीपूर्यथी—जठरपिठप्याख्यौपूरणाय । गोपवेशम्य
विप्लोः—शीतलण्डम् । गुणगणनया—गुणकीर्तनरूपसौवरचनया प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

(२६०) कुम्भकर्णायते—कुम्भकर्णवत् दीर्घनिद्रा याति । सन्देशे—संवादवद्भने ।
अस्तुनिरीक्षणे—द्रव्यदर्शने ।

(२६१) सेयव्रते—चौरकर्माणि । मृषानलेषु—मिथ्याकथनेषु । कीलः—
शूकरः ।

(२६२) घातपित्तकफादयोः घातव उच्यन्ते । वैद्यकनये—वैद्यशास्त्रे । तरल-
यन्तः—व्याकुलीकुर्वन्तः ।

(२६३) सागरस्य रावणसन्निहितत्वादिति ।

(२६५) अन्वेषयता—अन्वेषणम् अन्वेषसं कुर्वता । तत्करोति तदावष्टे इति
षिच्, ततः शब्दप्रत्ययः ।

(२६६) दृढतरं निषङ्गा मुष्टियेन, पक्षे यस्मिन् तस्य । एकत्र दृढमुष्टिवन्धेन
धनं रक्षतः, अन्यत्र धारणकाले । कोपे घनागारे निषखस्य अपहरणादिभयात् सदैव
दृढमुष्टेः, पक्षे कोपे भावरणे स्थितस्य । सङ्कलमलिनस्य—नीचस्वभावस्य ; पक्षे
स्वभावतः कृष्णवर्णस्य । आकास्तः—आकृत्वा आकरेण वर्णेन च ।

(२६८) वधूटी—घाला वधूः । अतु—सह ।

(२६९) अनवद्येति पदं परत्र यथासम्भवं लिङ्गव्यत्ययेनान्वेतव्यम् ।

(२७१) वेदादीनां पञ्चमादित्वादीनाम् असत्त्वेऽपि तत्कथनात् तेषां तद्वत्
आय्यकारित्वमिति बोध्यम् । प्रसिद्धानि नीलकवचकादीनि पञ्च, धन्वन्तरिचपणकादीनि
प नव, इति चतुर्दशरत्नानि ।

(२७३) तव—पूर्णचन्द्रे । कमलालये—इत्यनेन विषदृष्टिहेतुः सूचितः ।

(२७४) अर्भकम्—शिशुम् । कर्पटम्—वस्त्रम् ।

(२७५) स्थूणा—गृहस्तम्भः, 'खु'टि' इति भाषा । अभ्यर्णजलागमः—अभ्यर्णः
आसन्नः जलागमः यस्मिन् तादृशः कालः ।

(२७६) मयि जीवति सति नान्यगाः—अन्यं पुरुषान्तरं गच्छन्ति यास्तादृश्यो न ।
यद्यपि क्षुधा तृष्णा च कदाचिन्मां मुञ्चति आशा तु न क्षणमपि ।

(२७८) संयक्षा—सं सम्यक् यद्वा यद्दृश्यं यस्याः सा, यथाविधि परिचीता
अभूदिति शेषः ।

(२८१) कनस्थानं—दण्डकारण्यमध्यपातो भूखण्डविशेषः ; पक्षे लोकालयः ।
 कनकमृगेति—कनकमृगः सायामृगः, तद्विषयिणी तृष्णा लिप्ता तदन्वितधिया ;
 पक्षे कनकमेव मृगतृष्णा नरीचिका तदनुगतवृद्धिना । अयि वैदेहि ! इति वचः ।
 प्रतिपदम्—पदे पदे । उदयु—सजलनयनं यथा तथा । प्रलपितं—सदा कथितं ;
 पक्षे वै इति पादपूरणे । देहि इति वचः ; अन्यत् सुगमम् । लङ्गामर्तुः—रावणस्य
 वदनानां या परिपाटौ अनुक्रमस्तस्यां इषुरचना बाणवर्षणं कृता ; पक्षे ईषत् भर्ता
 कामर्ता निहृष्टस्त्रानी तस्य समीपे वदनपरिपाटीषु गुणकथनशृङ्खलासु रचना बलम्
 अत्यर्थं कृता । कुशलवसुता—सौता, कुशलवौ सुतौ यस्याः सा ; पक्षे कुशलानि
 पटूनि योग्यानीत्यर्थः वसुनि धनानि यस्य तस्य भावस्तथा । अधिगता—प्राप्ता ।

(२८२) विगतकलहः—सति द्वितीये आभरणे कलहः सम्भवेत्, अथ तु
 तदभावात् कलहाभाव इति भावः ।

(२८३) श्रातयति—पातयति । अपयति—नाशयति ।

(२८४) वाय्यालाः—जघन्यवृक्षविशेषाः ('वैलेडा' इति भाषा) । कुपिठर-
 कठरे—कुपिठपाकस्थालीरूपजठरे । गण्डूपदानां—किञ्चुलुकानाम् । कर्पटे—वस्त्रे ।

(२८५) सकलं—सर्वं पैतृकं धनम् । लयं—नाशम् । तं—दाग्नि-
 सहीदरम् । मत्—मत्तः ।

(२८६) मानसुता—मानस्य सुता जन आयवनिता प्रथमा स्त्री । अपरा यमिता
 भिक्षा दैन्यस्य कन्या । तातैश्च विगर्विता—तातस्य दैन्यस्य ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन विगर्वित-
 गर्विता । एतेन दैन्यस्य प्रादुर्भूतं सूचितम् ।

(२८७) कृताः—दैन्यदण्डैरिति शेषः ।

(२८८) मत्सरसुपां—खलानाम् । दुर्यधः—दुर्वृत्तिः । कासारि—सरसि ।

(२८९) अर्धिजनीपघातम्—यावत्कन्यानां विद्वन् ।

(२९०) आकलय—प्राप्ता । विरुपाक्षता—विरुपाक्षीचक्रं हिमवत्त्वमिति
 यावत् ; पक्षे शिवत्वम् । सङ्गे—संसर्गे समीपागमने इति यावत् । विरोधनं
 वैद्वेष्यम् ; पक्षे मृत्युत्वम् । दृष्टिंशक्तं—नराकारसिंहभावं ; पक्षे तद्वैद्यम् ।
 वक्रतुण्डरश्मं—वक्रेण वक्रभावापन्नेन तुण्डेन मुखेन रश्मौ यातापित्यामं ; पक्षे वक्रेण

प्रशिक्षां कृतं तुष्टस्य मुख्यस्य रचनं निर्माणां तद्रूपं गणपतिभावं । अपर्याप्तता—
पर्याप्त्यापि अभावशालिदरिद्रस्वरूपताम् ; पक्षे अपर्यां दुर्गा तत्स्वरूपतां शक्तिरूप-
मिति यावत् ।

(३००) शिषे—अनन्तनागे । भवभराक्रान्ते—ब्रह्माण्डभारनिपीडिते । श्रिया—
श्रद्धया । लक्ष्मीवन्तः—लक्ष्मीविशिष्टाः धनिन इत्यर्थः ।

(३०१) सरसिरुहरुचां—कमलकानीनाम् । अन्तरङ्गैः—आत्मीयैः । तत्सुख-
कान्तिविशिष्टैरित्यर्थः ।

(३०२) करीरदुमे—वंशाद्गुरे कण्टकिवृक्षविशेषे वा । खुरः—गर्दभः
अश्वतरो वा ।

(३०३) संखी—युद्धे । हिलाम्—अवहिलाम् । गरुत्मन्—गरुडम् । वदन-
मृतां—मुखविशिष्टानां जनानाम् ।

(३०४) द्वादिगुणान्वितः—द्विविचतुरादिभिर्विषयैरन्वितः ; पक्षे द्विविचतु-
रादिभिरङ्गैर्गुणितः । लाकृतिः—लकारस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्याः सा नवम-
संख्यैत्यर्थः । द्वादिसंख्यया नवमसंख्याया गुणे कृते यो राशिर्भवति तस्य योग-
फलमापि पुनर्नवमसंख्यैव जायते । यथा $२ \times ९ = १८$; $१ + ८ = ९$ । एवं
द्वादिभिर्गुणैःपि ।

(३०८) सप्रसिद्धः—घर्मात्तः । पुलकपरुषः—रोमाञ्चान्वितः । संभ्रमी—
भ्रमणशीलः भ्रान्तश्च । सप्रकम्पः—कम्पयुक्तः । सान्तर्द्वाहः—दरिद्रः अन्नचिन्तया,
स्वरो च ज्वरप्रकोपाद् अन्तर्द्वाहविशिष्टः । प्रशिक्षिलधृतिः—च्युतधैर्यः, उभयोरपि
विचारबुद्धेरभावात् । सास्यशेषः—चिन्तया ज्वरप्रकोपेण च शुक्लमुखमध्यः ।

(३१२) गजघटासंघट्टदुःसञ्चरम्—मदमत्तगजसङ्घसङ्घर्षदुर्गमम् । प्रधानं—
युद्धम् । सर्पन्ति—गच्छन्ति ।

(३१४) खेन समुद्रटेन—स्वरचितेन उद्गटश्लोकेन ।

(३१५) न्यङ्काराय—धिक्काराय पातयितुः कवेरिति शेषः । एवं परत्र । पापं
हि अस्थानोपन्यासजनितमिति बोध्यम् ।

(३१६) हारैः—सङ्गभिः । साङ्ख्यैः—वैचित्र्यावाहुल्ययुक्तैः । अम्बरैः—वस्त्रैः ।
निष्पीडितो यः पार्वणासृतकरः पूर्णचन्द्रः तस्य स्यन्देन चरता अमृत्येन उपमा येषां ते ।

(११०) तर्कुः—'टको' इति भाषा । स्वपीपणार्थं कृतध्वी नमः सिद्धिं लभते इति भावः ।

(११८) विद्यावदातं—विद्याया अवदातं शुधं निर्मलमित्यर्थः । विष्टपकष्ट-
हारिणि—भुवनदुःखविमोचके ।

(१२०) आव्यताम्—गुरुणा पाठ्यताम् । कृतफलम्—सफलम् । यद्गम्—
यद्गणम्, अर्थबोधमिति यावत् ।

(१२१) दिविषदः—देवाः । दूरं विहायः—दूरवर्तिं आकाशं स्वर्गमित्यर्थः ।
अर्थिसार्थात्—याचकगणात् ।

(१२५) निगमाः—शास्त्राणि । दाम्पत्यसाम्ये गृहाश्रमः प्रशस्यः, तद्वैषम्ये तु
निन्द्य इति भावः ।

(१२७) श्रीदः कुबेरः तस्य मित्रम् । लक्ष्मीकुबेरद्विरप्यनां यथाक्रमसम्बन्धात्
गोविन्दादीनां सम्मान इत्यर्थः ।

(१२९) पृथुपथे—सुविस्तृतपथे स्वर्गगमनपथे इत्यर्थः । संसारिति—संसाररूपं
पृथु विस्तृतं भीषणमित्यर्थः मरुत्खलं तच्छिन् । सुरतरुः—कल्पवृक्षः ।

(१३२) गुणवतां गुणानाम् उपादाता यद्दीता यावन्न भवति तावत् विभुवन-
महाघातः विषु भुवनेषु महामूल्या अपि गुणवतां गुणाः असत्कल्पाः मन्दाभिप्राया
भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तमाह—दैत्यारिषिणोः इदयवसतेः द्विदि धारणात् प्राक्
अपि स प्रसिद्धः कौस्तुभमणिः अग्नौ समुद्रे किं नासीत् अपि त्वासीदेव । क्वचित्
कुवापि अस्य मण्येः श्रुतिः श्रवणमपि अभूत् उपादातुरभावाद्नाभूदेव इत्यर्थः ।
गुणपरिष्वेन गुणवतां माहात्म्यम् आश्रयमूलमेवेति भावः ।

(१३३) रवाकरः—समुद्रः खरवैः किं कुरुते आत्मनः किं क्षिप्तं साधयति न
किमपीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । श्रीछण्डखण्डेः—चन्दनकाष्ठैः । विभृतिः—सम्पत् ।

(१३४) मन्दाध्वक्रमराजहंसनिधयः—अध्वानि पथि क्रमः पादविक्षेपः अध्व-
क्रमः । मन्दः अध्वक्रमो यस्य स चासीत् राजहंसनिधययेति ।

(१३५) व्यष्टीकानि—अपराधान् । दग्धमन्दिरसारे—(यज्ञिविशेषमेतात्)
दग्धं मन्दिरसारं त्रेष्ठगृहं येन सादृश्यपराधकारिष्यति ।

(३३६) तदुद्भवः—तस्मात् कुम्भात् उद्भवो यस्य सः अमस्य इत्यर्थः ।

(३३८) परैः—अन्यैः स्तुतिपाठकैः ; पक्षे द्विविधतुरादिभिरङ्गैः । वरिमा-
नामपि—उत्कर्षं गमितानामपि ; पक्षे गुणितानामपि । साकृतिः—लुकारस्य
आकृतिरिव आकृतिर्यस्याः सा, नवमसंख्येत्यर्थः । द्वादिदसंख्यया नवमसंख्यया गुणे
कृते यो राशिर्भवति तस्य सङ्ख्येनेनापि पुनर्नवमसंख्यैव जायते । यथा $२ \times ८ = १८$;
 $१ + ८ = ९$ । एवं द्वादिभिर्गुणेषुपि ।

(३४०) मौख्यं—वाचालता । मौनं—तूष्णीम्भावः ।

(३४१) विहगखलः—विहगेषु खलः । “पक्षिधूर्त्तश्च वायस” इत्युक्तोः ।
प्रतिपक्षं—प्रतिक्षणम् । विलीलः—चञ्चलः । काकीलः—द्रीणकाकः (‘दाँड़काक’
इति प्रसिद्धः) । कीर—हे मुक ।

(३४२) कामदुधा धेनुः—अभीष्टदायिनी गवी । तृतीयं नेत्रं—विद्यायाः
सूक्ष्मदर्शनसाधनत्वात् । सत्कारायतनं—समादरभूमिः ।

(३४४) सवशजातम्—उत्कृष्टवैश्वरचितं ; पक्षे सत्कुलसम्भूतञ्च । गुण-
कोटिनखं—गुणेन मौर्व्यां कोट्योः कोटिद्वये नखं ; पक्षे बहुगुणैरवनतस्वभावम् ।
असव्ये—दक्षिणे । सत्पक्षयोगात्—सङ्गां वर्त्तमानाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वद्वयनिहिताभ्यां
पक्षिपक्षाभ्यां सह योगात् ; पक्षे सता साधुना पक्षेण सहायेन सह सम्बन्धात् ।
उक्तञ्च “कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारीहति सतां शिरः” इति ।

(३४५) सपक्षः—पक्षाभ्यां सह वर्त्तमानः ; पक्षे सहाययुक्तः । स हि
अपक्षहीनः—हि यतः स सिंहः पक्षहीनः पक्षशून्यः असहाय इत्यर्थः ।

(३४६) धीरं—सुविचारपुरःसरं ; पक्षे मन्दं मन्दम् । पदम्—स्तुतिउक्तादि
पदम् ; पक्षे चरणम् । शब्दं समुद्गीक्षते—शब्दोऽयं शुद्धः अशुद्धो वा इति
विचारयति ; पक्षे कुत्र कः शब्दो जायते इति श्रणोति । शानार्थाहरणम्—श्लिष्ट-
पदप्रयोगेण विविधार्थसंग्रहम् ; पक्षे स्वर्णरौप्यादयपहरणम् । अलङ्कारम्—उपमादि-
विविधालङ्कारम् ; पक्षे कङ्कणादिभूषणम् । सुवर्णनिधयम्—सुश्राव्यवर्णसमूहम् ;
पक्षे स्वर्णसमूहम् । रसान्तर्गतम्—शङ्करादिरसमिश्रं वाक्यम् ; पक्षे रसायाः
प्रथिव्याः अन्तर्गतम्—अभ्यन्तरस्थं सुकामितं धनम् । दीपान्वेषणतत्परः—दीपाणां

दुःश्रवत्वादीनां क्षाव्यस्येति शेषः अन्वेषणे तत्परः मनोयोगी ; पक्षे दोषा रात्रिः
तस्या अन्वेषणे तत्परः ।

(३४८) कविताकान्ता स्त्रयंवरेति शेषः । व्याकरणज्ञं पितरं नैव एति-
कविताया व्याकरणज्ञानजन्यत्वात् तस्य तस्याः पितृत्वम् । छान्दसात्—वैदाध्यायिनी
जनात् ।

(३४९) वज्रो मणिः—हीरकम् । करटारवाः—करटानां काकानां आरवाः
शब्दाः ।

(३५०) चन्दनशब्दस्य क्लीवत्वे चन्दनकाष्ठार्थप्रतीतिः ।

(३५१) कुम्भसम्भवः—कुम्भजातोऽगस्त्यमुनिः ।

(३५२) पावन्—दीपाधारम् ; पक्षे परिवारवर्गम् । सलं—पापं ; पक्षे
सुगमम् । स्नेहं—तलं ; पक्षे सुगमम् । गुणान्—दीपवर्तिकाः ; पक्षे विनयादीन् ।
क्षिणोति—नाशयति । द्रव्यावसानसमये—तैलाद्यभावे ; पक्षे खाद्यपरिक्षयाद्यभावे ।
कुलसन्ननि—वंशरूपगृह्णे । कोऽपि—अनिर्व्वचनीयः, साधारणदीपादितर इत्यर्थः ।

(३५३) भासति—सूर्ये । शनैर्यरः—सूर्यसुतः । विधौ—अस्तं गते इति
शेषः । सुषः—सौम्यः ।

(३५४) अवंशमवाः—वैणभिमिश्रबन्धुनिर्मिताः ; पक्षे गौचकुलीवन्माः । गुणेषु
सौख्यां नेपुण्यादिगुणेन च प्रयुक्ताः प्रेरिताः सन्तः परमगंभेदिनः परेषां मन्त्रस्याग-
विदारकाः भवन्ति । ये च विगृह्यवंशजा उत्कृष्टवैणनिर्मिताः उत्कृष्टकुलीवन्माय
ते तथाविधाः गुणप्रयुक्ताः आपा इव नमतां व्रजन्ति । वंशस्य गुणदीपा हि पुंसां
सदस्यग्रहतिं जनयन्तीति भावः ।

(३५६) चुम्बुकीकरोति—वायुपीकरोति नाशयतीत्यर्थः । क्षिप्त—अन्यथ ।

(३५०) पूर्वादेन वक्तव्यं गुणाधिक्यं दर्शयति । उभौ पक्षौ शुद्धौ शुद्धौ
वक्तव्येति यावत् ; परं चन्द्रस्य एकपक्ष एव गुरुः । वियति—आकाशे ।
अव्याहतगतिः—वक्त्र इति शेषः ; चन्द्रस्य किमव्याकाशे । वक्त्रः मुदा नीलं भूङ्क्ते
खादति ; चन्द्रस्य मामुमेकं भीमराशिं भजते । वक्त्रः सकलस्यागुशिरसि समस्त-
शाखापतप्लवङ्गोपरि वसति ; चन्द्रस्य एकस्य स्यान्तोः शिरस्य शिरसि वसति ;

कश्चित् एभ्यः पृथक् कोऽपि अधिकः गुणः चन्द्रेऽस्तीति शेषः । स क इत्याह गुणा इति । स्थाने योग्याधिकरणे मान्याः पूज्याः ; स्थानरहिता अयोग्यस्थाने निहिताच्चेत् महि, न तादृक् मान्या भवन्तीति फलितार्थः । स्थानोत्कर्षेणैव गुणानामुत्कर्ष इति भावः ।

(३५८) वचःस्थलीति—हरिवचःस्थली, विधेर्वचनं, हरस्य वामशरीरभागः तैः ।

ग्ररुपास्त्रयः—हरिविधिहराः ।

(३५९) समुद्रं प्रति रावणस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावणेन दशभिर्मुखैः अश्वुषिशब्दादय उच्चारिताः ।

(३६१) वागुरिक—व्याध । सीदन्ति—दुःखमनुभवन्ति । शय्यकबलयदृष्ट्या नभिश्चाः नवकोमलदृष्ट्यापि भक्षयितुमक्षमाः ।

(३६७) कौरवपाण्डववाणैर्यान् सम्बोध्य दुःशासनं प्रति भीमस्य क्रोधोक्तिरियम् । वः—युष्माकम् । तम्—दुःशासनम् ।

(३६८) अन्यन्युते—न्युतं विद्या ।

(३७०) वीढ़ा—वहनशीलः । धनपतिसखम्—कुबेरमितं शिवमित्यर्थः ।

(३७३) (क) वाजिमखस्य—अश्वसेधयज्ञस्य ।

(ख) पुल् पेश्यथ्यप्रसवयोस्त्वदादिगणौयस्य सु-घातो रूपम् । “प्रसूति विनय धर्म” इति हलायुधः ।

(३७४) तत्तातः—तस्या मुक्तेः तातः पिता । दौत्यं—दूतकर्म, विवाहकार्यं घटकत्वमिति यावत् । भक्ते—हे भक्ते । परिहसनविधौ—कौतुकच्छलेन ।

(३७५) स्वःसिन्धुतीरे—स्वर्गगङ्गातटे, मन्दाकिनीतीरे इत्यर्थः । अवविघात-वीरे—अघानां पापानां विघाते विनाशविषये वीरे वीरसदृशे । चीरे—अग्निने । अधीरे—नश्वरे ।

(३७६) हर—शिव । हर—नाशय । ह—सम्बोधने । “ह स्यात् सम्बोधने पादपूरणे च विनियहे” इत्यादि मेदिनी । गङ्गेल्यादि—हे गङ्गाधर स्वे पदाब्जे मे चेतसः धरभावं धारकत्वं धर अवलम्बस्व, स्वकीये पादपद्मे मदीयं चित्तं स्थापय इत्यर्थः । भवेल्यादि—हे भव, भव एव सिन्धुः तस्मिन् भवसिन्धौ संसारसागरे मे कर्णधारः

नाविकः भवः, मां संसारसागरस्य पारं गय इत्यर्थः । अपिच भवः सिन्धुरिव तस्मिन् भवसिन्धौ सिन्धुवत् महाविपत्सङ्घे संसारे मे कर्णधारः भवः अतिमूढत्वात् असत्य-प्रवचस्य मम कर्णं धृत्वा सत्यप्रवर्तकी भव इत्यर्थः । किञ्च भवसिन्धौ सर्वमद्रक्षा-स्यदे भव काशीक्षेत्रे मे कर्णधारो भव, मरणसमये तारकमन्त्रं दातुं मम कर्णं धारय ; “यव काशां शबलेऽपि जन्तुर्नायचित्तां प्रजित् । अतस्तत्कर्णसंस्पर्शं करोम्यहमपि स्वयम्” इति प्रतिज्ञातवान् त्वं यथा मे काशीमृत्युर्भवेत् तथा कद्वर्णं कुर्व इति भावः । “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिनन्मनोः” इति मेदिनी । मृत्युमित्यादि—हे मृत्युञ्जय त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, देवतान्तराणि परित्यज्य केवलं त्वामेवाहं प्रणमानौत्स्यर्थः । जय शम्भो इति वाक् सदा मदास्ये मदीयवदने स्यात् अस्तु ।

(१७७) (क) समाप्य—उपसृत्य । विषयान्—भोग्यवस्तूनि । कक्षीलः—तरङ्गः ।

(१७८) (क) (रन्ध्रम्=८ ; श्वांगः=१ ; रूपम्=१ ; नक्षत्रनायकः=१)

अतएव २१११ अदस्य वामगत्या १११८ शकाब्दाः (६०४ वक्राब्दाः, ११८७ ख्रृष्टाब्दाः वा) उद्भवन्ति ।

(ख) २१११ अदस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा उद्भवन्ति ।

(१८०) (क) बाणः=५ ; व्याघ्रतिः=७ ; रागः=६ ; इन्दुः=१ । अतएव अदस्य वामगत्या १६०५ शकाब्दा (११६० वक्राब्दाः, १०५१ ख्रृष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(ख) धरेति—भूदेवराजस्य धारेन्द्रवंशीयस्य गौडप्रदेशाधिपस्य रामकान्तवृषस्य । भाविनी—सहधर्मिणी । श्रीभवानी—श्रीमती राज्ञी भवानी ।

(१८१) खम्=० ; श्यम्=० ; मित्रम्=१० । अतएव अदस्य वामगत्या १००० शकाब्दा (११८५ वक्राब्दाः, १०७८ ख्रृष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(१८२) गद्रावासे—नवदोपादूरपूर्वदेशवर्तिनि प्राक्तनगद्रातीरस्थायिनि याम-विजये । विधिभुतिः=चतुर्मुखकर्णः=८ ; सुकतं=पुण्यं=८ ; शीर्षिपालः—राजा—१६ । अतएव अदस्य वामगत्या १६८८ शकाब्दाः (११८१ वक्राब्दाः, १०७६ ख्रृष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(१८३) पाण्डियहः—विवाहः ; पक्षे पापी इति धारणम् । सुवंशीहया—उदङ्मुखजाया ; पक्षे उदङ्मुखपुत्रा ।

(३८४) येन विष्णुना रामेणेत्यर्थः ; अथौ लौहं लक्षणाया तन्निर्मितमस्त्रमित्यर्थः ;
धृत्वा रावणः दायः खण्डितः हत इत्यर्थः । दी-धातोः कर्मणि घञ् ।

स रामरूपो विष्णुर्वी युष्मान् अव्यात् पायात् । रावणं विशिनष्टि—करणीरणः,
करणे कार्ये युद्धकर्मणीति यावत् चरणः मेघ इव तद्वत् विपक्षमपराभूय कथमपि
रणात् निवर्तते इति भावः । यद्वा करणे इन्द्रिये तदुपभोगे चरण इव पशुसंभाव
इति यावत् परदारापहारकत्वादिति भावः । रणारणः—रणे युद्धे रणति स्पृहया
सिंहनादं करोति यस्मादृशः । राणः—राति ददातीति कर्त्तरि भनः, दातेत्यर्थः ।
अरणः—न विद्यते रणे युद्धं यस्य तादृशः, रामेण सह युद्धात् प्राक् दिग्विजयि-
त्वाद्ब्रह्मयुद्ध इत्यर्थः । अस्—अस्ति भक्षयति मानुषानिति शेषः, गरमांसभक्षकः ।
अभीः—आदिष्णोर्भीर्भयं यस्य सः । अधुना रामं विशिनष्टि । अत्र यत्नेति
पदमव्याहार्यम् । यस्य रामस्य रामा पत्नी सीतेति यावत् रम् अग्निं आर आत्मशुद्धये
वर्जं प्रविवेश । सीता कीदृशीत्याह या सीता मारं क्रन्दये प्रत्यपि अरमा अनधिलाषा
पतिव्रतेत्यर्थः । या च रमासारमा—रमाया लक्ष्म्याः सारं तेजः माति परिमितं
करोति, स्वरूपतो लक्ष्मीरित्यर्थः । रामः स्वयं कीदृशः ? श्रीमानदयोदयः—श्रीः
सम्पत् मानश्चित्तसमुन्नतिः दया परदुःखापहरणेच्छा आसाम् उदयी यस्मात् सः,
यमाराध्य सर्वे ऐश्वर्यं सम्भानं तदनुग्रहञ्च लभन्ते इत्यर्थः । पुनः कीदृशः ?
दयदयः—दये दाने दयां यस्य सः, यी हि पात्रेभ्यः सदयं ददाति न त्वसन्तोष-
मित्यर्थः । अपिच वेदयः—वेदयतीति णिजन्त-विद-धातोः कृदन्तरूपं, मानवदेह-
मात्रित्य स्वकर्मभिः परेभ्यो ज्ञानप्रद इत्यर्थः । किञ्च जिणः—जयश्रीलः । पुनः
कीदृशः अभीरभीरभरभीरामीः—न भीरभीः अभयमित्यर्थः अभियं राति ददातीति
अभीरी कायुर्जगत्याणत्वात्, अभीराय वायवे भियं राति ददातीति अभीरभीरः सर्पः
पवनाग्रगत्वात्, तस्य भरो धारणं तेन भियं राति यः भयप्रदः, अभीरभीरभरभीरी
गरुडः तस्मात् अभीः अभयं यस्य तादृशः विष्णुरिति फलितायः गरुडवाहनत्वादस्येति ।
पुनः कथम्भूतः ? अभीसौः—न विद्यते भीर्भयं देवेभ्य इति शेषः यस्य स इन्द्रजित् तं
मृतिं हिनस्तीति अभीसौ लक्ष्मणः तम् अवति रचति अभीसौः ।

(३८५) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । आर्त्तिकदर्शनम्—१२ अङ्गेन ।

रुद्रेण—११ अङ्गेन । ब्रह्मास्त्रप्रहृतं—४ अङ्गेन गुपितम् । जलाधिपतिना यच्छेषितं—
वसुदेन २४ अङ्गेन इत्यर्थः । मर्त्तं सत् यत् अवशिष्टम् । वेदाङ्गेन हृतं—६ अङ्गेन
गुपितम् । एवं प्रकारेण १२० मन्त्रा उद्भवन्ति ।

(३८६) इष्टम्—अमिलयितम् अङ्गम् । खाद्येति—८०० युक्तम् । खखयमेति—
२०० राशिना व्यवकलितम् । खखमेति—११०० अङ्गेन युक्तम् । खाद्यामेति—
५०० राशिना मलम् । यच्छेषितम्—यत् शेषितं भागावशिष्टं, तत् विगुणितं ; पुनश्च
द्वगृह्यतं २ अङ्गेन गुपितं ; ४ अङ्गेन गुपितमित्यर्थः । खाद्यामाग्रीति—३०० अङ्गेन
युक्तम् । श्रियुतम्—(पुनश्च) १ अङ्गेन संयुक्तम् । एवं प्रकारेण १२०१ खट्वीयाष्टा
उद्भवन्ति ।

(३८७) इष्टम्—अमिलयितम् अङ्गम् । वायुगुणम्—५ द्वारा गुपितम् । सुखेन
सहितम्—४ युक्तम् । खाद्याहतम्—८० गुपितम् । तत् तटम्—तत् शरमूषरैः
७५ द्वारा तटं मर्त्तं ; तत्र यद् अवशिष्टं तत् पक्षेण २ द्वारा गुपितम् । संवत्सरम्—
व्याप्य इत्यर्थः । अर्थात् १२० वत्सरं व्याप्य शिष्टा जना जीवन्ति ।

अथवा इष्टम्—अमिलयितम् । नागहृतं—८ द्वारा गुपितम् । युतं प्रमथता—
एकेन सह युक्तम् । निम्नं शरन्नैः शिवैः—५५ द्वारा गुपितम् । व्योमयुगैः तटं—
४० द्वारा मलम् यत् अवशिष्टं तत् । गजेन—८ द्वारा । अर्थात् १२० वत्सरं
व्याप्य शिष्टा जना जीवन्ति ।

(३८८) स कश्चिद् गुण्याही जनी रवे कश्चिदिदं गुपयति जने रमे गण्य
"जातो जातो यदुत्कटं तद् रवमिति कथ्यते" । स कीदृशः ? न मोदन्ते प्रसीदं
न यान्तीत्यमुन्दि अद्यापिन्द्रियाणि यस्य सोऽमुदयो जितेन्द्रियः । तथा परममग्नयः
मनुष्यमग्ननीतिदाता । तथा मेवायां परमपती सूर्यः उक्ताहस्तकान् उदसी निहतः
स्वाधीन इत्यर्थः । रवे कीदृशः ? वेदानामग्री वेदायद्रक्तव्य अधीतयेदं इत्यर्थः । तथा
मर्त्ते प्रियंवदे । तथा रचितः हतो निजाया रक्षी रामदेवादिश्रया वाधाया उच्छेदं
उत्कृष्टेन यज्ञी देव तस्मिन् रचितमिज्जमुच्छेदयते । तथा न रमन्ते मुग्धेषु पक्षे
न ये ते अरमा दुर्ध्वमास्मादीत्यदि दूरीकरोति यस्तस्मिन् परमेरे दुर्ध्वमदूरीकारवै
इत्यर्थः । तथा देवेषु आरक्षी देवासहस्रस्मिन् देवासहस्रे देवपूजानिरते इत्यर्थः । तथा

तीदस्य व्यधाया दुर्गाः दुर्गमाः परानभिभूतास्तानप्यस्यन्ति क्षिपन्तीति तीददुर्गासाक्षेपां
वासे निकेतने ; शूराणामपि शूरा यमाश्रिताः तस्मिन् इत्यर्थः । तथा क्लृप्तं
दानं रक्षा वा, तेन यो मदलवो गर्वकणिका तेन यः क्षोदः परिवेदना तेन मुक्ते रक्षिते,
प्रियं कृत्वापि अगर्वित इत्यर्थः । तथः वादेन सह वर्त्तते सवादस्तस्मिन् प्रमाणशास्त्रे
इत्यर्थः । तथा अयन् अगच्छन् अच्छी निर्मलता यस्मात् तस्मिन् अयदच्छे शुद्धिमति
इत्यर्थः । तथा गुरुभिः गुरुसेवाभिर्जनितो यश्चिरं क्लेशः अमस्तेनैव सन्ने आन्ते अथवा
सन्ने आसक्ते । तथा अपदान् पदभट्टान् अवतीति अपदावः, यद्वा अपगतो
द्वावः, उपतापो यस्मात् तस्मिन्निति ।

(३८६) (क) कः कर्णारिपिता ?—कर्णशत्रोरर्जुनस्य पिता “वासवः” ।
किमिच्छति जनः ?—“हरत्वम्” । किं स्वीकृतं विशुना ?—“ऋषत्वम्”
(वामनत्वम्) । की जानाति परैर्द्वितम् ?—“मतिमान्” । विषमगुः (पञ्चबाणः
कन्दर्पः) कुत्रासि वा कामिनाम् ?—“मनसि” । सीता कस्य वधूः ?—“रामस्य” ।
प्रियः किमु हरिः ?—“कौस्तुभः” । वर्ज्यः कफे की वृणाम् ?—“अभ्यङ्गः” । इति
अष्टप्रत्युत्तरपदानां मध्यमाक्षरसंयोगेन “सरस्वति नमस्तुभ्यम्” इति महामन्त्रः प्राप्तः ।

(३८७) (क) सन्निमहोत्सवे—सन्निपूजाकाले । सौहित्येन—पथ्याप्तमीजनेन ।

(ख) शीतगुः—चन्द्रः । आतपवरचनां—कृतधारणम् । दत्तौ—अश्विनीकुमारौ ।

(ग) भाद्रमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां कृष्णचतुर्थ्यां च तिथौ नष्टचन्द्रत्वात् चन्द्रदर्शन-
निषेधः ।

“पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥”

(घ) ब्राह्मणस्य—हं ब्राह्मण त्वं स्य खण्ड्य (सी + लोट् + छि) ।

(३८८) खकण्ठमापीड्य—रज्ज्वा इति शेषः । दृढं निपत्य—एतादृशः कुम्भस्य
भूपतनस्रभावः । उपनीय—गृहीत्वा । अवति—रक्षति । सतां—साधूनाम् ।

(३८९) पविं—वज्रम् । यवसवत्—दणवत् । दवं—वनाग्निम् । शिला-
अकलवत्—प्रसरत्खण्डवत् ।

(३९०) तमःसीमः—अन्धकारसमूहः । शलभः—पतङ्गः ।

(३८६) प्रकृतिलघौ—प्रकृत्या स्वभावेन लघौ तुच्छे । शुचौ—पवित्रे । भासि-
तरण्डः—भासमानः वडिशसूत्रयुद्धः शरदणकाण्डखण्डः (फात्नेति प्रसिद्धः) ।

(४०१) पण्डिते गौरसः वाक्यरसः । स्त्रीजने गौरसः चक्षूरसः दृष्टिरसो वा,
दर्शनमाधुर्यमिति यावत् । भीजने गौरसः घेनुरसः दुग्धमित्यर्थः ।

“दिग्दृष्टिद्विधितिसर्गवक्ष्याग्वाणवारिषु ।

भूखौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्दिग्दृष्टसु श्रुतः ॥”—इत्यायुधः ।

(४०४) पुनसः पुष्पप्रदृश्यैव फलं प्रसूते तक्षीकमजनीऽपि वाचनकत्वेन कार्यं
करोति । अतस्तत्सादृश्यमुत्तमस्य । आनः पुष्पं फलञ्च प्रकटौकरोमि, तथा
मध्यमीऽपि जनः प्रथमं वाक् परं कर्म इत्येवं करोति । अतस्तत्सादृश्यम् । कुन्दसु
केवलं पुष्पमेव ददाति, तथा अघङ्गीऽपि केवलं वाक्परावणः न तु कर्मतत्परः ।
अतः कुन्दसादृश्यमथमस्य । पुष्पफलमित्यत्र जातिरप्राणिनाम् (पा—२ । ४ । ६)
इति हन्वैकवद्भावः । वाक्-कर्मैत्यत्र सर्व्वे हि हन्वी विभाषया एकवद्भवतीति न्यायाद्
हन्वैकवद्भावः । वागपि इत्यत्र अपि शब्दः अवधारणार्थः वागेव वाङ्मात्रमिति
यावत्, न तु कर्मैत्यभिप्रायः ।

(४१०) ह्रस्वकार—स्वर्णकार । सुवर्णगुणातिरेकः—सुन्दरवर्णगुणातिशयः ।

इति द्वितीय-प्रवाहः समाप्तः ।

शेषोक्तिः ।

(१)

जामाता यत्र विष्णुः स्वयमुपयमने कन्यका लोकमाता
विश्वामित्रश्च दूतो निखिलगुणनिधिर्यागकर्त्ता वशिष्ठः ।
राजर्षिः सम्प्रदाता नरवरजनकस्ते यद्वाः सुप्रसन्ना
दैवं तन्नौमि यस्याकरुणविधिवशात् सौख्यलेशो न तत्र ॥

(२-३) .

जनकः कृष्णचन्द्रो मे जननी विन्ध्यवासिनी ।
प्रितामहो रामचन्द्रः सार्धकः प्रपितामहः ॥
शोभाराम इति ख्यातो मद्भृक्षप्रपितामहः ।
देवविजयमहाभक्ता इमे मे पूर्वपूरुषाः ॥

(४)

श्रीपूर्णचन्द्रकविभूषणकाव्यरत्नो
सौरे शुची व्यतनुतोद्भटसागराख्यः ।
ग्रन्थं गुरोरतुलमुद्भटसागराख्यं
सैते दिने ग्रहगुणभण्डशङ्काकि ॥

(५)

संसारेऽस्मिन्नसारे कलिकलुषहरे भाखरे सौधनीरे
सर्वस्थानैकसारे सकलसुखकरे जाङ्गवीपुण्यतीरे ।
यस्यां भूतालिपाली निवसति नितरां लिङ्गशाली कपाली
हुग्लीजिलान्तरे सा मम सृजननभू “भद्रकाली” सुखालिः ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।